monumentet

DO NOT COPY

1 / 1987

KOMITETI I KULTURËS DHE I ARTEVE
TIRANË

DO NOT COPY

monumentet

1/ 1987 (33)

KOLEGJIUMI I REDAKSISË

EMIN RIZA (KRYEREDAKTOR)
APOLLON BAÇE (ZV/KRYEREDAKTOR)
ALEKSANDËR MEKSI, GJERAK KARAISKAJ,
GJERGJ FRASHËRI, HASAN NALLBANI,
NERITAN CEKA, PIRRO THOMO.

DO NOT COPY

Pronë letrare e Institutit të Monumenteve të Kulturës
Pranë Komitetit të Kulturës dhe Arteve

Adresa e Redaksisë: Rr. «A. Kondi» Nr. 7. Tel. 55-23 – Tiranë

PASQYRA E LËNDËS

Faqe

ARTIKUJ

Neritan CEKA

– Arkitektura e qytezës ilire të Margëlliçit 5

Guntram KOCH

– Disa mendime për kishën e Labovës së Kryqit 27

Skënder ANAMALI

– Katër mbishkrime ndërtimi nga Bylisi 63

Gjerak KARAISKAJ

– Qyteti shqiptar i Sardës 73

Gjergj FRASHËRI

– Disa dukuri në konservimin e mjediseve arkeologjike (muret e rrënuara të lidhura me llaç) 85

Pirro THOMO

– Tiparet urbanistike e arkitektonike të qytetit të Korçës në vitet 1912 – 1944 109

Leonard SULI

– Arkitektura dhe restaurimi i një bashkësie banimi në Klos-Katund të Matit 133

Valter SHTYLLA

– Ndërtimet e vjetra ujore të mjeshtrave nga Lunxhëria 151

Aleksandër MEKSI

– Rreth arkitekturës së xhamive të shekujve XV – XIV në Shqipëri 153

DO NOT COPY

DO NOT COPY

TABLES DES MATIERES

ARTICLES

Page

Neritan CEKA

— L'architecture de l'agglomération illyrienne de Margëlliç 5

Guntram KOCH

— Einige Uberlegungen zur Kirche in Labova e Kryqit 27

Skënder ANAMALI

— Quatre inscriptions sur la construction des murs d'enceinte de Bylis. 63

Gjerak KARAISKAJ

— Die albanische Stadt Sarda 73

Gjergj FRASHËRI

— Quelques aspects dans la conservation des milieux archéologiques. 85

Pirro THOMO

— Les traits architectoniques et urbanistiques de la ville de Korça au cours des années 1912 – 1944 109

Leonard SULI

— L'architecture et la restauration d'un ensemble d'habitation à Klos-Katund de la région de Mat 133

Valter SHTYLLA

— Anciennes constructions hydrauliques réalisées par les maitres de la région de Lunxhëri 151

Aleksandër MEKSI

— Sur l'architecture des mosquées des XVe-XVIe sc. en Albanie 153

NR. 1 1987

monumentet

DO NOT COPY

NERITAN CEKA

ARKITEKTURA E QYTEZËS ILIRE TË MARGËLLIÇIT

Qyteza ilire e Margëlliçit gjendet në lindje të Patosit, mbi fshatin me të njëjtin emër. Ajo njihet kryesisht nga një vrojtim i shkurtër i Prashnikerit në muret rrethuese.[1] Gërmimet arkeologjike të ndërmarra në vitin 1982 sqaruan disa aspekte të zhvillimit urban dhe urbanistik të qytetit dhe sollën të dhëna me interes për sistemin e fortifikimit, arkitekturën e banesave dhe ndërtimeve hidraulike.

I. – Sistemi i Fortifikimit

Kodra e kalasë së Margëlliçit shquhet me formën e saj piramidale në vargun kodrinor që ndan fushën e Myzeqesë nga lugina e Gjanicës (fig. 1). Pranë saj gjendet edhe një nga qafat më të ulta për kalimin nga fusha në luginë në ndjekje të një rruge, e cila të çonte drejt juglindjes në Bylis e Nikaja drejt

Fig. 1

1) S. Praschniker – A. Schober, **Archaologische Forschungen in Albanien und Montenegro,** Wien, 1919, f. 75-77. Disa të dhëna të reja mbi arkitekturën e Margëlliçit gjenden edhe tek L. Derveni, **Gjurmime të reja në kalanë e Margëlliçit,** «Monumentet» 2, 1971, f. 147-151.

DO NOT COPY

stenave të Aosit, dhe Antigonesë. Përdorimi i kësaj rruge që ndiqte kurrizet e kodrave të Gjynaqarës, pa rënë në luginë veçse në Ballsh, është dëshmuar, për kohët më të hershme, nga gjetjet e qeramikës së periudhës së vonë të bronxit në kalanë e Margëlliçit dhe tarracat në lindje të saj dhe në Ballsh.[2] Drejtimin e rrugës e japin edhe dy tuma të ruajtura mbi kurrizet kodrinore në Gjynaqar e Lofkend. Kjo rrugë shkonte paralel me atë të vargut kodrinor në jug të Gjanicës (Apoloni, Gurzezë – Belishovë-Bylis), duke mbledhur rrugët sekondare që vinin nga pjesa veriore e fushës bregdetare. Nevoja për të kontrolluar këtë rrugë nëpërmjet një fortifikimi është ndjerë që në kohën e vonë të bronxit dhe ka vazhduar deri në antikitetin e vonë. Për më tepër pozita e favorshme gjeografike dhe shfrytëzimi i vetë rrugës natyrore bënë që brenda fortifikimit të zhvillohet edhe një qendër ekonomike me rëndësi në territorin e bylinëve.

Ndërtuesit e fortifikimit kanë shfrytëzuar mundësitë që jepte për mbrojtje vetë terreni i thyer i kodrës që zbriste me shtresëzime të gjera konglomerati ranor nga lindja në perëndim, duke zbuluar pragje shkëmbore thuaj të pakalueshme nga veriu, lindja dhe pjesërisht nga jugu. Vetëm ana perëndimore ulej më lehtë duke kaluar në kurrizin e kodrave përgjatë të cilave vinte edhe rruga kryesore për në qytezë. Në këtë anë janë ndeshur edhe gjurmët më të qarta të fortifikimeve, megjithëse ato nuk mungonin gjatë tërë anës jugore e lindore duke lënë nën mbrojtjen e natyrës vetëm pjesën juglindore.

Në sistemin fortifikues të Margëlliçit dallohen tri periudha ndërtimi të lidhura me krijimin e vendbanimit në bronxin e vonë, zhvillimin urban të tij në shek. VII-II p.e.sonë dhe së fundi me zgjedhjen e pjesës më të lartë të kodrës për vendosjen e një fortifikimi të antikitetit të vonë në shek. IV-VI erës sonë.[3] (fig. 2).

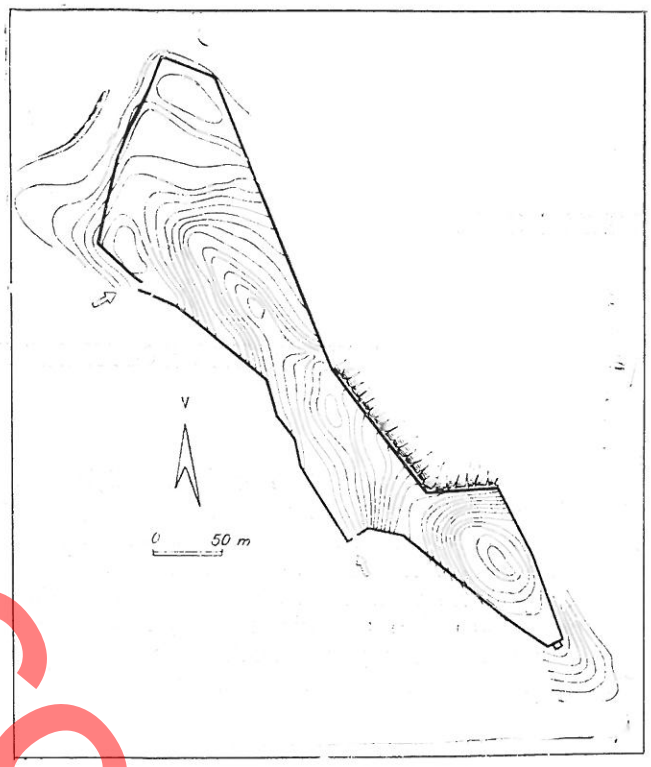

Fig. 2

A. **Fortifikimi i periudhës së vonë të bronxit**

Gjurmët e fortifikimit më të hershëm u kapën në pjesën më perëndimore të kodrës; ku rrafshti i pjerrët i saj zbret drejt kurrizit kodrinor. Në një gjatësi prej 20 m u zbulua traseja e një muri, i cili ndjek thyerjen e rrafshit me lakime të lehta duke zbritur pal nga verilindja (fig. 3). Ruhet vetëm bazamenti i muri në një ose dy rradhë, me gjerësi që lëviz nga 1.85 n në 2 m. Faqja e jashtme dallohet qartë nga përdori mi i gurëve më të mëdhenj, të vendosur në të shum tën e herës me pjesën më të gjatë në brendësinë murit. Faqja e brendshme nuk është trajtuar me kuj des dhe shpesh shkrihet me mbushjen prej gurësh t vegjël e mesatarë. Veçori është se të dy faqet gje nden në të njëjtin nivel gjë që shpjegohet me pre rjen e skarpatës së kodrës për vendosjen e murit du ke siguruar një qëndrueshmëri të tijën. Trajtimi shkujdesur i faqes së brendshme dëshmonte se ajo nuk ngrihej shumë mbi rrafshin e prerjes dhe mur duhet të ketë qenë i ulët, në formën e një gjoksmbu-

2) N. Ceka, **Një varr i kohës së vonë të bronxit në luginën e Gjanicës,** «Iliria» VI, 1976, f. 366.

3) C. Praschniker – A. Schober, **Vep. cit,** f. 76-77, kanë vrojtuar të gjitha duart e ndryshme të ndërtimit, por pa dhënë kronologjinë dhe shtrirjen e tyre. Për fortifikimin e antikitetit të vonë, që nuk do ta trajtojmë, shih. S. Muçaj, **Vendbanime të antikitetit të vonë në krahinën e Mallakastrës,** «Iliria» IX-X, 1979-1980, f. 286-287.

roje. Kjo mbështetej edhe nga trajtimi i faqes së jashtme, që nuk përfaqësonte një linjë të vazhdueshme, por përbëhej nga pjesë të veçanta të ndërtuara njëra pas tjetrës, të palidhura mirë ndërmjet tyre. Nga sondazhet u ndoq vazhdimi i murit buzë rrëpirës në drejtim të veriut dhe jugut. Ku ai hapet në rëniet shkëmbore duke përfshirë një sipërfaqe rreth 3 ha.

Për datimin e fortifikimit më të hershëm të Margëlliçit me mbështetje të ngurtë dhe shtresa kulturore e depozituar prapa murit. Qeramika e gjetur në të është tipike për periudhën e vonë të bronxit[4]. Grupi më i madh i saj që i përket prodhimit vendas, dallohet nga balta ngjyrë gri e me grimca guri e balte të parrahur, me pjekje deri në okër, me cipë pa lustër apo me lëmim steke për enët e vogla. Format janë tipike për periudhën e vonë të bronxit. Gjen ngjashmëri në Maliq e Badhër një tas me profil në formë S-je[5]. Me Badhrën lidhen edhe forma e tasit të shtrirë me buzë të përkulura jashtë[6]. Një grup i dytë, i gjithi me enë të vogla për pirje dallohet nga balta e pastër ngjyrë okër, pa shkëlqim që lidhet me fushën e Korçës. Forma e kupës me vegje wishbone është e afërt me qeramikën e Maliqit[7], ena me buzë të shkurtra dhe vegje pak të zhvilluara e gjen krahasimin në Badhër[8], ndërsa ena dyvegjake me vegje me samar ndeshet në formë më të zhvilluar në Gajtanin II.[9].

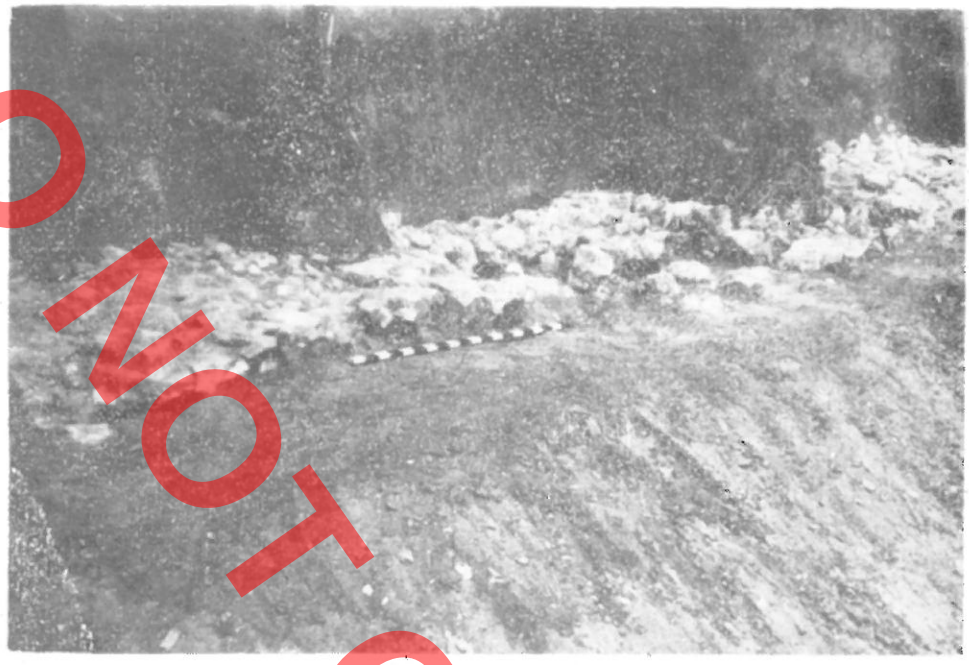

Fig. 3

Shtresa kulturore e daton sigurt murin e Margëlliçit në periudhën e vonë të bronxit. Si i tillë ky fortifikim, krahas Badhrës, na shërben si një pikë referimi për të vendosur në këtë kohë një grup fortifikimesh të ngjashme për nga planimetria e teknika e ndërtimit siç janë Karosi, Dedejani, Mbolani, Trajani, Marshej etj.[10]

B. Fortifikimi i fazës protourbane

Periudha e dytë e ndërtimit në fortifikimin e Margëlliçit lidhet me fazën protourbane. Gjatë gjysmës së dytë të shek. VII p.e.sonë në tërë shtrirjen prej 3,8 ha të syprinës së qytezës formohet një shtresë kulturore e dendur. Gjatë gërmimeve ajo u kap në depozitime të rregullta, në dy horizonte që ndaheshin në kapërcyellin e shek. VI, p.e.sonë. Horizonti i dytë, që përmblidhte tërë shek. V p.e.sonë, kishte një de-

4) N. Ceka, **Lindja e jetës qytetare tek ilirët e jugut,** Iliria 2, 1983, f. 146, tab. II.

5) N. Ceka, **po aty,** tab. II, 5, 6 Krhs: F. Prendi, **La civilisation préhistorique de Maliq,** «Studia Albania» 1, 1966, Tab. XVII, 11, M. Korkuti, **Die Siedlungen der spaten Bronze – und der fruhen Eisenzeit in Sudwest Albanien,** «Sudosturopa zwischen 1600 und 1000 v. Chr» Berlin 1982, f. 248. Fig. II 4, 8.

6) N. Ceka, **Po aty,** Tab. II, 7 Krhs. M. Korkuti, **art. cit.,** Fig. II. 3. Kjo formë është tipike edhe për shtresën e periudhës së vonë të bronxit në Belsh.

7) N. Ceka, **Po aty,** Tab. II, 10 Krhs. F. Prendi, **art. cit,** Tab. XVI. 26.

8) N. Ceka, **Po aty,** Tab. II, 4. M. Korkuti, **art. cit,** Fig. 12, 4.

9) N. Ceka, po aty, Tab. II, 3. B. Jubani, **Qeramika ilire e qytetës së Gajtanit,** f. 382, Tab. III, 2 Vegja trashëgohet këtu nga forma tipike e kohës së bronxit. F. Prendi, **art. cit,** Tab. XVII, 19.

10) Shih N. Ceka, **Fortifikimet parahistorike ilire,** «Monumentet» 1, 1985.

DO NOT COPY

ndësi më të vogël se i pari. Të dy horizontet ishin depozituar në një tarracë buzë murit rrethues, që Prashnikeri e pati gjetur në gjendje mjaft të ruajtur. Shkatërrimi i vazhdueshëm i murit në periudhën midis dy luftrave botërore ka bërë që vetëm në pjesën veriore të fortifikimit të ruhet një trakt i gjatë muri i fazës protourbane me pjesë të rindërtuara gjatë periudhës qytetare. Për këtë arsye përshkrimet e Prashnikerit vlejnë edhe sot si të dhënat më të plota për planimetrinë dhe teknikën e ndërtimit protourban të Margëlliçit.

Në pjesën më veriperëndimore të rrafshit Prashnikeri pati vrojtuar një mur me blloqe të mëdhenj gëlqerorë deri në 2 m të gjatë, thuaj krejt të papunuar[11], që ndiqte buzën e rrafshit më të poshtëm të kodrës, duke bërë dy kthesa me kënd të drejtë, tipike për fortifikimet protourbane. Ky trakt i murit protourban shënon njëkohësisht edhe shtrirjen më të gjërë të fortifikimit që do të ruhet gjatë gjithë periudhës qytetare.

Pjesa veriore e murit që u pastrua gjatë gërmimeve përfaqësohet kryesisht nga një rindërtim me gurë ranorë me forma të përafërta katërkëndëshe të arritur nga punimi i faqeve horizontale, por pa trajtim të rregullt të atyre anësore. Ky trakt ka gjithashtu një rreshtim horizontal të blloqeve duke na kujtuar tipin e dytë të muraturës të vënë re nga Prashnikeri dhe Shoberi në murin rrethues, atëhere të ruajtur të Margëlliçit. Një pjesë e këtij muri është ndërtuar gjatë periudhës qytetare, duke i veshur një fasade prej blloqesh dhe një mbushje që e ka rritur gjerësinë e tij nga 2 m në 3.50 m. Shtresa kulturore që i mbështetet prapa këtij muri datohet nga qeramika vendase dhe e importuar në shek. V p.e.sonë, duke na dhënë kohën e ndërtimit të vetë murit. Kjo datë korrespondon edhe me periudhën e dytë të fortifikimeve protoqytetare në Mashkjezë dhe Treport me të cilat Margëlliçi ka të njëllojtë teknikër e ndërtimit.[12]

C. Fortifikimi i periudhës qytetare

Traktet e ruajtura nga fortifikimi i periudhës qytetare gjenden në anën veriore dhe verilindore të qytezës dhe përfaqësohen nga dy duar të ndryshme ndërtimi. Dora më e hershme është një trakt muri i tipit të Apolonisë me xokolaturë guri dhe superstrukturë prej tullash. Xokoli ruhet në katër rradhë (1,20 m) të vendosura drejt mbi taban. Rradha e poshtme është më e dalë, me një prag të ngritur që nuk lejonte shkarjen e murit nga presioni i tarracës së lartë që ngrihej prapa tij (fig. 4). Blloqet janë gëlqerorë-ranorë me fosile, mjaft të ngjashëm me gurin e përdorur në murin rrethues të anës lindore dhe në portikun me nishe të Apolonisë.[13] Format janë të gjitha katërkëndëshe, me brinjë të drejta dhe me prerje të anëve që theksojmë vijat e bashkimit. Punimi i faqeve është i rrafshtë me goditje të pjerrta të çekanit që të kujton trajtimin e fasadës së murit rrethues në Bylis. Me interes janë shkronjat Z, T dhe H[14] të gdhendura në

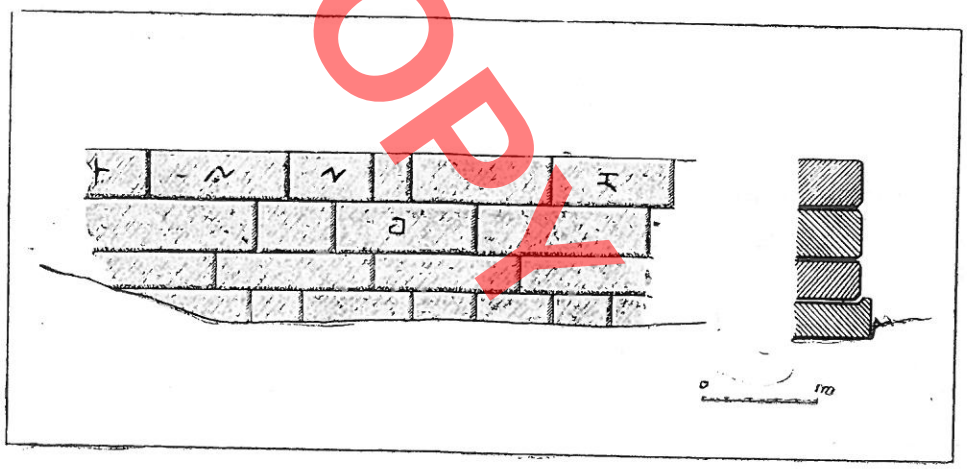

Fig. 4

11, M. Korkuti, **Die Siedlungen der spaten Bronze – und der fruhen Eisenzeit in Sudwest**

12) N. Ceka, Lindja e jetës urbane. . . . , f. 158, fig. 11. V. Bereti, Vendbanimi ilir në Treport, «Iliria» 2, 1985, f. 315.

13) Shih. H. Ceka, **Muri rrethues i Apolonisë,** «BUSHT» seria Shkencat Shoqërore, 1963, 3, f. 151.

A. Baçe, N. Ceka, **Shetitoret e periudhës qytetare ilire,** «Monumentet» 2, 1981, f. 27.

14) Të gjitha shkronjat janë skalitur kur blloqet kanë qenë në pozicion vertikal, pra gjatë përpunimit të tyre përfundimtar para vendosjes në mur.

DO NOT COPY

blloqe të veçantë të rradhëve të sipërme, të njohur në muret e ngjashëm të Apolonisë dhe Gurzezës. Rreshtimi i blloqeve është pseudoizodomik, por dy rreshtat e sipërm kanë të njëjtën lartësi prej 0,45 m. Renditja e blloqeve është bërë me një zotërim të gjatësive në fasadë, duke vendosur herë pas here blloqe tërthorë, por pa formuar mure lidhës në brendësi. Muri është ruajtur në të njëjtin nivel: në lartësinë që ka shërbyer si xokol për ngritjen mbi të të muraturës prej tullash. Në dheun që mbulonte murin janë gjetur me shumicë fragmente tullash, si dhe tulla të plota me përmasa 0,38 x 0,38 x 0,08 m. që i takonin kësaj superstrukture.

Fortifikimi protoqytetar në Margëlliç, ka mjaft veçori të afërta me murin rrethues të gjysmës së dytë të shek. IV në Apoloni, si xokolaturën e ulët prej guri, për muraturën prej tullash, trajtimin pseudoizodomik me faqe të sheshtë e anë të prera, mungesën e murëlidhsave e deri në përdorimin e shkronjave.[15] Një ngjashmëri të dukshme ka edhe me murin e periudhës qytetare në Kaninë, veçanërisht për trajtimin stilistik të fasadës, modulin prej një këmbë e gjysmë të përdorur në lartësinë e rreshtave dhe gdhendjen e shkronjave në blloqe.[16] Megjithatë Kanina dallohet nga Margëlliçi për përdorimin e rrallë të shkronjave, dendësinë e shkallëzimeve dhe brinjëve të pjerrta të blloqeve dhe përdorimin e tullave të tipit apoloniat me përmasa 0,44 x 0,44 x 0,08 në muraturën e sipërme.

Teknika e ngritjes së një muri me tulla mbi xokolaturën e gurtë ndeshet edhe në riparimet e murit rrethues të Gurzezës, që karakterizohet nga i njëjti trajtim i fasadës së gurtë dhe përdorimi i monogrameve. Të gjitha këto shembuj përfaqësojnë një teknikë ndërtimi që ndeshet rreth Apolonisë në gjysmën e dytë të shek. IV p.e.sonë. Në Apoloni ajo zhvillohet mbi bazën e një tradite më të hershme, kur struktura ndërtohej me qerpiç, ndërsa nga gjysma e dytë e shek. IV p.e.sonë zëvëndësohet nga tulla.[17] Përhapja e kësaj teknike rreth Apolonisë dhe elementet e përbashkët stilistik dëshmojnë për një periudhë të përafërt ndërtimi për të gjitha këto qendra.[18] Në Margëlliç kjo periudhë përpunohet me kthimin e vendbanimit protourban në një qendër qytetare, që shprehet në dendësinë e një shtrese kulturore të gjysmës së dytë të shek. IV p.e.sonë.

Dora e dytë e fortifikimeve të periudhës qytetare, që nuk ka qenë vënë re nga Prashnikeri, doli gjatë gërmimeve në anën verilindore të qytezës. Kjo përfaqëson një rindërtim të murit të fazës protourbane, si një veshje e faqes së jashtme me gjerësinë 1.70 m ku dallohet këmisha e jashtme prej blloqesh të punuar me gjerësi 0,34 dhe mbushja me gurë mesatarë, të hedhur pa rregull, por të përshkuar nga murlidhës transversalë. Blloqet e fasadës janë ranore me forma katërkëndëshe, me një buzinë 7 cm që inkuadron mesin e trajtuar me çukitje të pjerrta. Lartësia e rreshtave është 0,34 m. Te ky mur mbështetej depozitimi i një shtrese të gjysmës së dytë të shek. III dhe muret e një banese që ishte rrënuar në gjysmën e I të shek. II p.e.sonë.

Kjo dorë e rindërtimeve të fortifikimit të Margëlliçit përkon me një periudhë ndërtimesh dhe riformimi të sistemit urbanistik të qytezës pas mesit të shek. III p.e.sonë. Vetë stili i muraturës katërkëndëshe me përdorim buzine është i njëllojtë me ndërtime të kësaj periudhe në Apoloni, siç janë pjesë të murit rrethues, muri i temenosit apo Nymfeut[19]. Elementi i

15) H. Ceka, **art. cit,** f. 131, Përmasat e tullave janë: 0,04 x 0,46 x 0,08; A. Baçe **Vështrim mbi arkitekturën e fortifikimeve në vendin tonë,** «Monumentet» 17, 1979, f. 23.

16) D. Komata, **Sistemi fortifikues i kështjellës së Kaninës,** «Iliria», IX-X, 1979-1980, f. 261-262.

17) A. Baçe, **vep. cit,** f. 22.

18) Gj. Karaiskaj, **Fortifikimet në Shqipëri gjatë periudhës së hershme të pushtimit romak,** «Monumentet» 17, 1979, f. 53, duke u mbështetur te teknika e ndërtimit të murit ndarës të Lisit, i daton tërë muret me substraksion guri e ndërtim tullash në shek. I p.e.sonë. Ky mendim rrëzohet nga fakti se ky tip përfaqëson rrethimin kryesor të Apolonisë në tërë shtrirjen e tij dhe rindërtime të pjesshme. Edhe Margëlliçi e hedh poshtë një datim të tillë sepse vendbanimi është braktisur para mesit të shek. II p.e.s dhe muri i këtij tipi pasohet edhe nga një periudhë tjetër fortifikimi. Muratura prej tullash me xokolaturë guri nuk përbën një përjashtim për Apoloninë, (A. Baçe, **art. cit,** f. 22) dhe prapatokën e saj, sepse ajo ndeshet në të njëjtën periudhë në Magna Grecia (Velia) dhe bën pjesë në ato përkime arkitektonike midis dy brigjeve adriatike, ku përfshihen varret monumentale me qemer, teatri me analema të drejta, agaraja e tipit jonik etj.

19) H. Ceka, **Fontana e Apolonisë,** Konferenca II e Studimeve albanologjike, II, Tiranë, 1969, f. 443. V. Dimo, **Gërmime në murin rrethues të Apolonisë,** «Iliria», 1, 1984, f. 201, 207, ku veçohen dy periudha të së njëjtit stil gjatë shek. III p.e.sonë.

DOKTORATURA

DO NOT COPY

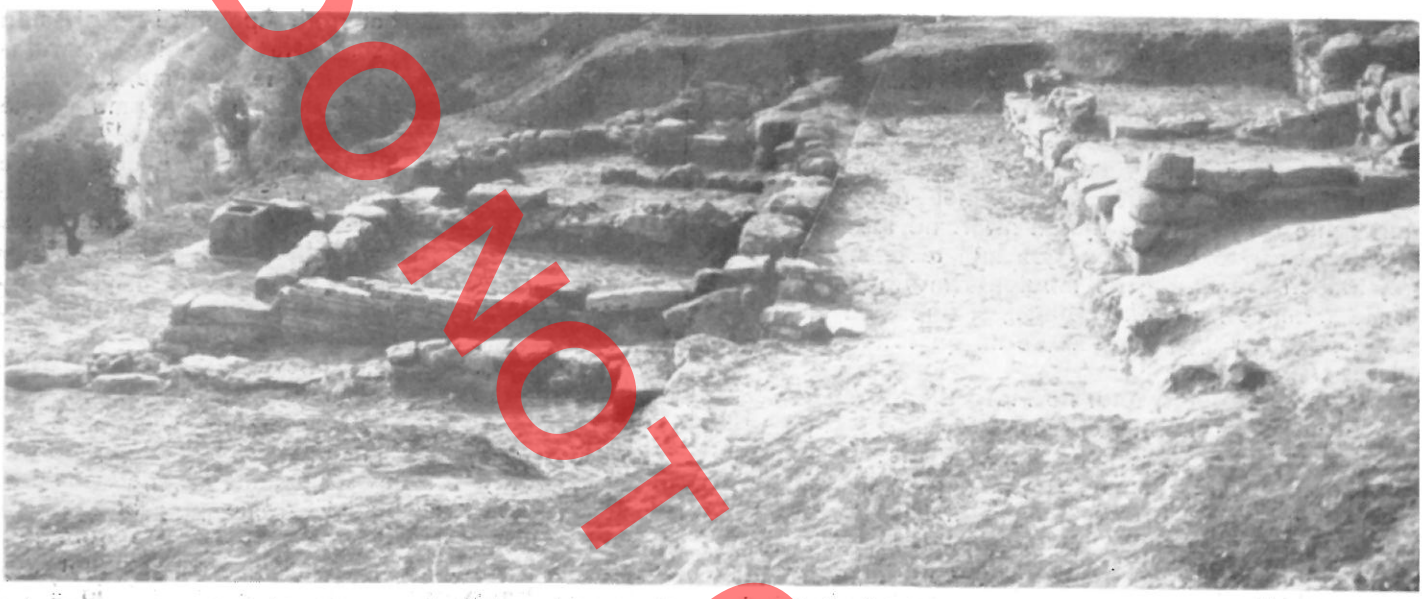

Fig. 5

buzinës ndeshet edhe në fortifikimin e Irmajt dhe Zgërdheshit, këtu si një dorë e veçantë ndërtimi.[20]

II. Urbanistika dhe banesat

A. Urbanistika

Megjithëse një qendër e vogël qytetare, Margëlliçi ka pasur një organizim të brendshëm të hapësirës sipas një sistemi urbanistik ortogonal. Nga ndarjet e brendshme të dhëna nga Prashnikeri në planimetrinë e tij, ruhet vetëm e sipërmja, që i takon fortifikimit të antikitetit të vonë, të kufizuar në pjesën më të lartë të kodrës. Për ndarjen e dytë në planimetrinë e Prashnikerit nga e cila sot nuk ka asnjë gjurmë nuk mund të jemi të sigurtë në se ka qenë mbetje e një muri të dytë rrethimi të fortifikimit të epokës së bronxit. Sidoqoftë nuk ka dyshim se për periudhën qytetare vendbanimi nuk kishte ndarje të brendshme dhe shtrihej i gjithë në rrafshin brenda mureve. Nga vrojtimi i sipërfaqes dhe kërkime gjeofizike u vu re se zona e banuar kufizohej kryesisht përgjatë brezareve të murit rrethues duke lënë të zbrazur pjesën qendrore, q përshkohej nga veriu në jug prej një kurrizi shkë mbor që ishte e zbrazur nga ndërtimet. Një zonë t rëndësishme, përbënte tarraca veriperëndimore q zihet sot nga disa banesa të fshatit. Që këtej vijn disa pjesë arkitektonike të cilat flasin për karakteri shoqëror të godinave që ndodheshin aty.

Gjurmimet gjeofizike, dhe më pas gërmimet, dha në disa elemente të sistemit urbanistik të qytetit. U vu re se strukturat e ndërtimeve që ruheshin nër tokë në tarracën e pjesës qendrore kishin orientim jug-veri me një devijim prej rreth 10 gradë nga li ndja. Ky devijim theksohej në pjesën e sipërme t qytezës, duke ndjekur drejtimin e rrafshit dhe para lelizmin me murin rrethues. Në të dy anët e kurrizi gjatë gërmimeve doli e njëjta pamje urbanistike një rrugë kryesore, paralel me murin rrethues që ki shte në anën e poshtme banesa dhe në të sipërmen dyqane (fig. 5). Në pjesën perëndimore banesa zinte një hapësirë prej 19 x 12,5 m (rreth 60 x 40 këmbë që do ti korespondonte 1/4 së një insule.[21] Vetë rruga kishte gjerësi 3-3,50 m me drejtim juglindje veriperëndim. Mbi tabanin e niveluar prej stufi argji-

20) F. Prendi – Dh. Budina, Kalaja e Irmajt, «Iliria» II, 1981, që e vendosin në gjysmën e dytë të shek. IV p.e.s. dhe S. Islami, **«Qyteti ilir në Zgërdhesh,** «Iliria» II, 1971, f. 202, 207, që e zbret këtë teknikë në gjysmën e parë të shek. II p.e.sonë.

21) Pjesa që takonte në murin rrethues këtu, mungon, por mund të plotësohet hapësira e saj nga forma katërkëndëshe e dhomës.

Fig. 6

lor-ranor të kodrës ka qenë vendosur një shtrojë prej pllakash ranore me përmasa të vogla nga e cila ruhen vetëm pjesë të veçanta. Nuk mund të jemi të sigurtë në se një rrugë e së njëjtës gjerësi kalonte edhe buzë murit rrethues, sepse kjo pjesë e tarracës është shëmbur nga erozioni pas shkatërrimit të këtij muri. Një rrugicë e ngushtë me gjerësi 1,18 m e ndërpret me kënd të drejtë rrugën kryesore, duke e lidhur atë me rrugët e tjera. Ajo është e pashtruar me pllloça dhe kishte vetëm pragje gurësh mjaft larg njeri-tjetrit që pengonin gërryerjen nga ujrat që kalonin përmes saj.

Edhe në anën lindore boshtin e kompozimit urbanistik e ka përbërë rruga me gjerësi 3,20-3,55 m që ruan të paprekur shtrojen me pllaka të mëdha ranore me forma të çrregullta katërkëndëshe 0,80 x

Fig. 7

DO NOT COPY

DO NOT COPY

Fig. 8

x 0,50, 1,82 x 0,75 m etj, të vendosura mbi një shtroje dheu (fig. 6). Ajo u zbulua në një gjatësi prej 15 m me drejtim juglindje veriperëndim, por të dhënat e kërkimeve gjeofizike tregonin se ajo zgjatej edhe përreth 20 m të tjera drejt juglindjes. Pllloçat e rrugës mbështeten në të dy anët tek muret e banesave duke pasur pjerrësinë drejt qendrës së rrugës. Në këtë mënyrë krijohet një profil në formë kuvete me brinjë të pjerrta rreth 0,60 metërshe, që i mblidhte ujrat e shirave në mungesë të kanaleve anësore.

Në tërë zonën e gërmuar, rruga përfaqëson një përpjekje për sistemimin urbanistik të një grupimi banesash i cili ishte orientuar përgjithësisht paralel me murin rrethues (fig. 7). Pjesërisht rruga u mbështet në pjesën e poshtme të saj mbi muret e banesave ekzistuese, por njëkohësisht u ndërtua edhe një mur mbajtës me gjerësi 0,41 m dhe lartësi 0,82 m, prej gurësh ranorë me forma të përafërta katërkëndëshe të zgjatura. Në pjesë të veçanta të tij ai ka marrë një pamje dekorative nga ndërthurja e blloqeve gjatësore dhe tërthore, (fig. 8). Në këtë mur janë bërë edhe lidhjet e mureve të kthinave që janë ndërtuar në këtë kohë, në plotësim të banesave të vjetra. Si rrjedhim i përshtatjes rruga vendoset në një linjë zigzake drejt perëndimit, duke pasqyruar lëvizjen e volumeve të banesave, paralele me murin rrethues, por duke ruajtur trajtimin e përgjithshëm të saj.

Njëlloj si në anën perëndimore edhe në tarracën lindore ndeshim kombinimin e banesave në krahun e poshtëm të rrugës kryesore dhe të dyqaneve në krahun e sipërm. Nuk duhet parë si diçka e rastit edhe sipërfaqja pothuaj e barabartë e banesës 5 të anës lindore (17,50 x 10 m) me atë nr. 1 në anën perëndimore. Kjo tregon se kemi një veprim të përcaktuar nga një kriter urbanistik që i siguronte qetësinë dhe izolimin nga rruga banesave dhe kontaktin e vazhdueshëm dyqaneve apo punishteve. Nuk mund të themi me siguri se këto kritere zbatohen në Margëlliç, brenda një sistemi të plotë hipodomik. Ka më shumë gjasë që në përshtatje me vetë karakterin e kufizuar të vendbanimit të jenë zbatuar vetëm disa rregulla urbanistike, siç janë veçimi i një zone shoqërore, orjentimi i rrugëve dhe vendosja sipas një rregulli të caktuar të banesave dhe dyqaneve anës tyre etj.

Trajtimi i rrugëve në Margëlliç përfaqëson një rast me interes, të urbanistikës ilire. Zbatimi i sistemit ortogonal është me sa duket një rregull i përgjithshëm për qendrat e mëdha ilire e epirote siç provohet nga Bylisi, Antigonea Kasopea[22]. Margëlliçi sjell një dëshmi se ky sistem u zbatuan në shek. III edhe në qendra të vogla. Për më tepër në Margëlliç kemi një rikompozim urbanistik të qendrës së banuar, një kalim nga mënyra e vjetër e vendosjes spontane të banesave me një orientim të përgjithshëm sipas murit rrethues, në zbatimin e sistemit të ri ortogonal, qoftë edhe në disa elemente kryesore të tij.

Gjerësia relativisht e vogël e rrugëve kryesore i është përshtatur në Margëlliç vetë kërkesave të një qendre të vogël qytetare. Megjithatë ato janë ndërtuar me kërkesa të plota teknike duke përdorur nivelimin e trasesë nëpërmjet mureve mbajtës duke i shtruar me pllloça dhe duke i dhënë formën e përshtatshme për largimin e ujit të shirave. Veshja me pllloça e rrugëve kryesore nuk është dokumentuar ende në qendrat e tjera byline dhe mungon në rrugët e njohura nga Apolonia.[23] Vetëm në hyrjen kryesore të murit perëndimor të këtij ngulimi helen është shtruar me pllloça në një mënyrë të ngjashme me Margëlliçin, korridori i hyrjes.[24] Në Lis dhe Buthrot pllloçat janë përdorur vetëm për të shtruar trotuaret, ndërkohë kur rruga vetëm ka një taban të ngjeshur prej dheu e zhavorri. Një ngjashmëri të plotë ka mënyra e përdorur në Margëlliç me atë të trajtimit të rrugëve të Kasopesë, të ndërtuara diçka më herët se në Margëlliç,

22) Shih. N. Ceka, **Koinoni i bylinëve,** «Iliria» 2, 1984, f. 75. Dh. Budina, **Antigonea,** «Iliria» 2, 1972, f. 317, W. Hoepfner, E. Schwandner, **Haus und Stadt im klassischen Griechenland,** Munchen, 1986, f. 86.

23) B. Dautaj, **Një rrugë kryesore në Apoloni,** «Monumentet» 7-8 1974, f. 57.

24) V. Dino, **vep. cit,** f. 203.

DO NOT COPY

në gjysmën e I të shek. III p.e.sonë.[25] Kjo teknikë u përdor një shekull më pas edhe në shtrimin e rrugës Egnatia, siç e dëshmojnë traktet më të hershme të saj në Gurrat e Zeza dhe në Xhyrë.[26]

B. Banesat

Në të dy brezaret e gërmuara banesat ishin vendosur anash rrugëve kryesore.

Banesa Nr. 1

Në brezaren perëndimore ruhen gjurmët e katër godinave të ndara nga njëra tjetra prej rrugës kryesore dhe asaj tërthore (Tab. I). Prej tyre u gërmua

me të cilin banesa komunikonte drejtpërdrejtë. Një shkallëzim më i lehtë i rrafsheve brenda banesës bëhet edhe në drejtimin juglindje veriperëndim, në tre plane me disnivel 0,20 m. Banesa ka qenë formuar si rrjedhim i katër periudhave të njëpasnjëshme ndërtimi, duke shtuar kthina mbi bazën e banesës fillestare. Kjo e fundit gjendej pranë murit rrethues, paralel me të dhe kishte dy kthina të ndara nga një korridor 1,23 m i gjerë, i cili shërbente për hyrjen në banesë. Një mur oborri është ruajtur në anën juglindore të banesës, ku krijohet një hapësirë 4,50 m e gjerë. Kthina kryesore komunikonte me të përmes një hyrje 0,87 m të gjërë, të vendosur në këndin verilindor. Pranë saj gjendet edhe një sterë që furnizohej me ujin e çatisë së kthinës. Banesa lidhet me një shtres kulturore të gjysmës së II të shek. III p.e.s.

Fig. 9

pothuaj plotësisht vetëm një banesë që shtrihej ndërmjet rrugës kryesore dhe murit rrethues (fig. 9). Banesa ka qenë vendosur me pesë kthinat e saj në dy rrafshe me disnivel 0,60 m. Po kaq ishte edhe disniveli i rrafshit të sipërm të saj nga rruga kryesore dhe është vendosur mbi një shtresë të gjysmës I të këtij shekulli. Kësaj të fundit i takon edhe një fragment muri banese, që është shkelur nga themeli i banesës së re.

Në një periudhë të dytë, që përkon me ndërti-

25) S. Dakaris, **Kassope Neoteres anaskafes 1977-1983,** Joanina 1984, f. 17, fig. 2, a,b.
26) N. Ceka, L. Papajani, **Rruga në luginën e Shkumbinit në kohën antike,** «Monumentet» 1, 1971, f. 48, fig. 4, 5. Për datimin e sistemimit të kësaj rruge rreth mesit të hek. II p.e.sonë shih P. Collart, **Les milliares de la via Egnatia,** «BCH» C, 1976, f. 182-183.

DO NOT COPY

Fig. 10

min e rrugës kryesore dhe organizimin e godinave pranë saj, banesës i shtohet edhe një radhë kthinash në hapësirën prej 6 m që e ndante nga rruga. Në këtë formulim të ri të saj, ruhet korridori si bosht kryesor i kompozimit planimetrik. Nëpërmjet tij hyhej drejtpërdrejtë nga rruga dhe komunikohej me katër kthinat e vendosura në të dy krahët. Vetëm kthina 5 shërbehej përmes kthinës 4, duke pasur ndoshta funksionin e një androni. Ruajtja dobët e mureve dhe mungesa e gjetjeve tipike nëpër kthina, rezultat braktisjes së ngadaltë të banesës, e bëjnë të vështirë përcaktimin e karakterit të kthinave. Kthina 1, e lidhur nga afër me sterën duhet të ketë qenë kuzhinë ndërsa ajo 3, për përmasat e kufizuara, depo. Kthina 2 mund të ketë ruajtur edhe në këtë kohë funksjonin e saj të parë si ambient banimi.

Mbetet e paqartë edhe lidhja e banesës me murin rrethues për shkak të shembjes së tarracës. Nuk mund të themi me saktësi në se midis tyre kishte një intervallum apo muret e oborrit i mbështeteshin muri rrethues, megjithëse shembulli i banesave në tarracën lindore flet më tepër për mundësinë e dytë. Përsa i përket volumeve pjesa në juglindje të korridori përbënte një njësi të veçantë. Vendosja e sterës dëshmon se çatia e përbashkët e kthinave 4 dhe 5 pri

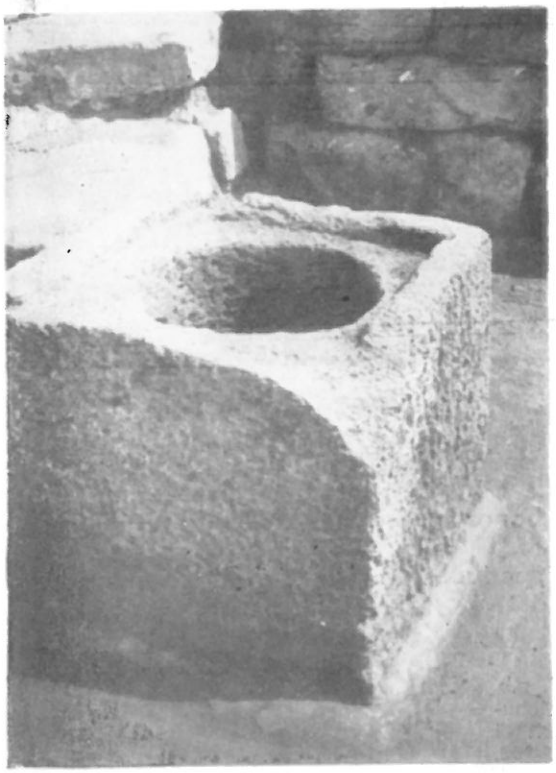

Fig. 11

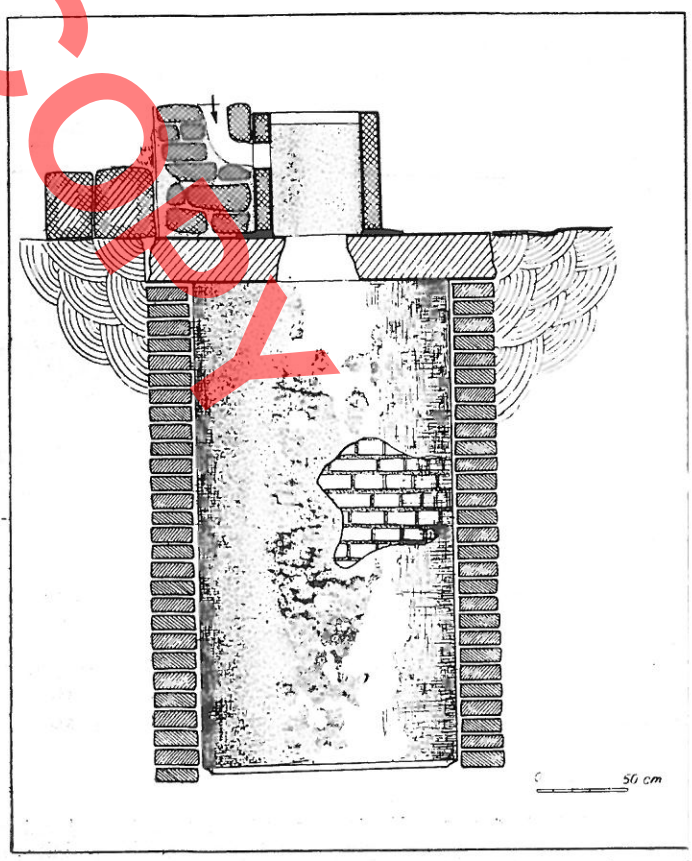

Fig. 12

rej nga jugperëndimi, ndërsa ajo e kthinës 1 drejt verilindjes, për të bashkuar ujrat në një ulluk që shkarkohej në stera. Çatitë e kthinave 2 dhe 3 prireshin nga juglindja, duke i shkarkuar veçmas ujrat në korridor.

Teknika e ndërtimit ka ndryshime të pakta sipas kohës kur janë realizuar pjesët e veçanta të banesës. Muri i fazës së parë të banesës ka gjerësi 0,50 m të krijuar zakonisht prej një blloku. Gurët janë nxjerrë prej shtufit ranor të kodrës dhe kanë lartësi të përafërt 0.20-0.30 m. Kjo ka bërë që fasada e mureve të ketë një pamje të rregullt. Muret e fazës përfundimtare janë ndërtuar me material të ripërdorur nga godinat më të hershme. Muri nga ana e rrugës kryesore që mbante presionin e dheut kishte gjerësi 0,52 m ndërsa të tjerët ishin rreth 0,38 m të gjerë dhe qenë vendosur mbi një xokël prej blloqesh ranore, me forma të përgjithshme katërkëndëshe në kthinat 3 dhe 6. Muri i oborrit është trajtuar më me kujdes me blloqe të gjatë ranorë, që krijojnë një efekt dekorativ (fig. 10). Nga ana e rrugicës muri i kthinës 5 është ndërtuar me tulla të thyera 0,37 x 0,37 x 0,075 m, që përshkohen nga rreshta tjegullash në mënyrë të parregullt.

Të gjitha kthinat janë shtruar me truall.

Një element tipik i banesës është stera, e vendosur në oborr (fig. 11). Ajo e merrte ujin nga çatia nëpërmjet një kanali që përshkonte një pilastër të mbështetur në murin e kthinës 1. Një hyrje e vendosur në këndin juglindor të kësaj kthine lejonte shërbimin e vazhdueshëm të sterës, nga kuzhina, njëlloj si në banesën e Klosit.[27]

Stera ka formë pothuaj të plotë cilindrike me diametër 1,45 m dhe lartësi 3,60 m prej të cilit 2,75 m i takojnë depozitës (fig. 12). Cilindri ujëmbajtës është ndërtuar prej tullash sektoriale. Nga brenda është suvatuar me llaç shamot duke theksuar një prag në rrethin e fundit për të penguar filtrimin e ujit. Gjithashtu nga jashtë cilindri është izoluar me një këmishë argjili.[28] Mbi sterë është vendosur një pllakë guri ranor 1.75 x 1.16 m me vrimë rrethore me diametër 0,30 m. Mbi të qëndron gryka e sterës me diametër 0,52 m e punuar në një bllok gëlqeror me fosile si të murit rrethues me bazë katrore 0,67 m dhe lartësi 0,64 m. Në buzën e tij është thelluar kuadrati i kapakut me një lug për dorezën.

Tipi i sterës cilindrike është i njohur nga një ndërtim i përafërt në murin rrethues të Apolonisë që datohet në gjysmën e dytë të shek. IV p.e.sonë.[29] Stera të tjera të këtij tipi njihen nga kalaja e Gurzezës.

Materiali i gjetur në banesë përbëhet kryesisht nga qeramika e gjysmës II të shek. III p.e.sonë. Çatisë së banesës i takojnë një numur i madh tjegullash

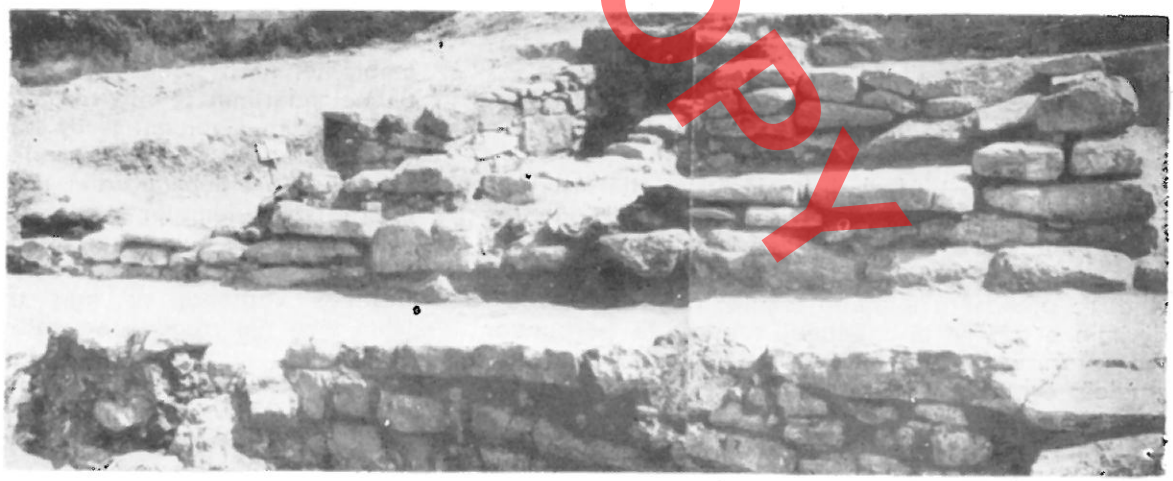

Fig. 13

27) L. Papajani, **Disa monumente,** f. 28.

28) L. Derveni. **Gjurmime të reja,** f. 147. Për izolimin anësor të sterës me argjil kemi edhe një shembull nga Apolonia: V. Dimo, **Puse dhe stera në Apoloni,** «Iliria» VII-VIII, 1977-1978, f. 319.

29) H. Ceka, **Muri rrethues i Apolonisë,** f. 117. Forma gjysmëcilindrike e sterës është përcaktuar nga vendosja e saj brenda murit rrethues.

DOWNLOAD

solene dhe kalipter, që nuk mbajnë vula. Në oborr u gjet një terakotë e madhe e Afërditës e shoqëruar në shtresë me një monedhë Artemis-Trikëmbësh me monogram të gjysmës së dytë të shek. III p.e.sonë. Materiali i gjysmës së dytë të shek. III zotëronte edhe në ambientet e tjera.

Godina nr. 2, që ndahet nga ajo nr. 1 nga rruga kryesore u zbulua vetëm pjesërisht. Ajo është ngritur mbi një mur terracimi, që kufizon edhe rrugën (fig. 13). U zbulua pjesërisht një kthinë në formë korridori me gjerësi 2,50 m dhe gjatësi 3 x 3 m. Drejt aksit të korridorit godina mbaronte me një kthinë 4 x 2,50 m. Në tërë këtë pjesë ajo nuk kishte dalje në rrugë. Mund të mendohet për këtë arsye për ambiente ndihmuese të një godine që shtrihej drejt veriperëndimit. Muret e godinës janë ndërtuar me gurë të mëdhenj e mesatarë të punuar lehtë dhe të lidhur me llaç e baltë. Gjerësia e tyre është 0,40 – 0,50 m, gjë që flet për ndërtim një katësh. Hapësira e kthinave është hapur pjesërisht në faqen e kodrës dhe muri verilindor i banesës kishte njëkohësisht funksionin mbajtës. Dyshemeja e kthinave përbëhej nga shtufi natyror i kodrës dhe vetëm në kthinën e fundit kishte një mbushje të saj me dhe, që përmbante materiale të gjysmës së dytë të shek. IV p.e.sonë. Gjetjet ishin të rralla dhe trualli i dhomës përmbante gjurmë djegie. Në nivelin e dyshemesë u gjetën tjegulla nga mbulesa e çatisë pak qeramikë dhe një ksistër hekuri. Dy monedha Apollon-Obelisk e datonin këtë shtresë në fund të shek. III p.e.sonë. Gjerësia e vogël e godinës dhe rrallësia e gjetjeve bën të mendosh se kemi të bëjmë me kthinat e dyqaneve dhe magazinave të tyre të vendosura paralel me rrugën.

Banesa nr. 3. U zbulua pjesërisht një kthinë e kësaj banese që ndahej nga rrugica prej banesës nr. 1. Edhe kjo ka qenë vendosur midis murit rrethues dhe rrugës kryesore. Në punimin e mureve të saj vihet re gjithashtu e njëjta teknikë ndërtimi me përdorimin e gurëve të mëdhenj ranorë, të përpunuar me çekan, vetëm nga ana e rrugës. Muri nga ana e rrugicës është trajtuar më me pak kujdes. Qoshja e banesës në takimin e rrugicës me rrugën kryesore është rrumbullakosur për të mos penguar kalimin. Gjerësia prej 0,45 m e mureve dëshmon edhe këtu për një ndërtim njëkatësh. Nga kthina e vetme e zbuluar njohim vetëm gjatësinë prej 8 m dhe një gjerësi të paktën 4 m. Gjetjet e qeramikës në këtë kthinë ishin të shumta dhe datohen në gjysmën e dytë të shek. III p.e.sonë.

Banesa 4. Në një periudhë të dytë ndërtimi që i takon gjysmës së parë të shek. II p.e.sonë, kur banesat 1 – 3 ishin rrënuar u ngrit një banesë tjetër në lindje të tyre. Muri i taracimit të saj ndërpriste vazhdimin e rrugës e cila ishte zhveshur nga kalldrëmi dhe nuk përdorej më. Nga kjo banesë, përveç këtij muri, u zbulua edhe stera. Ajo kishte formë shporte të përmbysur me diametrin e sipërm 1.05 m. Mbulesa e grykës përbëhej nga tre pllaka me gjerësi 1,30 m që linin në mes hapësirën e rrumbullakët mbi të cilin vendosej blloku i grykës. Ndërtimi ishte bërë me tulla sektoriale 43(34) x 17 x 7 cm. Suvatimi prej llaçi shamot kishte një trashësi prej 2 cm. Forma e sterës është e ngjashme me sterën e një banese në Klos që datohet në gjysmën e parë të shek. II p.e.sonë, me një sterë të Apolonisë[30] dhe me dy stera të pabotuara në Bylis. Fakti që në Margëlliç ky tip është më i vonë se sfera cilindrike mund të flasë për evolucion të tipit të sterave drejt formës shportë e përmbysur në shek. II p.e.sonë. Banesa nr. 4 i takon gjysmës së dytë të shek II p.e.sonë, kur pas shkatërrimit të qytezës, u vendosën aty banesa të veçanta, të cilat nuk e respektuan sistemin urbanistik të mëparshëm.

Brezarja lindore e krijuar njëkohësisht me atë perëndimore ruan në formën e saj ndërtime të duarve të ndryshme. Rreth mesit të shek. III p.e.sonë u ndërtua aty një banesë njëkthinëshe pranë murit rrethues dhe në jugperëndim të saj, pas një hapësirë prej katër metrash, një banesë e dytë me shumë ambiente. Rreth fundit të shek. III p.e.sonë, si rrjedhim i ndërtimit të një rruge midis tyre u bë edhe një riformim i volumit të dy banesave (tab. II).

Godina nr. 5 shtrihet ndërmjet rrugës kryesore dhe murit rrethues paralel me to. Pjesa e poshtme e saj ishte dëmtuar nga erozioni pas rrënimit të këtij muri dhe nuk ruhej hyrja kryesore. Nga ndërprerja e mureve të banesës rreth 1.50 m larg murit rrethues kuptohej se nga ana e veriperëndimit ishte lënë një rrugë e ngushtë kalimi për banorët e shtëpisë.

Fillesën e godinës e përbënte një kthinë katërkëndëshe 7,50 x 6,50 m me mur prej gurësh të mëdhenj e mesatarë pak të punuar me gjerësi 0,56 m (fig. 14). Ajo ishte vendosur përpendikular me terrenin duke niveluar dyshemenë nëpërmjet gërmimit. Nuk u gjetën gjurmë të ndarjeve të mundëshme të saj me material të lehtë. Në një fazë të dytë në jug lindje të saj u shtua një kthinë e re 4 x 5 m, muri jugor i së cilës mbyllte edhe shtegun me murin rre-

30) L. Papajani, **Disa monumente,** f. 27. V. Dimo, **Puse dhe stera,** f. 319.

DOKUMENTOHY

Fig. 14

thues. Në ndërtimin e saj përveç gurëve të mëdhenj janë ripërdorur copa tjegullash për nivelimin e rreshtave. Banesa mori në planimetri formën e gërmës L duke pasur një oborr të ngushtë në anën veriperëndimore.

Faza e tretë e banesës përkon me ndërtimin e rrugës kur ajo përdor murin mbështetës të rrugës duke lidhur muret e ambienteve të reja me të. Ajo kishte në këtë kohë shtatë kthina të përfshira brenda një katërkëndëshi 17,50 x 10 m (fig. 15). Muret e kësaj faze janë ndërtuar përgjithësisht me material të ripërdorur, tulla, tjegulla e gurë të vegjël, me përjashtim të mureve anësore, që janë ndërtuar me gurë të mëdhenj. Kthinat janë vendosur në formë L-je duke lënë një hapësirë kalimi buzë murit rrethues, që ngushtohej nga 3,20 m në 1,50 m. Muret e banesës janë ruajtur vetëm në pjesën e themelit, pa gjurmë të sigurta të komunikimit të tyre.

Hapësira fillestare e banesës u nda në tre pjesë me mur të brendshëm, duke formuar dy dhoma të vogla (3,50 x 2,50 dhe 3 x 2,50) që mund të shërbenin për kuzhinën. Ato priheshin nga një hajat i shkallëzuar në dy pjesë me një mur të ulët tullash që i mbronte nga rreshjet. Kthina e dikurshme e shtesës përbënte tani dhomën kryesore (andron) dhe shërbehej drejtpërdrejtë nga oborri. Midis saj dhe rrugës u shtuan dy kthina që nuk komunikonin me andronin, por me kthinën, që ne e quajtëm kuzhinë. Në këtë pozicion ato mund të ishin qilare. Një mjedis shërbimi 5,20 x 4,70 m i mbuluar me çati u krijua në krahun veriperëndimor, duke qenë i hapur nga ana e oborrit. Një prag i ulët tullash, njëlloj si në hajatin e banesës, e ndante këtë mjedis nga oborri. Në këtë mënyrë kjo kthinë përbënte një zgjerim të oborrit, një vend të përshtatshëm për punë, të mbrojtur nga dielli dhe rreshjet.

Shtresa kulturore që mbulonte banesën kishte një trashësi 0,50 – 0,60 m me ngjyrë gri nga dekom-

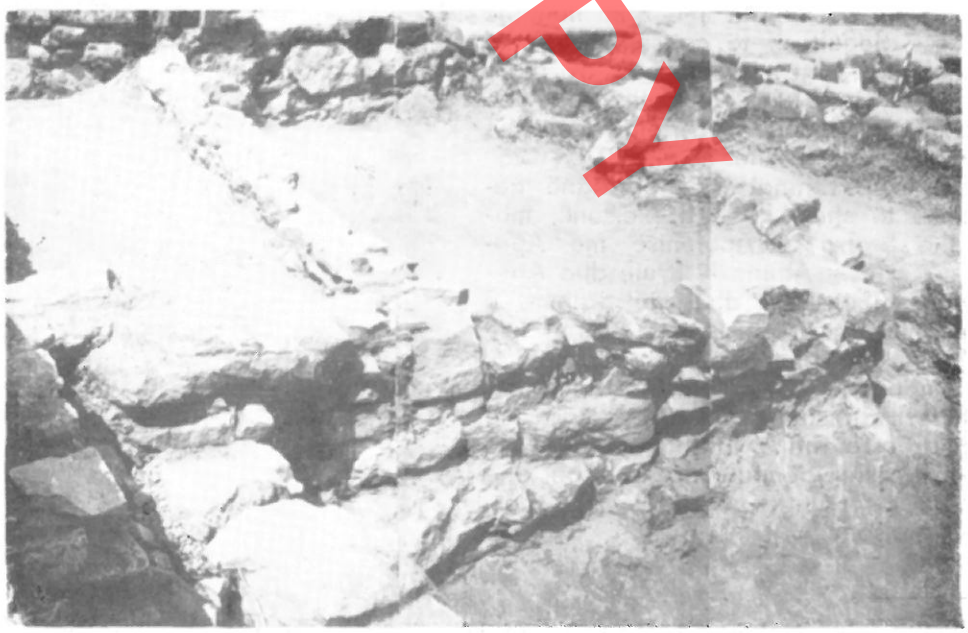

Fig. 15

DO NOT COPY

Fig. 16

pozimi i qerpiçave që ngriheshin mbi xokolaturën prej guri. Gjetjet përbëheshin kryesisht nga qeramika e gjysmës së dytë të shek. III dhe gjysmës së parë të shek. II p.e.sonë. Ato ishin më të shumta në kthinat 1 e 2 ku nën një shtresë tjegullash të çatisë u gjet një grumbull peshash avlemendi, dy pjata të plota, një lugë kozmetike dhe në taban një monedhë Artemis-Noful e Apolonisë që datohet në vitet 270 – 250 p.e.sonë.[31] Kthinat 4 – 5 dhanë qeramikë të shek. III – II p.e.sonë, monedha bronxi të Apolonisë me Apolon – Lyrë – Athina – Rrufe dhe Apolon – Obelisk si dhe një drahme e Apolonisë me Meniskos – Arhipu. Në kthinën 6 u gjetën një drapër hekuri, një monedhë e Apolonisë Artemis-Trikëmbësh dhe një drahme dyrrahase me Euandros-Tefantu. Kthinat e tjera të banesës ishin dëmtuar nga erozioni dhe dhanë pak gjetje në shtresën e shek. III-II p.e.sonë.

Fig. 17

31) H. Ceka, **Mbi disa çështje të historisë ilire në dritën e të dhënave numizmatike,** Kuvendi I i Studimeve Ilire, Tiranë 1974, f. 365.

DO NOT COPY

DO NOT COPY

Fig. 18

Banesa nr. 6. Rruga kryesore e ndan godinën nr. 5 nga një godinë tjetër e zhvilluar me të njëjtën gjerësi dhe në dy periudha të veçanta ndërtimi (fig. 7). Ajo u zbulua pjesërisht dhe vazhdimi i mureve tregon se ka edhe një rradhë kthinash në një plan të dytë në faqen e kodrës dhe një shtrirje të mëtejshme drejt veriperëndimit.

Godina fillestare ka në plan në formën e një U-je, me kënde të drejtë. Ajo përbëhej nga tre kthina që nuk komunikonin midis tyre, qëndrorja me përmasa 9,20 x 4 m ishte më e tërhequr se dy kthina të njëllojta 4,50 x 5 m. Mënyra e ndërtimit dëshmon për një banesë të shtresave të pasura. Xokolatura deri në lartësinë 1.50 m në fasadë ishte ndërtuar me blloqe gurësh ranorë me përmasa mesatare të latuar dhe të trajtuar me një buzinë dekorative (fig. 16). Mbi to duket se vazhdonte një ndërtim qerpiçësh, siç të lë të mendosh shtresa prej argjili të pastër, ngjyrë gri, që mbulonte tejgullat e çatisë të rëna mbi dysheme. Pjesa kryesore e banesës që shihte nga jugperëndimi nuk është zbuluar ende nga gërmimet arkeologjike. Gjithashtu gërmimi nuk ka përfunduar as në krahun verior të saj. Kthinat e gërmuara nga ana verilindore nuk komunikojnë me banesën, por vetëm me rrugën, duke shërbyer si dyqane. Fillimisht në këtë anë duken dy kthina, që linin në mes një hapësirë 9,20 x 4 m, ndoshta të trajtuara si hajat për ekspozim mallrash. Kthina nga jugu, e zbuluar pjesërisht, ka gjerësinë 4,50 m dhe një gjatësi mbi 5 m. Ajo shërbehej nga një hyrje në krahun më të shkurtër. Një kthinë e njëllojtë formonte krahun verior të banesës. Muret e të dy kthinave kishin si xokolaturë një rradhë blloqesh katërkëndësh mbi të cilën vinte muri prej tullash 0,33 x x 0.33 x 0.05 m.

Në periudhën e dytë të ndërtimit, që lidhet me sistemimin e rrugës dhe shtrimin e saj me plloça, hapësira midis dy daljeve të banesës është mbushur me dy kthina të reja që komunikonin vetëm me rrugën dhe ndërmjet tyre, por jo me banesën (fig. 17). Muri ballor i tyre ka ruajtur pamjen e kthinave anësore me tulla 0,40 x 0,40 x 0,08 m mbi xokolin prej një rreshti blloqesh. Muret tërthore janë ngritur me material të ripërdorur kryesisht copa tullash e tjegulla të përshkuara vertikalisht nga tjegulla që krijojnë përshtypjen e blloqeve të veçanta (fig. 18), një teknikë e njohur edhe në Apoloni.

Kthina 2 është më e gjerë, 4,70 x 5 m, dhe kishte një pitos të madh në krahun e djathtë të hyrjes dhe një dinos pranë tij. Prej saj zbritej me një këmbë shkallë në kthinën 3 që shërbente edhe si magazinë. Në të u gjetën katër pitosa, një dinos, një amforë, një mokër drithi prej guri vullkanik dhe baza e një mokre katërkëndëshe (fig. 2). Në nivelin e dyshemesë, nën rrënojat e çatisë, u gjetën një krater me reliev pjesë enësh bronzi, një majë heshte, një bel hekuri, etj. U gjetën disa monedha Apolon-Obelisk, Athina-Rrufe dhe një monedhë e Epirit Zeus-Rrufe. Gjithashtu në tjegullat u gjetën vula të tipit Hairenos të prodhimit të Gurzezës.[32] Gjetja e farave të ullirit e të qiqrës të karbonizuara dhe të mokrave e pitosave në nivelin e dyshemesë dëshmon për funksionin e kthinave si dyqane për prodhimet bujqësore. Gjetjet e qeramikës, monedhave dhe vulat e tjegullave, japin si kohë të përdorimit të dyqaneve, gjysmën e parë të shek. II p.e.sonë, ndërsa qeramika e gjetur në kthinën jugore i takon gjysmës së II të shek. III p.e.sonë.

*

* *

Banesat e Margëlliçit i takojnë një periudhe një shekullore që nga mesi i shek. III deri në mesin e shek. II p.e.sonë. Kjo është koha kur qyteza njeh zhvillimin e fundit ekonomiko – shoqëror, por nën tutelën ekonomike dhe politike të Gurzezës, si dhe rrënimin përfundimtar të saj. Në përgjithësi banesa

32) Shih. N. Ceka, **Vula mbi tjegulla në trevën midis Genusit dhe Aosit,** «Iliria» 2, 1982, f. 114.

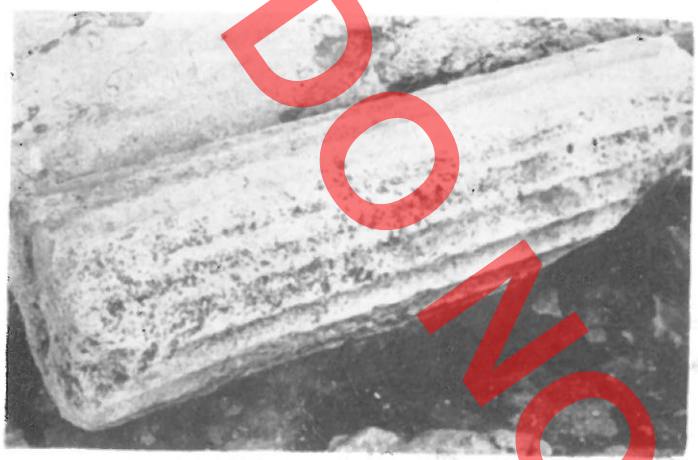

Fig. 19

antike e Margëlliçit është e lidhur ngushtë me tarracat dhe rrugët që e përshkojnë sipërfaqen e vendbanimit paralel me vijat rrushkulluese. Ajo zhvillohet në mënyrë lineare sipas një programi që kërkon rreshtimin e kthinave në dy krahë ose tre krahë të një oborri të vogël. Për këtë arsye ajo ka prirje ti kthejë shpinën rrugës kryesore nga e cila shohin vetëm kthinat e saj të izoluara si dyqane.

Tipi bazë i banesës së Margëlliçit, qoftë kur përbën një ndërtim të mirëfilltë, qoftë kur zhvillohet mbi bazën e një kthine fillestare mbetet ai me rreshtim linear në formë L-je ose U-je që presupozon edhe ekzistencën e një hajati. Ky tip është ndeshur në luginën e Shkumbinit në një banesë fshatare në Bradashesh dhe në një banesë në Selcën e Poshtme,[33] të dyja të shek. II p.e.sonë. Një formë të njëjtë kemi edhe në banesën e madhe të zbuluar në qytezën ilire të Mashkjezës pranë Cakranit.[34] Ky tip, që nuk është ndeshur ende në qendra të mëdha si Antigonea, ose Bylisi, duket se ishte më i pëlqyer për qendrat e vogla qytetare. Duhet menduar se ai ishte i përshtatshëm për një ekonomi të karakterit të përzier zejtar-bujqësor që karakterizonte këto qendra. Një fenomen karakteristik, lidhur gjithashtu me natyrën e një qyteze me mundësi të kufizuara ekonomike, është zhvillimi i banesës mbi një qelizë fillestare një kthinëshe. Ky lloj mitizmi që përbën historinë e krijimit të banesës 1 dhe 5 e bën të vështirë, rreshtimin e saktë të saj në tipet e njohura,[35] në se do të quanim edhe një tip më vehte.

C. Pjesë arkitektonike

Prashnikeri na njofton se gjatë vizitës së tij ki shte parë dy trungje kolonash jonike me diametër të sipërm 0,45 m që fshatarët e kishin gjetur gjatë punimeve bujqësore mbi kodrën e Margëlliçit. Ai mendon se ato i takonin një tempulli të vogël, apo portiku.[36] Një trung tjetër, por i ordrit dorik gjendet në një shtëpi të fshatit (fig. 19). Ai ka lartësi 1,10 m, me diametrin e sipërm 0,34 m, me 22 kanelyra dhe duket se vjen gjithashtu nga një godinë shoqërore. Duhet të mendojmë, për këtë arsye, rezervimin e një pjese të veçantë të qytezës, për ndërtimet e karakterit shoqëror, që mund të jetë pjesa më perëndimore e rrafshit të saj. Gjithashtu kemi një fakt që provon se Margëlliçi antik me sistemin ortogonal dhe veçimin e një hapësire për godinat shoqërore ishte një vendbanim mjaft i afërt me qytetin e mirëfilltë. Megjithëatë ai nuk arriti të luajë rolin e qendrave krahinore sepse u vu shpejt në hijen e qytetit ilir të Gurzezës me të cilin e formonte një bashkësi politike e ekonomike.

Arkitektura e qytezës ilire të Margëlliçit sjell të dhëna me interes për studimin e mëtejshëm të arkitekturës ilire. Me rëndësi të veçantë është datimi i saktë i fortifikimit të hershëm të saj në kohën e vonë të bronxit, duke përforcuar mendimin për karakterizimin e saj si një periudhë e veçantë e krijimit të vendbanimeve të fortifikuara.[37] Gjithashtu, Margëlliçi është një nga shembujt tipikë për fortifikimin protourban dhe tipin e ndërtimeve me tulla të fortifikimeve qytetare.

Margëlliçi përfaqëson edhe një model të qendrave të vogla qytetare ilire që ju nënshtruan në shek. III-II pe.sonë nga sistemi ortogonal urbanistik, të pranuar përgjithësisht vetëm për qendrat e mëdha qytetare. Me interes është fakti se ky sistem ju përshtat kërkesave dhe mundësive të një qendre të vogël dhe u kombinua me një tip banese të karakterit fshatar. Këto të dhëna e bëjnë Margëlliçin një qendër me mjaft interes për gjurmimin e arkitekturës ilire në të ardhmen.

33) N. Ceka, **Qyteti ilir në Selcën e Poshtme,** Tiranë 1985.
34) N. Ceka, **Gërmime në qytezën e Mashkjezës,** «Iliria» 2, 1983.
35) V. Bushati, **Banesa pastas në vendin tonë,** «Monumentet» 1, 1982, 5-8.
36) C. Praschniker – A. Schober, – **Vep. cit,** f. 77.
37) M. Korkuti, **Die Siedlungen...,** f. 243, N. Ceka, **Lindja e jetës qytetare.**

DO NOT COPY

TAB. I

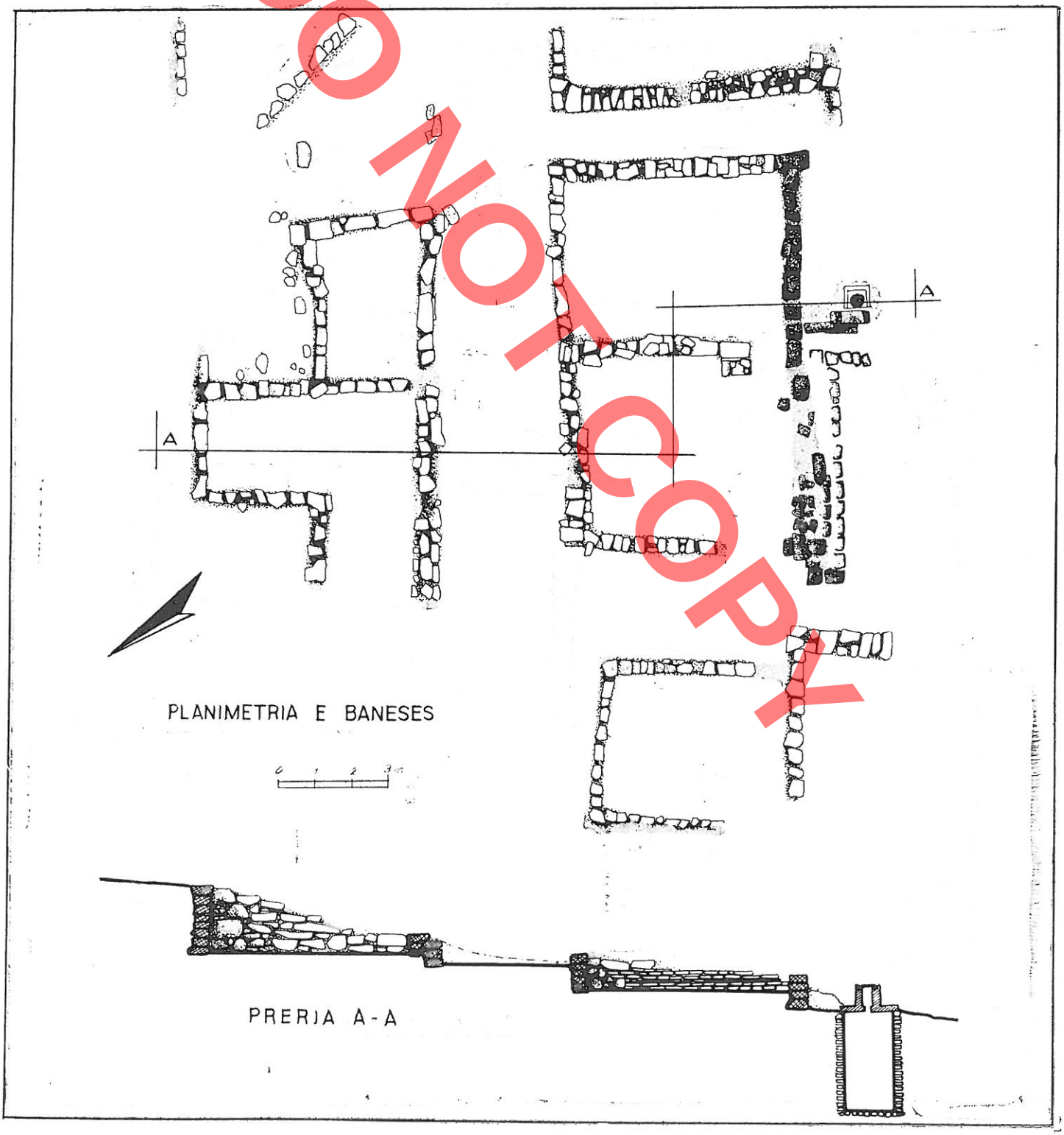

DO NOT COPY

TAB. II

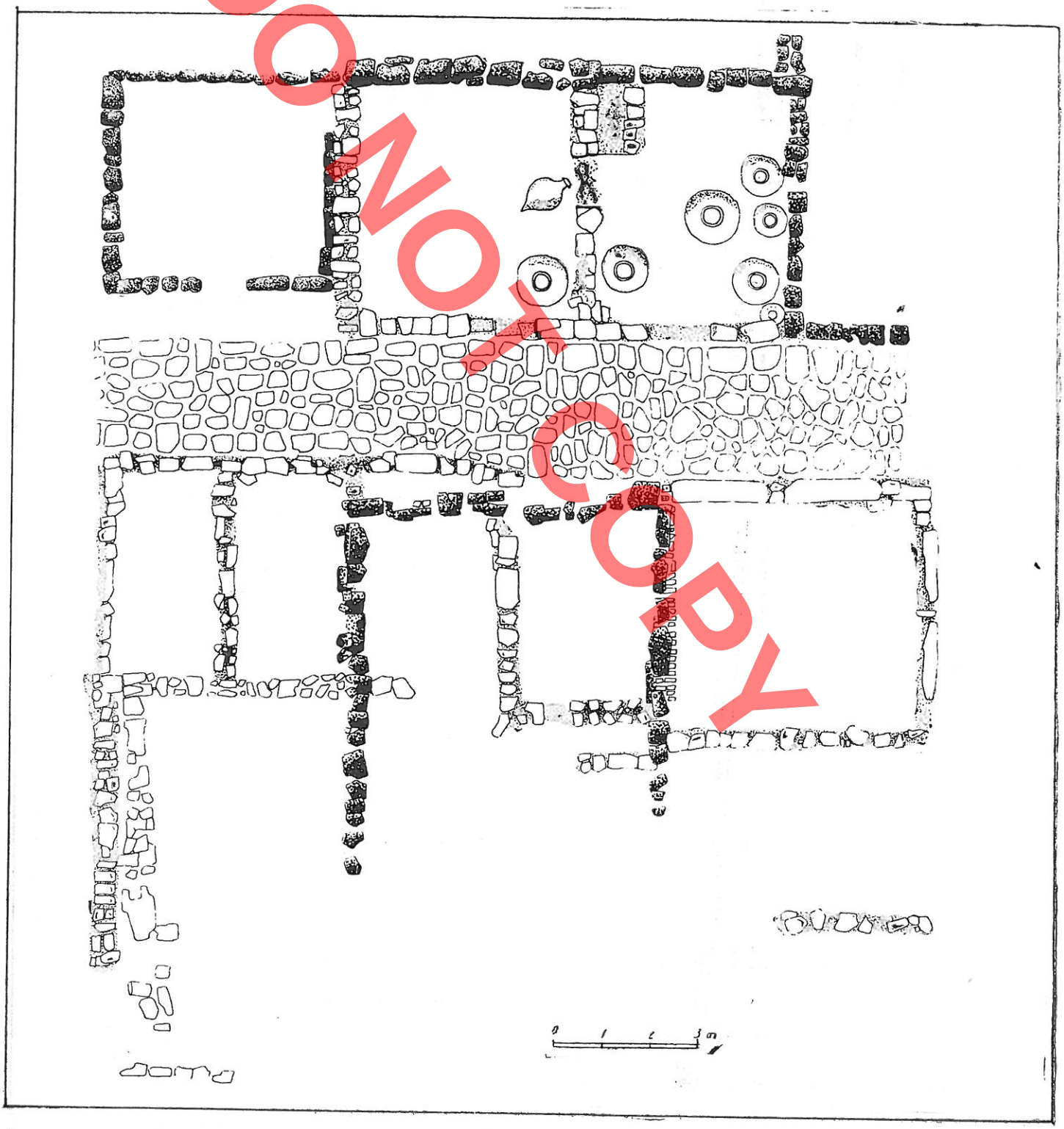

DO NOT COPY

Neritan CEKA

DO NOT COPY

L'ARCHITECTURE DE L'AGGLOMERATION ILLYRIENNE DE MARGËLLIÇ

RESUME

On connait l'agglomération de Margëlliç, par une observation faite par Praschniker sur ses murs d'enceinte. Les fouilles archéologiques entreprises en 1982 éclaircirent quelques aspects de l'évolution de l'urbanisme de l'agglomération et apportèrent quelques données intéressantes sur le système de fortification et l'architecture des habitations et des constructions hidrauliques.

I. Le système de fortification

Dans le système de fortification de Margëlliç on distingue trois périodes de construction qui se rattachent à la création de l'agglomération pendant l'époque du Bronze tardif, à l'évolution de son urbanisme au cours des VIIe-IIe sc. av.n.e., et au choix de la partie dominante de la colline pour l'aménagement d'une fortification de la Basse Antiquité au cours des IV-VI sc. De la fortification de l'époque du Bronze tardif on découvrit le soubassement du mur à une ou deux rangées d'une largeur qui varie de 1,85 m à 2 m. La face extérieure est bien distincte par l'utilisation des grandes pierres qui sont souvent disposées de longeur à l'intérieur du mur. Le traitement sans précautions de la face intérieure démontre qu'elle était peu élevée sur la pente, donc, le mur a dû être bas. Cela est appuyé aussi par le fait que la face extérieure ne représentait pas une ligne ininterrompue, elle était composée de quelques fragments particuliers construits l'un après l'autre sans être bien liés.

Pour la datation de la plus ancienne fortification de Margëlliç, on doit prendre en considération la couche culturelle déposée derrière le mur, qui la remonte à la période du Bronze tardif. Telle quelle, cette fortification, de pair à celle de Badhra, nous sert de point de repère pour remonter à cette époque toute une période de constructions de fortifications au cours de laquelle furent élevées les forteresses de Koros, Dedejan, Mbolan, Trajane, Marshjet etc.

Au cours de la deuxième moitié du VIIe scè av. n. e., dans toute l'étendue de l'agglomération de 3,8 ha fut formée une assez dense couche culturelle qui par sa déposition avait créé une terrasse qui délinéait les confins de l'agglomération au bord du mur d'enceinte. On étudia seulement une longue partie du mur de la phase protourbaine avec des fragments reconstruits au cours de la période urbaine.

La partie septentrionale du mur déblayé, représente une deuxième phase de reconstruction avec des pierres gréseuses ayant une forme presque quandrangulaire réaliseé par le traitement des faces horizontales, sans toucher à celles latérales. Il était composé aussi de rangs horizontaux de blocs. Sur la face intérieure de ce mur s'appuyait la couche culturelle du Ve sc. av. n.è., qui précise bien sa datation. Du point de vue technique il ressemble beaucoup au mur d'enceinte de la deuxième période, de Mashkjezë.

Les fragments conservés de la fortification de la période urbaine représentent deux phases de construction. La plus ancienne est celle du type d'Apollonie, réalisée par un soubassement en pierres et un mur en briques.

Le mur est conservé au même niveau (1,55 m), à une hauteur qui a servi de soubassement au mur en briques. Pendant le déblaiement, on découvrit de nombreux débris de briques ainsi que des briques complètes de dimensions 0,38x0,38x0,08 m. Les lettres T et H, gravées sur des blocs particuliers des rangées supérieures, représentent de l'intérêt.

Cette période de construction à Margëlliç, représente beaucoup de traits pareils à ceux du mur d'enceinte de la deuxième moitié du IVe sc. en Apollonie, tels le bas soubassement en pierre du mur en briques, le traitement pseudoisodomique avec des faces plates, l'absence des liants, l'utilisation des lettres. On constate une nette ressemblance aussi avec le mur de la période urbaine à Kanine, surtout au traitement stylistique de la façade, au module d'un pied et demi utilisé à la disposition des rangées, ainsi qu'à la gravure des lettres sur les blocs.

La technique de l'élévation d'un mur en briquer sur un soubassement en pierre se rencontre aussi aux réparations du mur d'enceinte de Gurzezë, qui se caractérise par un traitement pareil de la façade en pierres et l'utilisation des monogrammes. Tous ces exemples représentent la même technique de construction qu'on rencontre en Apollonie au cours de la deuxième moitié du IVe sc. av.n.e. En Apollonie elle est réalisée suivant une plus ancienne tradition en pisé, puis au milieu du IVe sc. av.n.e. on commença à pratiquer la brique. L'utilisation de cette technique même aux environs d'Apollonie, ainsi que les éléments stylistiques communs, témoignent que les constructions de tous ces centres appartiennent presqu'à la même époque. A Margëlliç cette période correspond à celle du passage de l'agglo-

mération protourbaine en un centre urbain qui se reflète à la densité de la couche culturelle de la deuxième moitié du IVe sc. av.n.e.

La deuxième phase des fortifications de la période urbaine est représentée par une reconstruction du mur de la phase protourbaine à une largeur de 1,70 m, en tant que revêtement de la face extérieure. La façade est réalisée avec des blocs quadrangulaires gréseux avec une corniche et à une largeur de 7 cm qui encadre une superficie ciselée obliquement. Les rangées sont hautes de 0,34 m. C'est à ce mur que s'appuyait la déposition d'une couche de la deuxième moitié du IIIe sc. et les murs d'une habitation ruinée pendant la première moitié du IIe sc. av.n.e.

Cette partie des reconstructions des fortifications de Margëlliç correspond à une période de constructions et d'aménagement du système urbanistique de l'agglomération après le milieu du IIIe sc. av.n.e. Le style même de la maçonnerie, avec des blocs quadrangulaires entourés de corniche, ressemble à celui de quelques construitions de la même époque en Apollonie, telles des fragments du mur d'enceinte, le mur de Nymphée. La corniche est un élément qu'on rencontre aussi dans les fortifications d'Iramaj et Zgërdhesh.

II. L'urbanistique et les habitations

Bien qu'elle ne fut qu'un petit centre urbain, la ville de Margëlliç connut une organisation intérieure de l'espace selon un système urbanistique orthogonal.

Par l'étude de la superficie on remarque que la zone habitée s'étendait tout au long du mur d'enceinte, des deux côtés du rocher inhabité. Le côté nord-ouest, d'où l'on conserve les fragments architectoniques témoignant du caractère social des habitations qui s'y trouvaient, constituait une zone assez importante.

Les études géophysiques ainsi que les fouilles mirent à jour quelques éléments du système urbanistique de la ville. On remarqua que les structures des constructions de la partie centrale conserveés sous terre, suivaient l'orientation Sud-Nord avec une déviation de 10° vers l'Est. Au cours des fouilles, des deux côtés du rocher, apparut la même vue urbanistique, une rue principale, parallèle au mur d'enceinte, dont le côté inférieur était bordé d'habitations et celui supérieur de magasins.

Une ruelle, large de 1,18 m, se croisait sous un angle droit avec la rue principale en la reliant aux autres rues. Elle n'était pas pavée de dalles et conservait par ci et par là quelques petits barrages en pierres qui empêchaient l'errosion qui pourrait se produire par les eaux qui la traversaient. A l'Est de la composition urbanistique se trouvait une rue large de 3,20 à 3,55 m dont le pavé en grandes dalles gréseuses se conserve intact.

Dans toute la zone fouillée, la rue représente un effort pour l'aménagement urbanistique d'un groupe d'habitations qui se situaient parallèlement au mur d'enceinte. Elle s'allonge ve l'ouest en reflétant la disposition des volumes des habitation parallèle au mur d'enceinte tout en conservant sa directio générale.

La disposition des rues de Margëlliç représente un ca intéressant dans l'urbanisme Illyrien. L'application du systèm orthogonal, fut, parait-il, une règle générale pour les grand centres illyriens tels Bylis, Klos, Lis, Antigone. Par l'exemple d Margëlliç, nous constatons que ce système fut appliqué au cour du IIIe sc. même dans de petits centres.

Le pavage en dalles des principales rues n'est pas encor documenté dans les autres centres bylines et il manque éga lement dans les rues déjà connues d'Apollonie. Ce n'est qu'à l'entrée principale du mur occidental d'Apollonie, qu'on ren contre la rue pavée de dalles, pareille à celle de Margëlliç. A Lis et Buthrot les dalles sont utilisées pour paver les trottoirs alors que la rue est en terre et cailloux bien battus. Le traitement des rues de Margëlliç est pareil à celui des rues de Kassope, construites elles aussi au IIIe sc. av.n.e.

Les plus anciens fragments conservés de la rue Egnatia à Gurrat e Zeza et à Xhyrë, témoignent de l'application de la même technique, même un siècle plus tard.

Dans les deux côtés fouillés du rocher, les habitations se situaient au bord des rues principales. Les traces de quatres habitations séparées l'une de l'autre par la rue principale et celle transversale, sont conservées sur le côté occidental. Seulement une habitation fut déblayée presque complètement. Elle se trouvait entre le mur d'enceinte et la rue principale dont elle était séparée par une autre habitation côté Sud-Est. L'habitation était élevée sur deux plans à une différence de niveau de 0,60 m. Cette habitation de cinq pièces a été construite sur un terrain déjà occupé par d'autres anciennes habitations, dont on réutilisa quelques éléments. Ce fut une habitation à la forme de la lettre U, à cinq pièces disposées tout autours d'une cour où se trouvait le réservoir d'eau.

Le côté oriental, construit sumultanément à celui occidental, comprend des constructions de différentes phases.

L'habitation nº 5 se situe entre la rue principale et le mur d'enceinte. Une pièce quadrangulaire aux dimensions 7,50 x x 6,50 m, d'une maçonnerie à grandes pierres peu travaillées, constituait le centre de la composition de l'habitation. A une deuxième phase, au Sud-Est de l'habitation fut ajoutée une nouvelle pièce aux dimensions 4x5 m, dont le mur méridional bouchait le sentier entre l'habitation et le mur d'enceinte.

Au cours de la troisième phase le volume de l'habitation fit presque dobulé. Dans une superficie quadrangulaire 7,50x10 m, il y avait sept pièces disposées à la forme de la lettre «L», laissant un passage libre près du mur d'enceinte. La couche culturelle grise au dessus de l'habitation, d'une épaisseur de 0,50-0,60 m était formée par la décomposition du pisé qui se trouvait au dessus du soubassement en pierres. Les fouilles mirent à jour des débris de céramique de la deuxième moitié du IIIe sc et de la première moitié du IIe sc. av.n.e.

DO NOT COPY

L'habitation nº 6 est séparée de la rue principale par l'habitation nº 5 qui occupe la même largeur et connait deux périodes particulières de construction. On ne procéda qu'à un déblaiement partiel et la continuité des murs démontre qu'il y a encore une rangée de pièces sur un deuxième plan au versant de la colline, à une étendue vers le Nord-Ouest.

Tout d'abord, la planimétrie de l'habitation avait la forme de la lettre «U» à angles droits. Pendant la deuxième phase de construction, qui se rattache à l'aménagement de la rue et au pavage avec des dalles à l'espace entre les deux sorties on ajouta deux nouvelles pièces, qui ne communiquaient pas avec l'habitation mais seulement entre elles ainsi qu'avec la rue, servant de boutiques. La présence des graines d'olivier ou de pois charbonisées, des meules et des pitos au niveau du plancher témoigne du fonctionnement de ces pièces comme magasins des produits agricoles. Les débris de céramique, les monnaies et les sceaux des tuiles indiquent leur utilisation au cours de la première moitié du IIe sc. av. n.e.

Les habitations de Margëlliç remontent du milieu du IIIe sc. au milieu de IIe sc. av.n.e. Au cours de cette époque la ville connait la dernière évolution économique sociale et sa ruine finale. En général, l'habitation antique de Margëlliç est étroitement lieé aux terrasses et aux rues qui traversent la superficie de l'agglomération parallèlement aux lignes isohypses. Elle se développe de façon linéaire selon un programme qui exige la disposition des pièces le long des deux ou trois côtés de la cour. C'est pour cette raison qu'elle a la tendence de tourner le dos à la rue sur laquelle donnent seulement les deux pièces isolées du magasin.

Le type de base de l'habitation de Margëlliç, soit quand il représente une propre construction, soit quand il évolue sur la base d'une pièce initiale, demeure celui à une planimétrie en forme de la lettre «L» ou «U» qui préssuppose aussi l'existence d'un porche. On a déjà rencontré ce type dans la vallée de Shkumbin dans une habitation rurale de Bradashesh et dans une habitation de Selca e Poshtme, toutes les deux du IIe sc. av.n.e. La même forme aparaît aussi dans la grande habitation découverte dans la ville illyrienne de Mashkjezë près de Cakran. Il paraît que ce type était préférable pour les petits centres urbains puisqu'on ne le retrouve pas dans les grands centres tels qu'Apollonie ou Bylis. Il faut dire qu'il s'adaptait à une économie de caractères différents, plutôt agricole qui caractérisait ces centres.

La mise à jour de quelques fragments architectoniques démontra qu'un terrain particulier de l'agglomération était reservé aux constructions à caractère social.

Margëlliç antique avec son système orthogonal, et un espace particulier pour les constructions sociales, fut une agglomérations assez proche à la ville proprement dite. Tout de même, elle ne put pas joeur le rôle du centre de la région parcequ'elle a été très vite mise sous la protection de la ville de Gurrëzezë avec laquelle elle formait une même unité politique et économique.

DO NOT COPY

DO NOT COPY

GUNTRAM KOCH

DISA MENDIME PËR KISHËN E LABOVËS SË KRYQIT

Kisha e Shën Mërisë në Labovën e Kryqit, në afërsi të Gjirokastrës, është një nga monumentet më të rëndësishëm mesjetarë të Shqipërisë dhe njëkohësisht të mbarë arkitekturës bizantine. Ajo shqyrtohet me imtësi në vitin 1916 nga F. Veresaqisi i cili paraqet njëkohësisht dhe një planimetri hipotetike të gjendjes fillestare të shoqëruar me prerjet dhe rikonstruksionin e saj[1]. Në këto të dhëna mbështeten dhe trajtimet e mëvonshme, në radhë të parë të P. Vokotopullosit[2] dhe D. Pallasit[3]. Më tej kisha gjurmohet me saktësi nga A. Meksi, i cili për herë të parë i ndan fazat nga njëra-tjetra dhe i paraqet ato grafikisht[4]. Në një reçenzim të librit të P. Vokotopullosit ai sjell dhe një sërë plotësimesh të tjera[5]. Punimet e tij shërbejnë si bazë për mendimet e shprehura në këtë artikull.

Një nga problemet kryesore për shqyrtimin e kishës është përcaktimi i saj kohor, pasi mendimet e derisotme i largohen tepër njëri-tjetrit. Burimet shkrimore, që janë e vetmja bazë e sigurt, deri më sot nuk njihen. Rrjedhimisht përcaktimi kohor mund të mbështetet vetëm në shqyrtimin e saktë të monumentit dhe veçorive të tij. Për këtë i mbështetur në materialin paralel do shqyrtoj disa pika të ndryshme për të përftuar kështu kriteret e nevojshme për klasifikimin. Këto pika janë: tipi i kishës, proporcionet e saj, forma e apsidave, forma e kupolës dhe së fundi dekori i mureve, kupolës dhe i krahëve të kryqit.

Tipi

Kisha e Labovës i përket një tipi unik për tërë arkitekturën Bizantine.[6] Në se do niseshim vetëm nga planimetria do mendonim se kemi të bëjmë me një rast vërtet të veçantë të kishave kryq me kupol me katër mbështetje, të «kuadratit me kupol me ambiente përreth» (fig. 1). Sqarimi i kësaj dukurie kërkon një spjegim më të gjatë.

Kishat kryq me kupolë të periudhës së mesme dhe të vonë bizantine, simbas mënyrës dhe formës të kalimit nga katrori i planimetrisë në rrethin e ku-

1) F. Versakis, Archaiol. Ephemeris 1916, f. 108 v.
2) P. Vokotopullos, **He ekklesiastike architektonike eis ten dytiken** sterean Hellada ai ten Epeiron, 1975. (Më tej Vokotopullos 1975) f. 86 v., f. 193 v.
3) **Reallexikon zur byzantinischen Kunst** (Më tej RBK) I, **1966,** (D. Pallas), f. 310 v.
4) A. Meksi, **Monumentet,** 9, 1975, f. 82 v.
5) A. Meksi, **Monumentet,** 1982, 1. f. 169; A. Meksi, **Arkitektura mesjetare në ihqipëri** (Më tej Meksi 1983) f. 179 v. Tab. 24.
6) Kishën e kemi vizituar në v. 1982 dhe në v. 1984 së bashku me studentët e Universitetit të Marburgut, natyrisht kalimthi. Vizitat nuk na sollën ndonjë të re dhe rojtimet e A. Meksit na u dukën krejt bindëse, krahaso G. Koch (editor), **Albanien – Kulturdenkmaler einer unbekannten landes ans 2200 Jahren,** 1985. (Më tej Koch 1985) f. 38 v. iteratura tjetër tek N.K. Mutsopullos, **Anaskaphe tes basilikes tou Hagiou Achilleiou,** pist. Epeteris tes Polytechn. Scholes, Panepist. Thessalonikes 5, 1971/72, f. 296 v; . Soustal-J. Koder, **Nikopolis und Kephallenia.** Tabula imperii Byzantini (Më tej TIB) 190; G.M. Velenis, **Hermeneia tou xoterikou diakosmou ste byzantine architektonike** 984 f. 35, 38, 181, fig. 18.

DO NOT COPY

DO NOT COPY

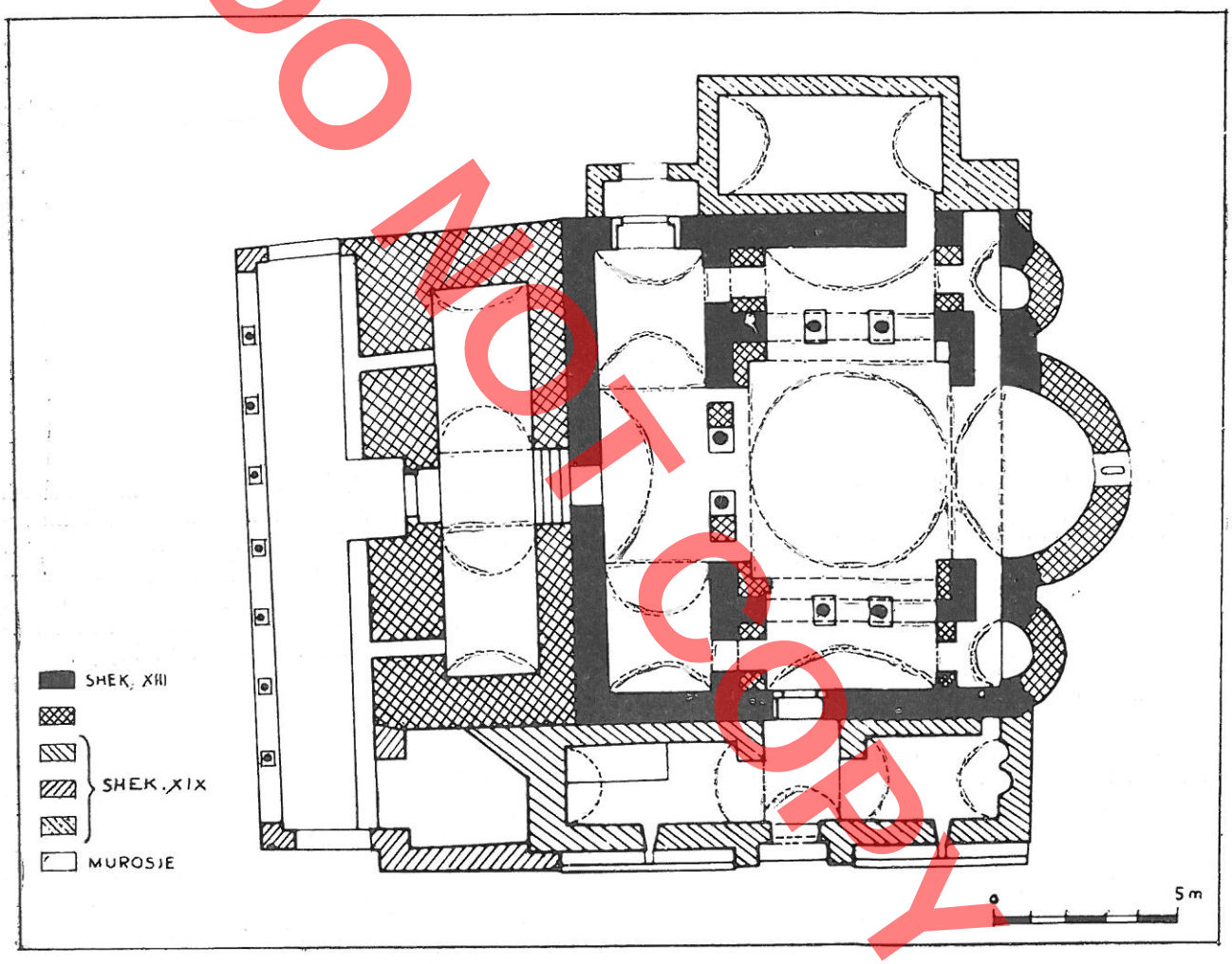

Fig. 1 Kisha e Shën Mërisë në Labovën e Kryqit.
Labova e Kryqit, Shën Mëria.

polave, veçohen në dy grupe: me tetë mbështetje[7] dhe katër mbështetje. Në ndërtimet me tetë mbështetje kalimi nga katrori i planimetrisë në rrethin e kupolës bëhet me trompa, pra me nike, dhe kupola ka tetë mbështetje. Kishat e këtij grupi janë tepër të rralla, ndërsa në Shqipëri mungojnë tërësisht. Në ndërtimet me katër mbështetje për kalimin nga katrori i planimetrisë në rrethin e kupolës shërbejnë katër tr këndësha sferikë, pendentivat. Vetë kupola në kë rast ka katër mbështetje. Këto ndërtime janë mj të përhapura në perandorinë bizantine, më saktë periudhën e mesme dhe të vonë. Ky tip ka një së variantesh disa prej të cilëve do t'i shqyrtojmë vonë.

7) Për ndërtimet me tetë mbështetje E. Stikas, **L'église byzantine de Christianou en Triphylie,** 1951; C. Mango, Byzantinische **Architektur,** 1974 (Më tej Mango 1974) f. 219 v; R. Krautheimer, Early Christian and Byzantine Architecture, 1981 (Më tej Krautheimer, 1981), f. 356.

8) A. Meksi, Monumentet 1, 1971, f. 103 v. **Po ai.** Monumentet 1982, 1, f. 141 v. A. Meksi (1983), f. 166 v. Tab. 23; Koch (1985), f. 48 v.

Kishat në të cilat kupola mbështetet në katër kolona hasen mjaft shpesh. Një shembull i tillë është kisha e manastirit të Apollonisë në Shqipëri[8]. Në vendet tepër të vetmuara kollonat zëvendësohen me katër pilastra, por në Shqipëri nuk ka asnjë shembull të tillë[9]. Një thjeshtëzim të ndërtimeve me katër kollona, mjaft të shpeshta në Ballkan, paraqesin kishat të cilat nga ana perëndimore kanë dy kollona, ndërsa në lindje dy diafragma murale. Shembuj të tillë në Shqipëri janë kisha e Shën Triadhës në Berat[10], ndoshta faza e parë e kishës së Shën Mëri Vllahernës po në Berat[11] dhe faza e parë e kishës së Shën Mërisë në Kosinë[12]. Në disa raste në anën perëndimore në vend të dy kollonave gjenden dy pilastra ndërsa në lindje dy diafragma murale. Në një variant tjetër të ndërtimeve me katër mbështetje, kupola qëndron mbi katër diafragma murale ose katër qoshe murale. Një shembull i tillë është kisha e Shën Mërisë në Peshkëpi (rr. Gjirokastër)[13]. Rast i veçantë i kishave kryq me kupolë mund të jetë kisha trekonkëshe e Shën Kollit në Kurjan. Por prej saj nuk njohim me siguri mënyrën e mbulimit, dhe në rast se ajo ka qënë e paisur me kupolë nuk dihet se ku mbështetej ajo[14]. Një variant i mëtejshëm i kishës kryq me kupolë, i tipit me katër mbështetje, është «Kryqi i lirë», tek i cili të katër krahët e kryqit shihen qartë nga jashtë. Shembuj të tillë në Shqipëri janë kishat në Marmiro dhe Zvërnec[15]. Më tej duhen përmendur «sallat me kupolë», hapësira këto njënefshe, të përzgjatura lehtë, në të cilat pjesa e mesit mbështetet në një kupol që qëndron mbi katër qoshet murale. Si shembuj në Shqipëri mund të sjellim kishën e Shën Mëhillit në Berat[16], dhe të Ristozit në Mborje[17]. Një variant tjetër i rrallë i tipit me katër mbështetje, është «kuadrati me kupolë me ambiente përreth». Karakteristike për këto ndërtime është një korpus qendror, i cili shkëputet fuqishëm në hapësirë nga masa përreth. Këtij korpusi, që mund të jetë lehtësisht i përzgjatur në perëndim dhe lindje, i bashkangjiten hapësira të shkurtra të mbuluara me qemer. Pendentivat zhvillohen nga katër skajet murale ndërsa katrori ose drejtkëndëshi me kupolën lartësohet mbi tërë ndërtimin. Nga të tre anët atij i bashkëngjiten në formë të shkronjës U ambiente, shpesh të mbuluara me qemer, me çati njëujëse të pjerura jashtë. Ambientet në brendi mund të ndahen në pjesë të veçanta, secila me qemer më vete. Ndërmjet pilastrave në veri, perëndim dhe jug, shpesh ndërfuten dy kollona, që shërbejnë si mbështetëse të harkut të madh dhe ndarëse nga katrori i kupolës dhe ambientet përreth. Nganjëherë kollona është e vetmuar, ose numri i tyre në perëndim ndryshon nga numri i anëve veriore dhe jugore.

Tipi i kishës «Kuadrat me kupolë me ambiente përreth» mund të ndiqet prej shekullit të IX e deri në kohën e vonë bizantine. Pararendës i këtij tipi është kisha e Shën Sofisë në Selanik (fig. 2). Si shembuj në vijim mund të sjellim Kuntarioticen në afërsi të

9) Për shembull Shën Germanosi në Prespë: A. Orlandos, **Archeion ton bizantion mnemeion tes Hellados** (më tej ABME) 9, 1961, f. 12 v. fig. 13, 21; Shën Gjergji Diasoritis dhe Shën Mammasi në Naksos; G. Demetrokalïas, **Symbole eis ten meleten ton byzantinon** mnemeion tes Naxou I (1972) f. 30, fig. 1/2, f. 80, fig. 9/10.

10) A. Meksi, **Monumentet** 4, 1972, f. 63 v; Meksi (1983), f. 158 v. Tab. 17 a; Koch (1985), f. 60 v.

11) A. Meksi, **Monumentet,** 4, 1972, f. 59 v; Meksi (1983) f. 156 v; Koch (1985) f. 58.

12) P. Thomo, **Studime Historike** 26, 4, 1972, f. 51 v; Meksi (1983) f. 110 v. Tab. 20 b; Koch (1985) f. 36.

13) RBK II (1968) f. 250 (D. Pallas) A. Meksi, **Monumentet** 9, 1975, f. 77 v, Vokotopullos (1975) f. 74 v, f. 188; **TIB** 3, f. 230; A. Meksi, **Monumentet** 1982, 1, f. 169 v; Meksi (1983) f. 105 v, Tab. 17 b.c. Për kishat me diafragma murale ose qoshe D. Hayer, **Deltion tes christranikes Archailogikes** Hetaireias (Më tej DXAE) 12, 1984, f. 265 v.

14) A. Meksi, **Monumentet** 7/8, 1974, f. 229 v; Meksi (1983) f. 176 v, Tab. 22 c.

15) Marmiro: A. Meksi, **Monumentet** 2, 1971, f. 73 v; Meksi, **Monumentet** 1981, 1, f. 164, Meksi (1983) f. 125 v. Tab. 20 a – Shën Mëria në Zvërnec; A. Meksi, **Monumentet** 10, 1975, f. 77 v; Meksi (1983) f. 130.

16) A. Meksi, Monumentet 4, 1972, f. 73; v; Meksi (1983) f. 162 Tab. 15 a; Koch (1985) f. 56.

17) P. Thomo, **Studime Historike** 21, 1, 1967, f. 151 v; A. Meksi Monumentet, 4, 1972, f. 199 v; Meksi (1983), f. 164 v; Koch (1985) f; 64.

18) W.F. Wohlbach – J. La fontaine – Dosogne, **Byżant und der Christliche Osten** (1968) (Më tej Volbach 1968) f. 222 Tab. 138; Mango (1974) f. 165 v; Krautheimer (1981) f. 307. Krahaso dhe Kishën e Koimesisit, në Nikaie-Iznik, sot të shkatruar: Krautheimer (1981) f. 307 fig. 253/54.

DO NOT COPY

DO NOT COPY

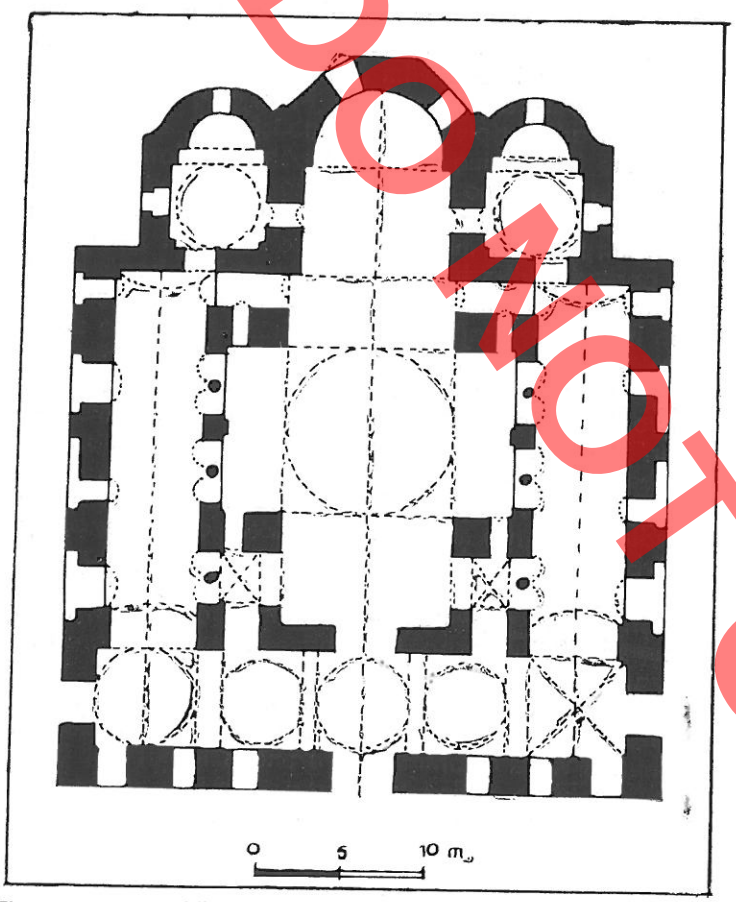

Fig. 2. Selanik, Shën Sofia.
Thesaloniki, Hg. Sophia.

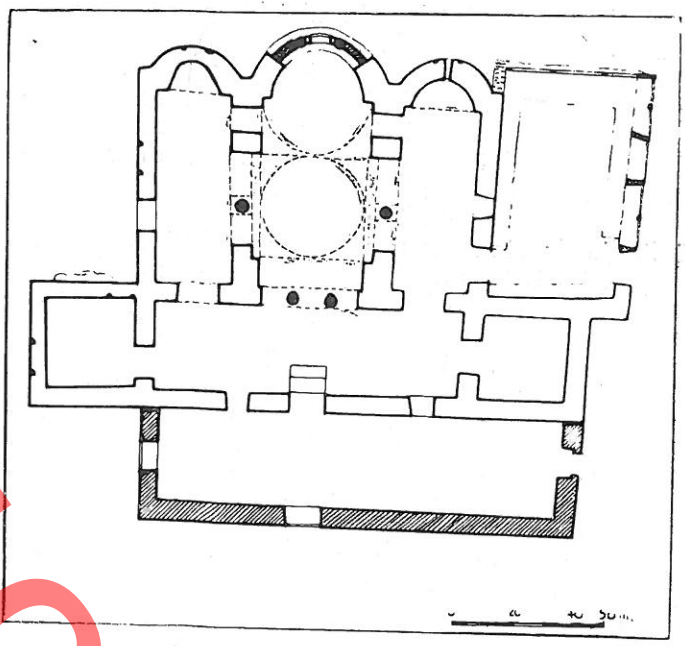

Fig. 3. Kuntariotica, Pieria.
Kountariotissa, Pieria.

Katerinit në Thesali, e shekullit IX-X (fig. 3)[19], Kishën kryesore të Fetije xhamisë, të fillimit të shekullit XII[20] dhe kishën jugore të Fenari Isa Xhamisë në Kostandinopol të ndërtuar rreth vitit 1300[21], si dhe Olympioticën në Elason, Thesali (fig. 4. rreth v. 1300)[22]. Planimetria e Kishës së Labovës lidhet me kishat e mësipërme: Në të kemi të bëjmë me një hapësirë kryesore me të vërtetë të madhe, afërsisht katrore, e cila ndahet nga ambientet në veri, perëndim dhe jug me anë të kollonave. Pjesa perëndimore, narteksi, është në të vërtetë më i thelluar dhe paksa i ndarë nga nefet anësore, veriore dhe jugore, por shembujt e mësipërm tregojnë se në këtë tip hasen ndryshime të shumëllojshme.

Siç e tregojnë pamjet e jashtme të Kuntarioticës (fig. 5) dhe Olympioticës, (fig. 6) kuadrati me kupolën është i ngjeshur, ndërsa nefet anësore dhe narteksi i paduk•hëm janë të ulët dhe kanë çati njëujëse. Por pamja e jashtme dhe prerjet e kishës së Labovës tregojnë se kupola lartësohet së tepërmi dhe se ambientet që e qarkojnë në formë të shkronjës U pjesën e mesit, nuk janë të mbuluar me çati të ulëta njëujëse. Në të kundërt në veri, jug dhe perëndim gjenden krahët e kryqit të mbuluar me qemerë, me përftuesen e drejtuar nga ambienti qendror. Në se do niseshim vetëm nga pamja e jashtme do mendonim se kemi të bëjmë me një kishë të zakonshme të tipit me katër mbështetje, me katër kollona ose dy kollona dhe dy

19) E. Tsigaridas, **Archaiol Deltion,** 28 B 2, 1973, f. 489 v. fig. 10 Tab. 449, 450, 451, e. P. Lazarides. **Archaiol Deltion** 29 B 3, 1973 74, f. 759 v. Tab. 552, E. Kourkoutidou – Nikolaidou etj. **Archaiol, Deltion** 32 B. 1977, 231, Tab. 140 – c-d. Kyrileis, **Festiond, Kunstdenkmaler in Griechenland** (1971) (Më tej kyrieleis 1981) Tab. 239.

20) W. Muller – Wiener, **Bildlexikon zur Topographie Istanbuls** (1977) (Më tej Muller – Wiener 1977) f. 132 v.

21) Bolbach (1968) 230 Tab. 166 a; Kyrieleis (1981) Tab. 173.

22) Volbach (1968) 230 Tab. 166 a) Kyrieleis (1981) Tab. 173.

DO NOT COPY

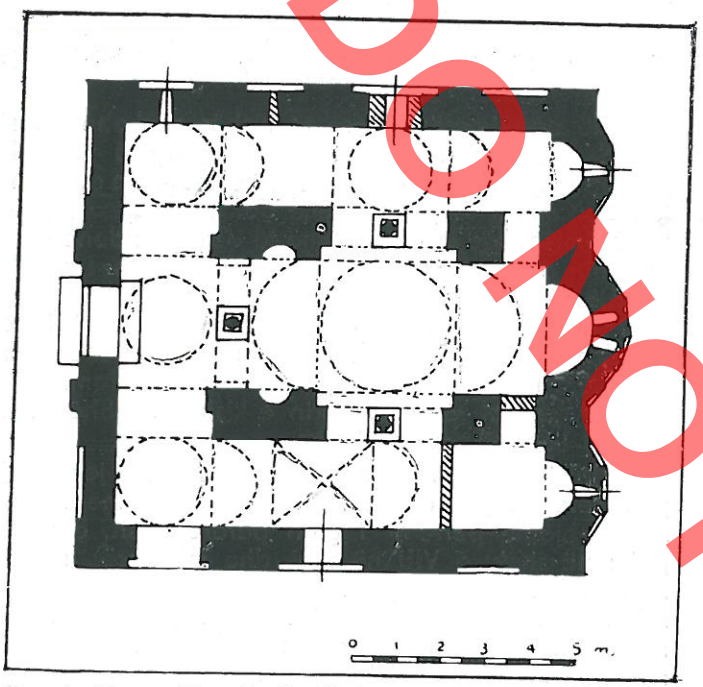

Fig. 4. Elason, Thesali, olympiotica
Elasson, Thesalien, olympiotissa

pilastra, të përfaqësuar mjaft mirë nga kisha e Shën Triadhës në Berat[23]. Në rikonstruksionin hipotetik të kishës së Labovës të botuar nga A. Meksi, kjo duket shumë qartë[24].

Rrjedhimisht në kishën e Labovës kemi të bëjmë me një shkrirje të planimetrisë së tipit «kuadrat me kupolë të qarkuar me ambiente» me zhvillimin hapësinor të tipit me katër kollona, në të cilin dalin qartë në pah krahët e kryqit të mbuluara me çati dy ujëse, Kjo është një sprovë unike dhe madhështore për të krijuar një konstruksion me kupolë tej masës të madhe, i cili për shkaqe statike vështirë se mund të zbatohet në ndërtimet «e zakonshme» me katër kollona. Për krahasim kisha e Shën Triadhës në Berat, një ndërtim dy kollonësh, është 8.60 m i gjatë, pa narteksin dhe 7 m i gjerë, ndërsa kisha e Labovës është 15.50 m e gjatë dhe 14 m e gjerë, pra thuajse katër herë më e madhe. Diametri i brendshëm i kupolës në kishën e Shën Triadhës është rreth 2.50 m ndërsa në Labovë 5.20 m. Këto përmasa arrihen, madje mjaft rrallë, nga ndërtimet e pakëta me tetë mbështetje në të cilat kupola zhvillohet mbi tromba dhe vetëm në raste të veçanta nga ndërtimet me katër mbështetje, si «kuadrati me kupolë me ambiente përreth» dhe ndërtimet me katër qoshe të fuqishme murale. Kishat e zakonshme me katër mbështetje në shumicën e tyre

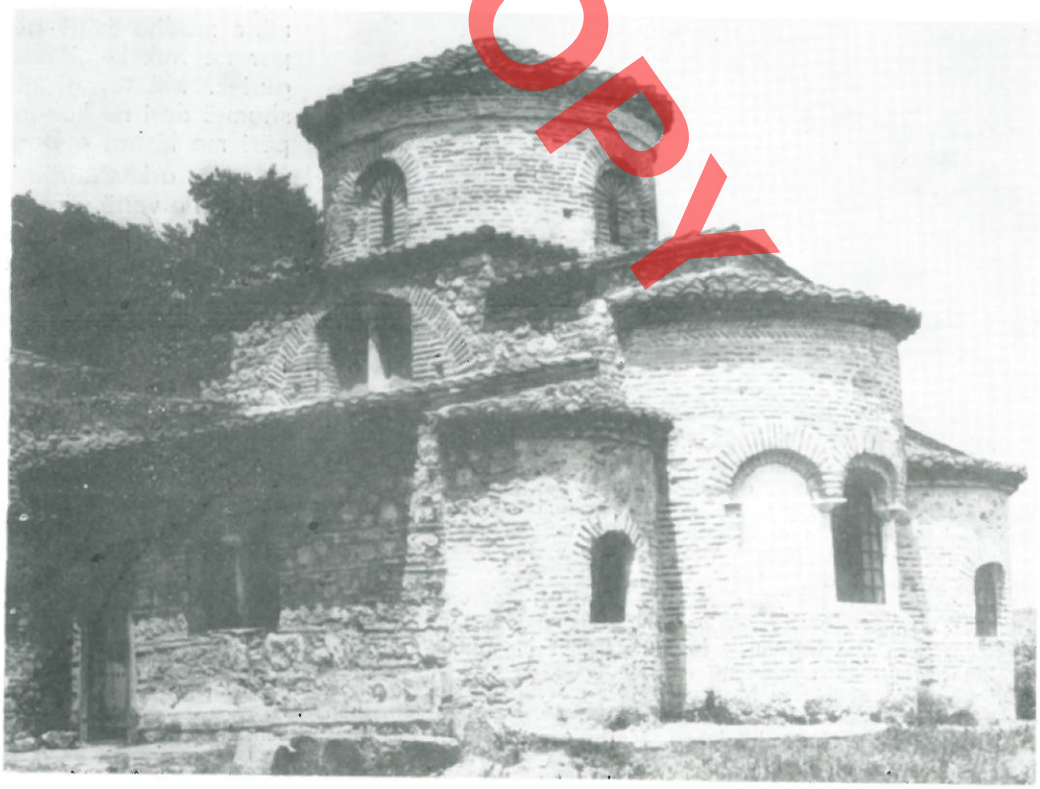

Fig. 5. Kuntariotica pamje nga JL.
Kountariotissa, von Südosten.

23) Shih Shën. 10.
24) Meksi (1983) Tab. 24 b.

janë mjaft më të vogla. Në këtë drejtim madhësinë standarte e paraqet kisha e Shën Triadhës. Në vetë kryeqytetin e perandorisë bizantine, në Konstandinopol, ndjehet mirë përplasja me këto vështirësi statike. Në se për ndonjë shkak të caktuar duhej ndërtuar ndonjë kishë diçka më e madhe, vështirë se zbatohej tipi i zakonshëm me katër kollona, por kalohej në një tip tjetër. Diametri i kupolës në kishat katërkollonëshe shumë rrallë i kalon të 4 metrat. Përjashtime janë

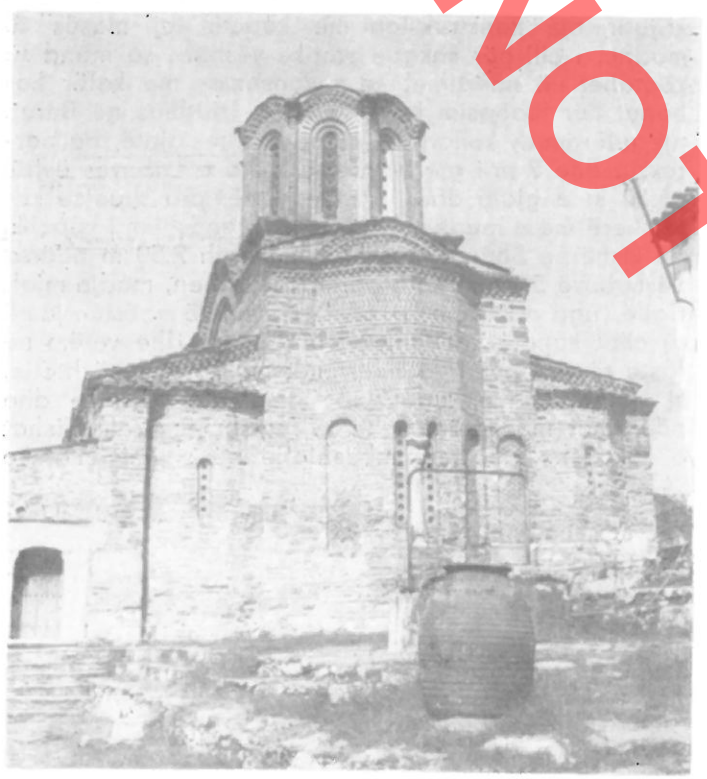

Fig. 6. Elason, Olympiotica, ana lindore.
Elasson, Olympiotissa, Ostseite.

Kisha jugore e Zejrek Kilise Xhamisë (Manastiri i Pantokratorit) në Kostantinopol dhe Kisha e Shën Mërisë në Apolloni, me kupolën paksa më të madhe se 5 m[25].

Në anën perëndimore të kishës së Labovës, në brendi, ndodhet një emporium, ndërsa në veri dhe perëndim sot shihen emporiume të rremë pa dysheme, Por nuk mund ta përcaktojmë dot në se këtu ka pasur fillimisht ose jo emporiume të vërtetë, ndonëse për gjykimin e monumentit në tërësi ky argument nuk ka ndonjë vlerë të veçantë. Emporiumi siç del nga një sërë shembujsh si kisha e Panaja Halkeonit në Selanik dhe një varg kishash në Kostur dhe Mistra[26], ka qënë gjasisht i destinuar për ktitorin dhe familjen e tij. Por për fat të keq ktitorin e kishës së Shën Mërisë në Labovë nuk e njohim.

Tipi i pazakontë i monumentit nuk na jep asnjë pikë referimi për datimin pasi «Kuadrati me kupolë me ambiente përreth» i gjen pararendësit, e tij së paku në shek. e VIII në mos dhe më herët, ndërsa nga shek. IX-X e këtej ai ruhet në një numër të madh shembujsh ndër të cilët të fundit i përkasin kohës rreth vitit 1300. Tipi me katër mbështetje me krahë të spikatur të kryqit, dëshmohet në fillimin e shek. X nëpërmjet shembujve të datuar saktë: nga kisha veriore e Fenari Isa Xhamisë, e v. 907, dhe Bodrum Xhamisë së vitit 920-922, në Konstantinopol[27]. Gjasa më e madhe është që ky tip të jetë edhe më i vjetër, por ne nuk kemi ndonjë shembull të datuar me siguri[28]. Më tej ai mund të ndiqet me shembuj të shumtë deri në kohën e vonë bizantine p.sh. në Shqipëri me kishat e Beratit ose Kosinën.

Në arkitekturën bizantine, veçanërisht në periudhën e vonë vërehet një dëshirë e veçantë për eksperimentim, si në kishat e Despotatit të Artës ose në Mistër. Gjatë kësaj kohe shihet dhe një shkrirje e tipave të ndryshme me njeri-tjetrin duke krijuar tipa të rinj, si i ashtuquajturi «Tip Mistra», ku bazilika bashkohet me kishën kryq me kupol[29]. Por dhe në fa-

25) Krahaso Atik Mustafa Pasha Xhaminë Gjyl Xhaminë, Kalenderhane xhaminë dhe Koça Mustafa Pasha Xhaminë: **Muller – Wiener (1977)** f. 82 v; f. 142 v; f. 153 v, f. 172. Shih dhe ndërtimet e përmendura në shënimet 20 dhe 21; Zejrek Kilishe Xhaminë: **Muller – Wiener (1977)** f. 209 v. Për Apolloninë shih shën. 8. Përmasat e kishave kryq me kupol të periudhës së mesme bizantine tek **Mango (1974)** 180.

26) Për emporet: **RBK II** (1967) f. 129 v. Për kishat e periudhës së mesme dhe të vonë bizantine, **po aty,** f. 139.

27) Për Fenari Isa Xhaminë shih shën. 21. Bodrum Xhamia tek **Volbach (1968)** 223 Tab. 142; **Mango (1974)** f. 203 v. **Muller-Wiener (1977)** f. 103 v. **Krautheimer (1981)** f. 377 v; C.L. Striker, **The Myrelaion (Bodrum Cami) in Istambul** (1981).

28) Krahaso disa ndërtime në Bithini, gjasisht të shek. VIII C. Mango-I. Shevçenko, **DOP 27, 1973,** f. 235 v. **Mango (1974),** f. 178 (Më tej të shek. IX janë Episkopi në Eurytani (shih shën. 51) dhe kubelidhicën në Kostur (Shih shën. 31).

29) Për tipin H. Hallensleben, **Marburger Jahrbuch fur Kunstwissenschaft 18, 1969,** f. 105 v; **Mango (1974)** f. 286 v.

DO NOT COPY

DO NOT COPY

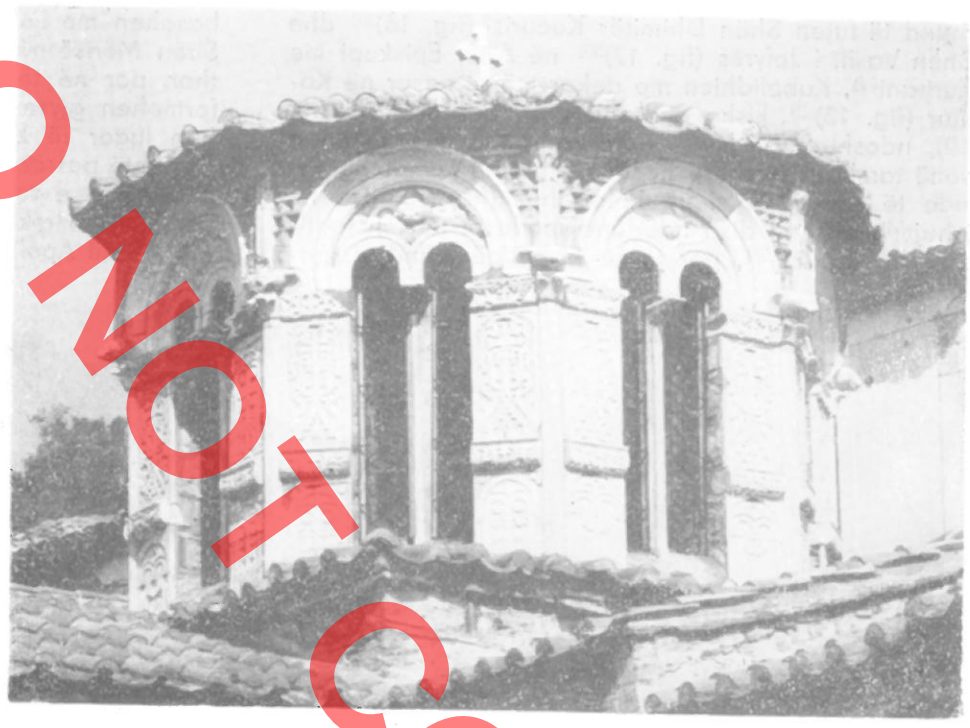

Fig. 13. Hosios Lluka, Panajaja. Hosios Lukas, Panhagia,

vetmuara, si kisha e Konidhicës në Pelepones (fig. 11)[41], ose në kisha të vogla të parëndësishme si Joani i Trulos në Konstantinopol[42] (fig. 12).

Monumentet e periudhës së vonë bizantine të krahasueshme me kishën e Labovës për nga fuqia dhe pasuria e dekorit, si në Epir ashtu dhe Mistër e Selanik, nuk kanë në asnjë rast apsida rrethore.

Në këtë mënyrë pranija e apsidave rrethore është një argument për datimin e hershëm të kishës së Labovës, gjasisht në shek. X.

Forma e tamburit të kupolës

Në periudhën e mesme dhe të vonë bizantine tamburet e kishave të kryeqytetit dhe rajoneve të perandorisë ku influenca e tij ishte e fortë, kanë trajtë poligonale. Në shumicën e rasteve ata janë tetëkëndëshe, si në Berat ose në Mborje[43]. Në kryeqytetin e perandorisë bizantine tamburi më i hershëm që ruhet nga kjo kohë është ai i Bodrum Xhamisë, i vitit 920/22[44]. Një nga tamburet më të hershme poligonale në provincë duket se është ai i kishës së Panajasë së manastirit të Hosios Llukës që datohet rreth v. 975 (fig. 13)[45], i cili ka një zbukurim veçanërisht të pasur dhe është ndërtuar me mermer. Tamburet rrethore hasen shpesh në provincë në periudhën e hershme, në shek. IX dhe X, në Epirin e Jugut, Kostur, Greqi, në ishujt, në kishat bizantine të Italisë Jugore[46] dhe në Bullgari[47]. Një shembull i tillë është kisha në Gavrolimne, në Jug të Greqisë Perëndimore, një ndërtim i hershëm i shek. X (fig. 14)[48]. Kundrejt Labovës (fig. 15) ajo është shumë më e thjeshtë, por në tambur ka disa ornamente të pazakonshme. Këtu

41) A. Orlandos, **Hellenika 15,** 1957, f. 88 v; D. Hayer, DXAE 12. 1984. f. 20. v.
42) **Muller – Wiener (1977)** f. 144, v.
43) Shih shën. 10, 16 dhe 17.
44) Shih shën. 27.
45) Shih shën. 39.
46) P.sh. Stilo, Cattolica: **Krautheimer (1981)** 427.
47) P.sh. Zemen, **Volbach (1968)** 250 Tab. 195. b.
48) A. Orlandos, **ABME 1, 1935,** f. 121 v; **Vokotopoulos (1975)** f. 80 v. f. 192. **Kyrieleis (1981)** Tab. 185.

DO NOT COPY

mund të futen Shën Dhimitër Kacurisi (fig. 16)[49] dhe Shën Vasili i Jefyrës (fig. 17)[50], në Artë, Episkopi me Euritani[51], Kubelidhica me dekor më të pasur në Kostur (fig. 18)[52], kisha e Peshkëpisë, Kuntariotica (fig. 19), ndoshta dhe kisha e Marmiroit[53]. Në kohën e vonë tambure rrethore hasen vetëm në kishat në vende të vetmuara, si në Peloponez (fig. 20) ose në ishujt[54], dhe në disa ndërtime modeste të Konstantinopolit (fig. 21)[55], por jo në kisha që mund të krahasohen me Labovën për nga trajtimi. Në kishën e Shën Mërisë në Kosinë tamburi vërtet që është rre thor, por në të me anën e tullave gjysmë rrethore formohen gjysmëkollona të ngushta, ndërsa në kra hun jugor të kryqit dhe në apsidë gjenden orna mente të pasura. Si i tillë monumenti duhet datuar në periudhën e vonë bizantine[56]. Një rast të veçantë për tërë arkitekturën bizantine paraqet kisha e Shën Mërisë në Apolloni, ku tamburi shumë i madh dhe

Fig. 14. Gavrolimne Panaksiotica, Gavolimne, Panaxiotissa.

49) A. Orlandos, **ABME 2,** 1936, f. 121, v. **Vokotopoulos (1975)** f. 56 v. f. 181, v; **Kyrieleis (1981)** Tab. 12.

50) Shih shën. 32.

51) A. Orlandos, **ABME 9,** 1961, f. 3 v; **Volbach (1968)** 223 Tab. 140. **Vokotopoulos (1975)** f. 69 v. 183.

52) Shih. Shën. 31.

53) Shih. Shën. 13, 15 dhe 19.

54) P.sh. në Konidhicë (shih. shën. 41). Hrysafhiotica dhe Shën Joan Prodromosi në Hrysafë: F. Kyrieleis, **Pelepones und die inseln kunstdenkmaler in Griechenland** (1984) (Më tej Kyrieleis (1984) Tab. 18/19, Monemvasia, shën. Nikolla; N.B. Drandakis, **DXAE** 9, 1977-79, f. 35 v; **Kyrieleis (1984)** Tab. 82. Hios, Pyrgi, Shën Apostujt: A. Orlandos, **Monuments byzantins de Chios II** (1930) Tab. 38. v (Krah. dhe Tab. 31 v. 43 v), **Kyrieleis (1984)** Tab. 139. Krahaso më tej p.sh. Kalyvia – Kuvara (Atikë), Shën Pjetri; N. Coubaraki-Panselinou, **Saint – Pierre de Kalyvia-Kouvara et la chapelle de la vierge de Mérenta** (1976) Tab. 1.

55) Shën Joani në Trulo Shih. Shën 42; Theotokos Muchliotica: **Muller-Wiener (1977)** f. 204. f. Përjashtim duket se është kupola e kishës veriore të Zejrek Kilise Xhamisë, kisha e Pantokratorit: **Muller-Wiener (1977),** f. 209 v.

56) Shih. Shën. 12.

DO NOT COPY

lartë gjymtyrizohet në 12 harqe të verbëra me katër dritare të vogla në diagonalet. Kjo kishë nuk ka ndonjë shembëlltyrë në perandorinë bizantine, rrjedhimisht ajo nuk mund të shërbejë si pikë referimi për për përcaktimin kohor të kishës së Shën Mërisë në Labovë[57]. Në qendrat e arkitekturës së vonë bizantine, në Konstantinopol, Artë, Selanik, si në kishën e Apostujve (fig. 22), ose në Olympioticën në Elason (fig. 23)[58], nuk hasen tamburë rrethorë. Vërtet në Mistër disa nga kishat kanë një tambur të rrumbullakosur, por ato janë zbukuruar krejt ndryshe nga Labova, kështu që ndërmjet tyre nuk mund të vendoset asnjë lidhje[59]. Në të kundërt me shembujt e mësipërm nga Selaniku dhe Elasoni mund të krahasohet kisha e Shën Triadhës në Berat, kupola e së cilës është plazmuar në mënyrë të ngjashme. Kjo kishë daton rreth vitit 1300.

Forma e tamburit të kupolës mund të na vlente pra si argument për datimin e hershëm të kishës së Labovës.

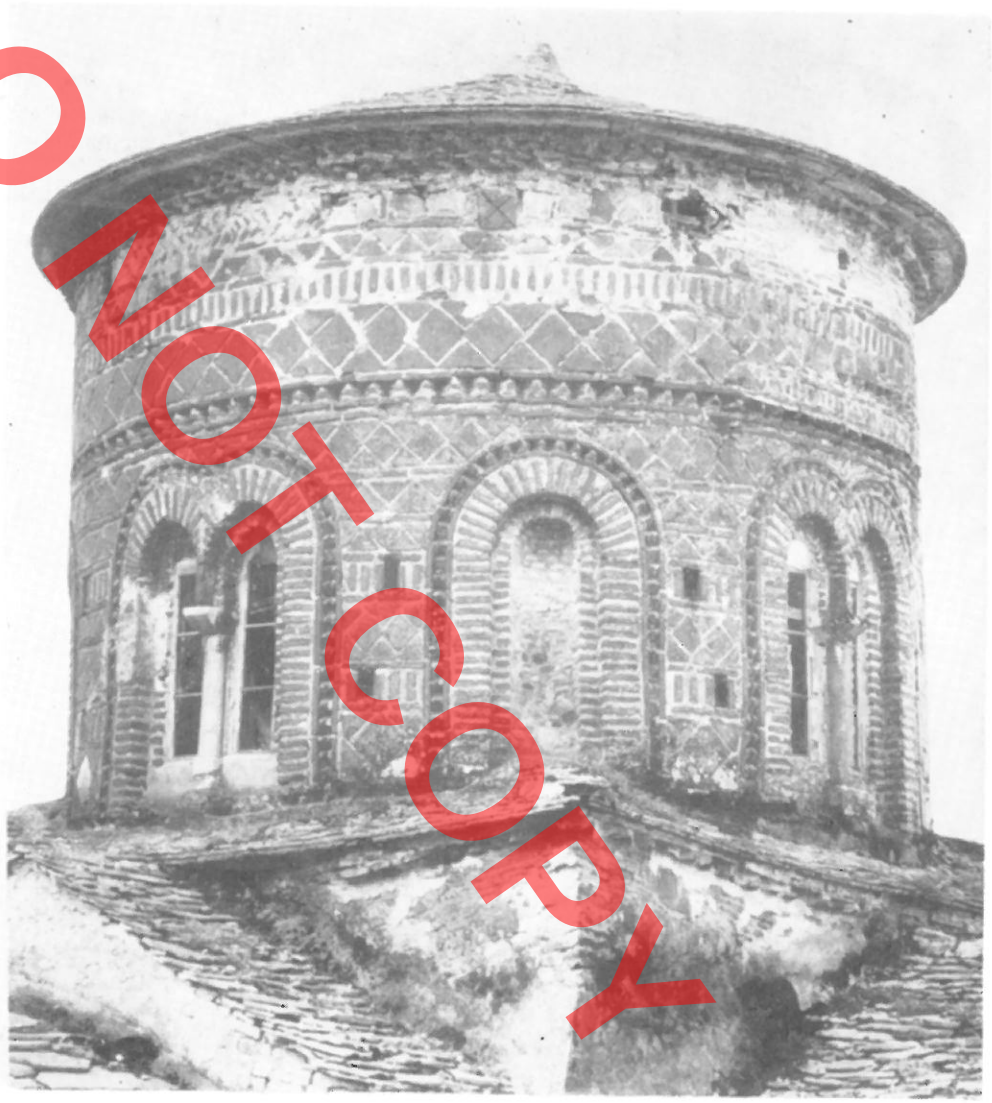

Fig. 15. Labova e Kryqit.
Labova e Kryqit.

Në kishën e Labovës të tërheq vëmendjen vendosja tepër e ulët në tambur e dritareve, të cilat zenë vetëm gjysmën e lartësisë së nikeve dhe janë krahasimisht të vogla. Në të, në katër akset kryesore, ka katër dritare, ndërsa në diagonalet katër nike të verbëra (fig. 15). Paralele për dritaret e vogla e të vendosura ulët, gjejmë sërishmi në kishat e hershme të

57) Shih. Shën. 8 Për kupolën dhe problematikën e datimit dhe origjinës H. Und. H. Buschhausen, **Die Marienkirche von Apollonia in Albanien (1976)** f. 65; A. Meksi, **Monumentet** 1982, 1, 161.

58) Për Konstantinopolin shih. shën. 63. Për Artën shih. shën. 62 (Pareforetica) dhe A. Orlandos, **ABME 2,** 1936, f. 3 v. (Mone Blaharnon); f. 51 v. (Panhagia toi Bryoni); f. 131 shën. Nikola i Rodit. Për Selanikun shih. shën. 64. Për Olympioticën shih. shën. 22.

59) **Mango (1974)** f. 283 v; M. Chatzidakis, **Mistra (1981)** 49 fig. 29. Shën Theodhori, 68 fig. 42 Sofia f. 72 v. fig. 44, 45, (Peribleptos), 90 fig. 58 (Evangjelistria); **Krautheimer** (1981), f. 444 v.

DO NOT COPY

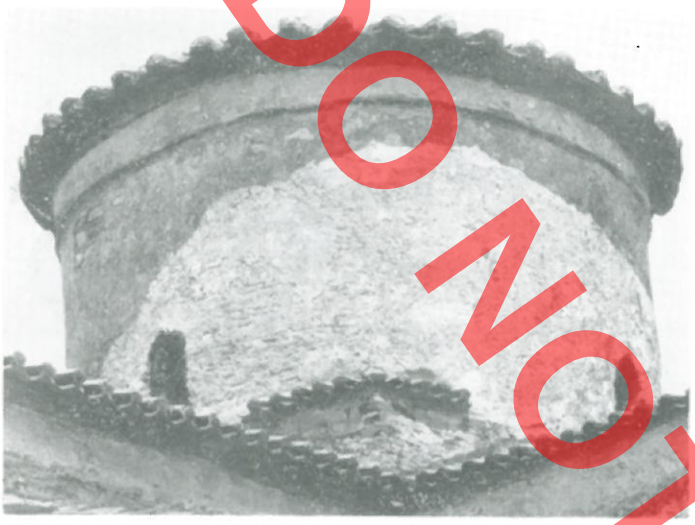

Fig 16 Artë – Shën Dhimitër Kacurisi.
Arta, Hg. Demetrios Katsoures.

Fig 18 Kostur, Kubelidhica.
Kostoria, Koumbelidike.

Fig. 17 Artë, Shën Vasili i Jefirës.
Arta, Hg. Basileios tes Gephyras.

Fig 19 Kuntariotica.
Kountariotissa.

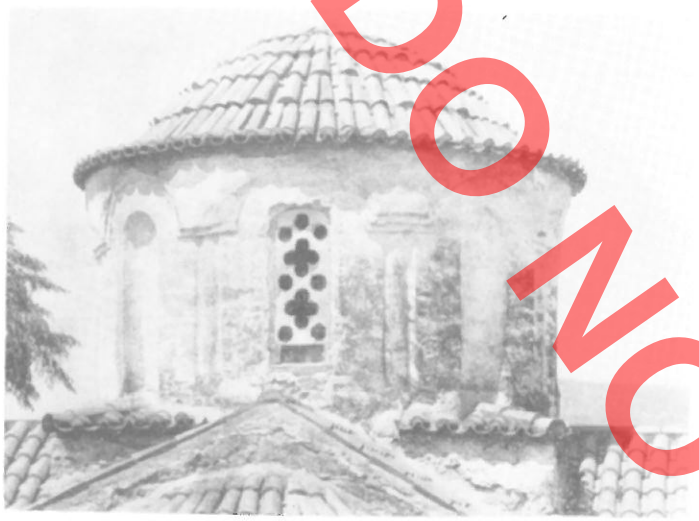

Fig 20 Konidica.
Koniditsa.

shek. IX-X. Si shembuj të afërt përmendim Episkopinë në Euritani, Gavrolimnen (fig. 14), Shën Dhimitër Kacurisin (fig. 16) dhe Shën Vasilin e Jefirës në Artë (fig. 17), Shën Mërinë në Peshkëpi, kishën e Marmiroit. Kubelidhicën në Kostur (fig. 18) si dhe Kuntarioticën (fig. 19)[60]. Në kishat e mëvonshme, tepër të rralla, me tambur rrethor (fig. 20, 21), nuk kemi vërejtur një vendosje të tillë të dritareve. Në to përdoren gjithnjë dritaret e zakonshme të mëdha, ose në ndërtimet fare të thjeshta, vetëm të çarat e ngushta e të larta[61]. Ky ndryshim shihet qartë në Olimpioticën në Elason (fig. 23), një ndërtim i pasur ky i v. 1300 i cili qëndron në lartësinë e kohës, në Pareogoricën në Artë (fig. 25), të ndërtuar si kryekishë e Despotatit të Epirit ndërmjet viteve 1283-1296, ose në ndërtimet e Mistrës[62]. Nga kisha e Labovës janë krejtësisht të shkëputura dhe kishat e vona bizantine të

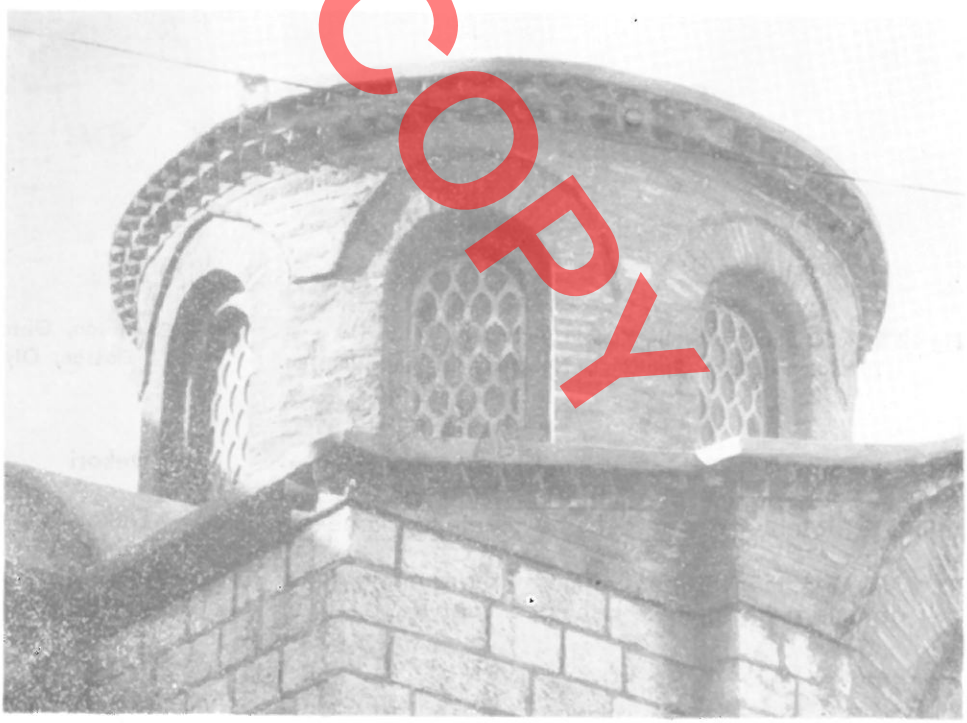

Fig 21 Stamboll, Shën Joani në Trulo.
Istanbul, Hg. Johannes en Troullo.

DO NOT COPY

60) Shih. Shën. 13, 15, 19, 49 dhe 52.
61) Shih ndërtimet e përmendura në: shën. 41, 42, 54 dhe 55.
62) Olymiotica: shih shën. 22. Paregoretica: A. Orlandos, **He Paregoritissa tes Artas** (1963); Volbach (1968) 235. Tab. 169; **Mango (1974)** f. 259; **Krautheimer (1981)** f. 442 v; **Kyrieleis (1981)** Tab. 16; **TIB,** 3, f. 114; Mistra, Shih Shën. 59.

DO NOT COPY

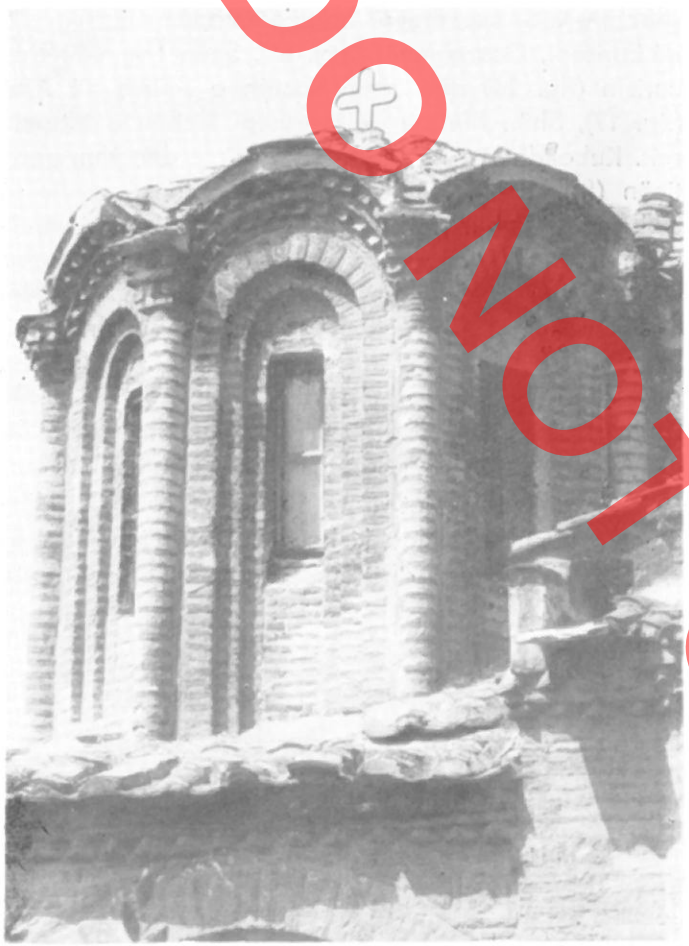

Fig 22 Selanik, Shën Apostujt, Kupola juglindore.
Thessaloniki, Hg, Apostoloi, Nebenkuppel im Südosten.

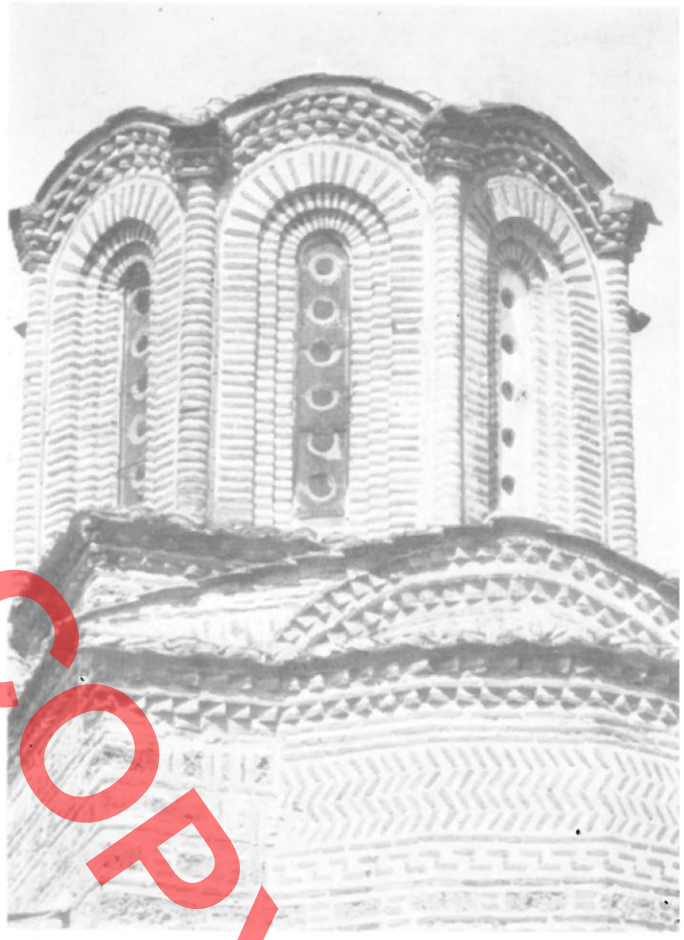

Fig 23 Elason, Olympiotica.
Elasson, Olympiotissa.

Kostantinopolit[63], Selanikut[64] dhe rajoneve provinciale të Maqedonicë dhe Serbisë. Kështu që ato nuk mund të datohen përafërsisht në të njëjtën kohë me të.

Në këtë mënyrë ne fitojmë një argument tjetër për datimin e hershëm të kishës së Labovës.

Dekori

Dekori i jashtëm i kishës së Labovës, veçanërish
në krahët e kryqit (Fig. 26) dhe në kupolë, është ja
shtëzakonisht i pasur, pa asnjë paralele. Kjo sjell dh
vështirësitë më të mëdha për përcaktimin kohor.

63) Parekklesioni i Fetije Xhamisë (Kisha e Pammakaristosit): **Volbach (1968)** 231 Tab. 167; **Mango (1974)** f. 267 v; Muller-Wiener (1977) f. 132 v; **Krautheimer (1981)** f. 47; kisha e Horas: **Volbach (1968)** 230 Tab. 165; **Mango (1974)** f. 270. **Muller-Wiener** (1977) f. 159 v; **Krautheimer (1981)** f. 469.

64) Shën Apostujt: **Volbach (1968)** 230 Tab. 164; **Mango (1974)** f. 277 v; **Krautheimer (1981)** f. 455 v; **Kyrieleis (1981)** Tab. 295; Shën Katerina; Mango (1974), f. 280; **Krautheimer (1981)** f. 454, **Kyrieleis (1981)** Tab. 293 Profet Ilia: **Kyrieleis (1981)** Tab. 301/02. Për këtë dhe kishat e tjera bizantine të vona në Selanik krahaso dhe **He anastelosis ton byzantinon kai metabyzantinon mnemeion tes Thssalonikes** (1985).

DO NOT COPY

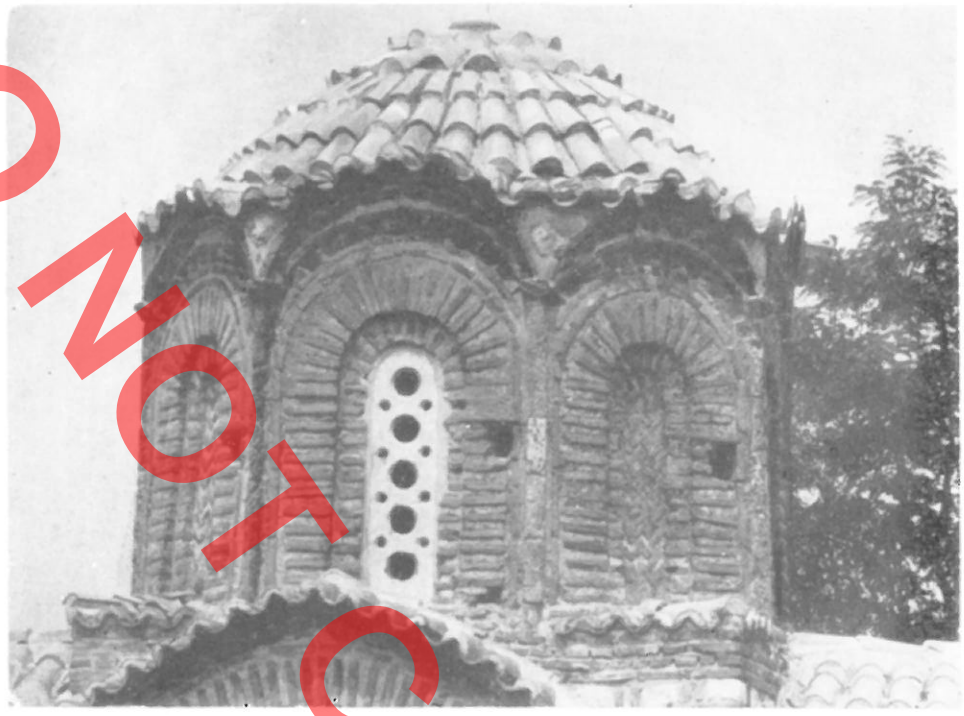

Fig. 24. Berat, Shën Triadha.
Berat, Shën Triadha.

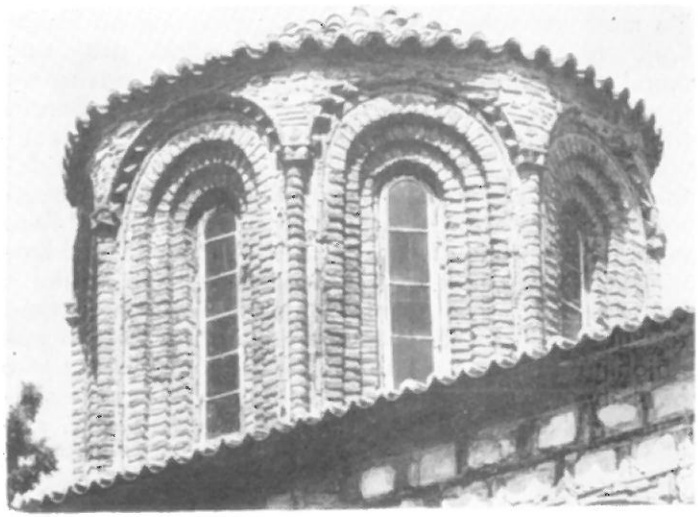

Fig 25 Artë, Pareogoritica, Kupola jugperëndimore.
Arta, Paregoretissa, südwestliche Kuppel.

Muret. Të shqyrtojmë së pari pjesët e ulëta të ndërtuara me një muraturë krejt të çrregullt me gurë të punuar ashpër, me fuga të mëdha llaçi. Në fugat horizontale shpesh ndërfuten dy shtresa me tulla, por dhe ato, megjithë ndryshimet dhe arnimet e mëvonshme, janë krahasimisht të çrregullta. Ndërmjet gurëve janë futur tulla vertikale (fig. 27), teknikë kjo që nuk haset në kryeqytet, ku përdoret muratura thjesht me tulla ose në muraturën prej tulle ndërfuten breza të gjerë me gurë të punuar. Por kjo muraturë përdoret në Ballkan, provincë e arkitekturës kishtare bizantine në se e kundrojmë nga kryeqyteti, ku prej saj zhvillohet kluasonazhi të cilin duke nisur nga periudha e mesme bizantine e gjejmë në ballkanin jugor, dmth në truallin e sotëm të Greqisë dhe Shqipërisë Jugore. Por kjo teknikë në kishën e Labovës nuk është aq e rregullt si në kishën e Panajasë në Hosias Llukas të ndërtuar rreth vitit 975 (fig. 28)[66] që paraqet shembullin më të hershëm të kluasonazhit të mirëfilltë të pasuruar në këtë rast edhe me dekor tjetër

65) Krah. p.sh. **Mango (1974)** f. 311 fig. 337, 339, 442. 345, 346, 350, 353. **Kunstdenkmaler in Jugoslawien. Ein Bildhandbuch (1981)** I Tab. 206. 208. 223. 251. 273. 274. 324. 340, 48, 50. II. Tab. 8.9.15.63.70.72.126.128. 180/81. 121.247.

66) Shih. Shën. 39.

DO NOT COPY

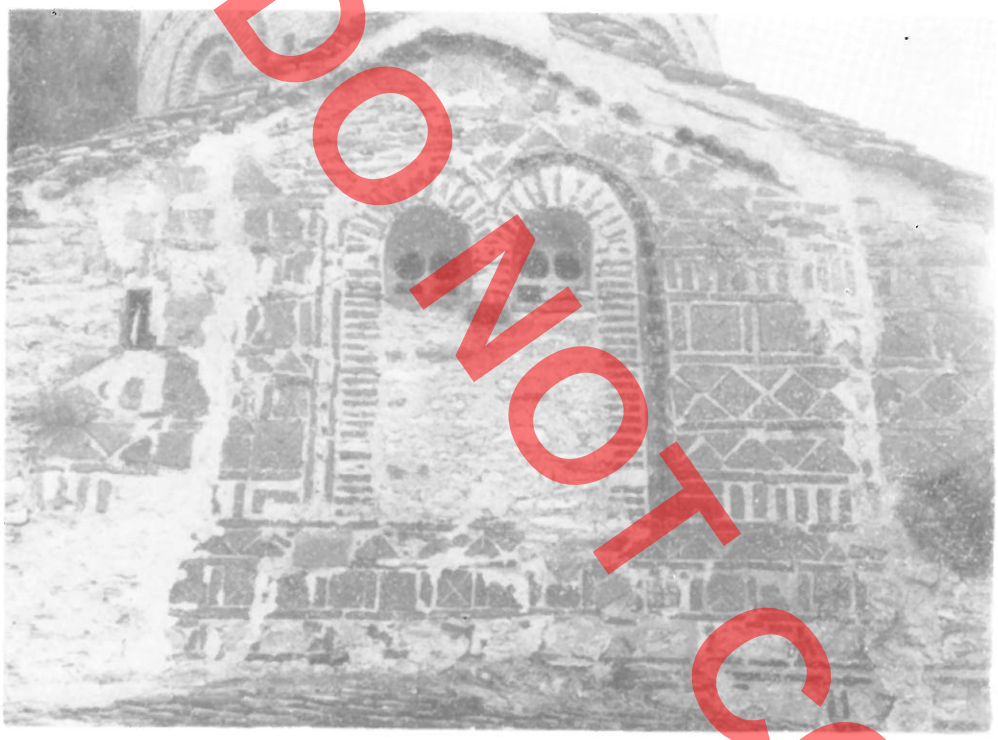

Fig 26 Labova e Kryqit, Krahu verio
i Kryqit.
Labova e Kryqit, nördliche
Kreuzarm.

prej tulle, më saktë me shkronja kufike. Veç kësaj në Labovë boshllëqet e krijuara nga përdorimi i gurëve të çrregullt plotësohen me tulla të tjera, të vendosura pjerrtas të cilat krijojnë ornamente të përngjashme me kryqe, shkronja K. X etj. (fig. 27). Këto ornamente që janë karakteristike për kishat e Kosturit hasen dhe në Kubelidhicën e shek. X (fig. 29). Për shkak të restaurimit këtu del qartë në pah çrregullsia e gurëve dhe dallohen shtresat horizontale të tullave dhe figurat e krijuara prej tyre. Por tërësia ende nuk stampohet në një skemë të qartë, si të hequr me vizur, si në Hosias Llukas (fig. 28). Ajo është ende e çrregullt dhe e lëvizshme, e gjallë. Një muraturë e tillë gjendet dhe në kishën e Shën Stefanit, ndoshta të shek. IX (fig. 30) dhe në Shën Anargyrin e shek. X[67]. Në Kosturin e shkëputur nga zhvillimi i përgjithshëm, kjo muraturë ruhet edhe më tej, por vetëm në kishat krejt të thjeshta një nefshe[68]. Por ato nuk mund të krahasohen kurrsesi me tipin e pasur me gjetje të reja të kishës së Labovës. Në kishat e Beratit (fig. 31). dhe veçanërisht në kishën e jashtëzakonshme të Mesopotamit (fig. 32)[69] e cila mund të datohet rreth viteve 1300, nga fundi i shek. XIII, takojmë një formë krejt të ndryshme të kluasonazhit. Këtu mungojnë ornamentet në formën e kryqit dhe shkronjave K, X etj., të cilat hasen aq shpesh në kishën e Labovës. Por në to ka një shumicë motivesh të tjerë zbukurues, disa edhe me tulla dekorative, të cilat nuk i njohim në kishën e Labovës. Këto motive janë tipike për kohën e vonë bizantine: kështu ato hasen me shumicë në kishat e Artës[70]. Si shembull mund të sjellim apsidën jugore të kishës së Kato Panajasë në

67) Kubelidhica, Shih. Shën. 31; Shën Stefani. Shih. Shën. 38. Për datimin shih she **Pelekanides, (1985)** 14. Shën Anargyri: A. Orlandos, **ABME. 4.** 1938, f. 10 v; Pelekanides (1985) f. 22 v.f. 38.

68) A. Orlandos, **ABME, 4,** 1938, f. 137; Shën Nikolla i Kasnicës, f. 164 (Taxiarches).

69) Berat: Shih. Shën. 10.11.16. Mesopotam: A. Meksi, **Monumentet 3,** 1972, f. 47 v; **TIB, 3,** d. 206; **Meksi (1983)** f. 184, v. Tab. 25; **Koch (1985)** f. 42 v.

70) A. Orlandos, **ABME 2,** 1936. 19 Fig. 12, 79. fig. 10.121. fig. 5, A. Orlandos, **He Peregoretissa tes Artas (1963)** 28. fig. 19.

DO NOT COPY

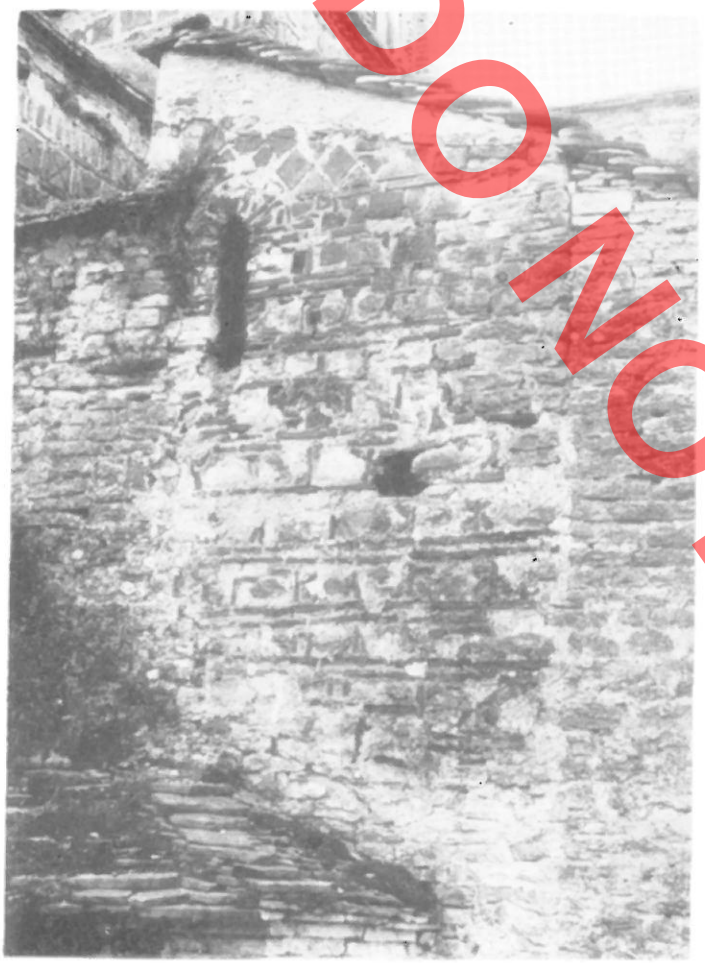

Fig 27 Labova e Kryqit, ana veriore e narteksit.
Labova e Kryqit, Nordseite des Narthex.

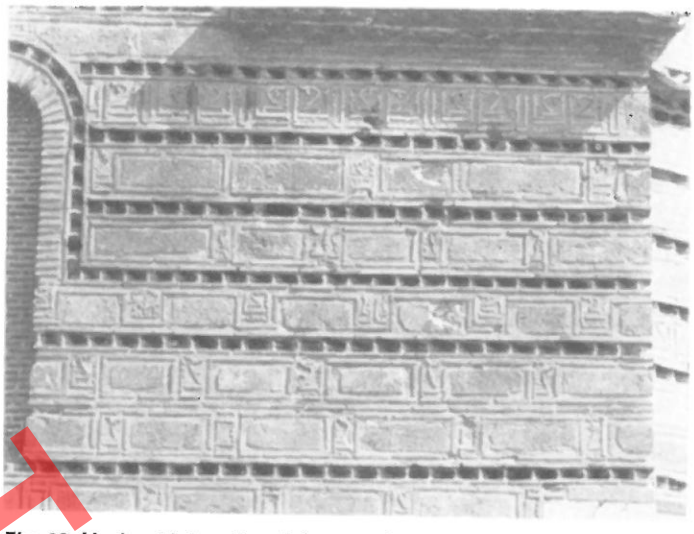

Fig 28 Hosios Lluka, Panajaja, ana jugore.
Hosios Lukas, Panhagia, Südseite.

Fig 29 Kostur, Kubelidhica, ana jugore.
Kastoria, Koumbelidike, Südseite.

Artë (fig. 33), të ndërtuar në vitet 1231-1271, ku si në kluasonazh ashtu dhe në vendet e tjera është përdorur një dekor i pasur me tulla. Muret e kishës së Pareogoricës në Artë, (fig. 34) të ndërtuar në vitet 1283--1296 vërtet që s'janë kaq të mbingarkuara, por ata janë zbukuruar krejt ndryshe dhe mjaft më pasur se në kishën e Labovës[71].

Për artin e të ndërtuarit në kohën e Despotatit të Epirit kemi një përfytyrim mjaft të mirë, meqenëse nga kjo kohë ruhet një numër i madh kishash. Labova shkëputet krejtësisht prej tyre ndërsa Mesopotami që-

[71] Kato Panaja në Artë: A. Orlandos ABME, 2, 1936, g. 70 v; Mango (1974) f. 259. Pareogorica në Artë shih. shën. 62.

DO NOT COPY

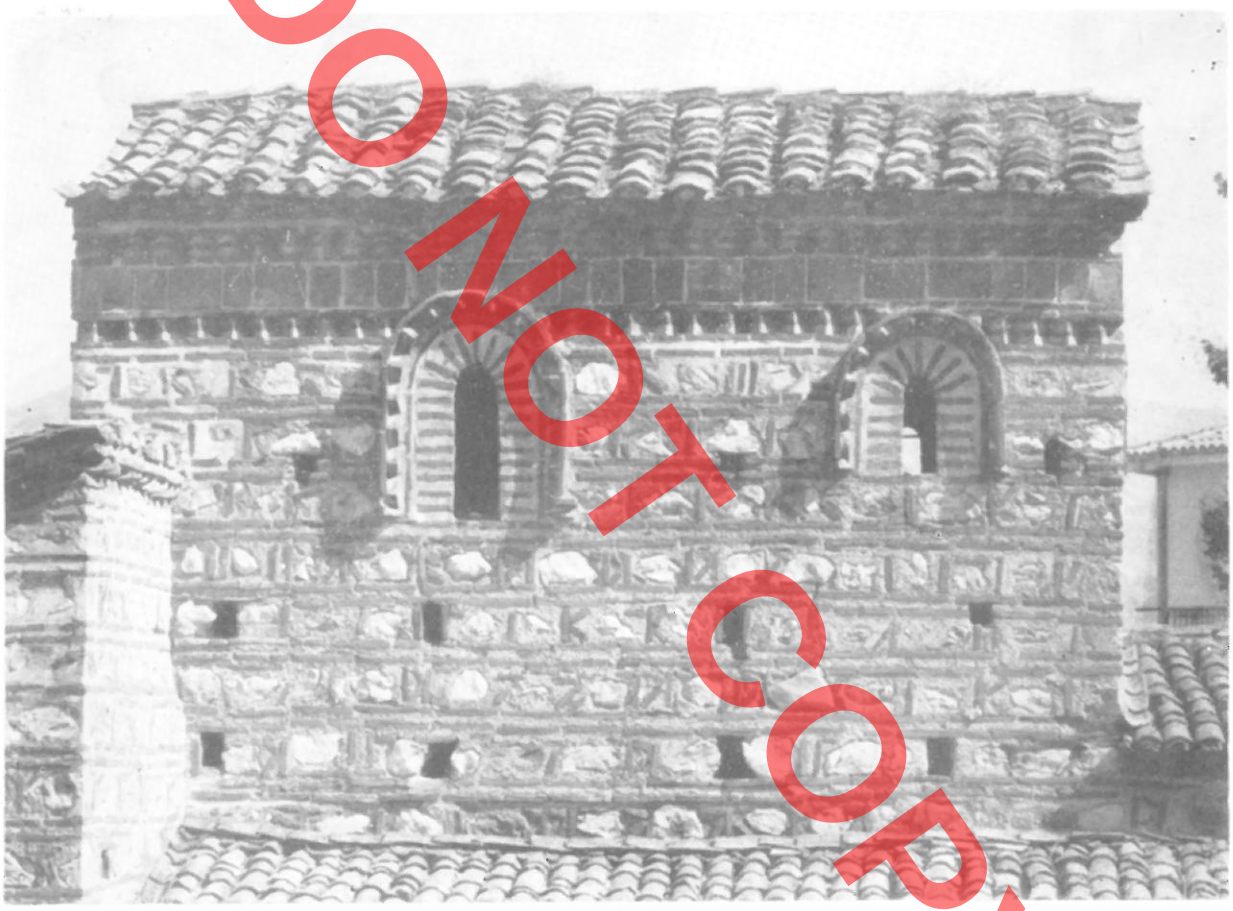

Fig 30 Kostur, Shën Stefani, ana jugore.
Kastoria, Hg. Stephanos, Südseite.

ndron në lidhje të ngushtë me to. Unë nuk shoh asnjë mundësi që kisha e Shën Kollit në Mesopotam, një nga arritjet më të shquara të periudhës së vonë bizantine, që qëndron plotësisht në lartësinë e kësaj kohe, dhe kisha e Shën Mërisë në Labovë, e cila nuk të krijon kurrsesi përshtypjen e një krijimi provincial, t'i përkasin pak a shumë së njëjtës kohë. Dallimet nuk mund të bazohen në argumentin që Mesopotami i përket shkollës së Epirit, ndërsa Labova i takon një tradite tjetër, meqenëse ne nuk njohim ndonjë monument tjetër të shek. XIII dhe fillimit të shek. XIV që të lidhet me Labovën. Rrezatimin e fuqishëm të shkollës së Epirit e tregon Peribleptosi i Ohrit (Shën Klementi) i viteve 1294/95 i lidhur ngushtë me kishat e Despotatit të Epirit. Këtu mund të rreshtohen edhe kishat e Beratit[72]. Mjaft më i avancuar është dekori i kishës në Elbasan (fig. 35), të ndërtuar rreth vitit 1300, dhe kishës së Apostujve në Selanik (fig. 36), të themeluar midis viteve 1312-1315[73]. Të dy këto ndërtime ndjekin një traditë të ndryshme nga shkolla e Epirit. Por kisha e Labovës nuk krahasohet kurrsesi edhe me to.

Dekori i mureve për ne do të ishte një argument tjetër për datimin e hershëm të Labovës. Në se këtu

72) Peribleptosi në Ohër: **Mango (1974)** f. 308; **Krautheimer (1981)** f. 449. Për lidhjet me Epirin H. Hallensleben, Zbornik 6/7, 1967-74, f. 297 v.

73) Elasoni, Olympiotica: shih. shën. 22. Selaniku kisha e Apostujve: shih. shën. 64.

DO NOT COPY

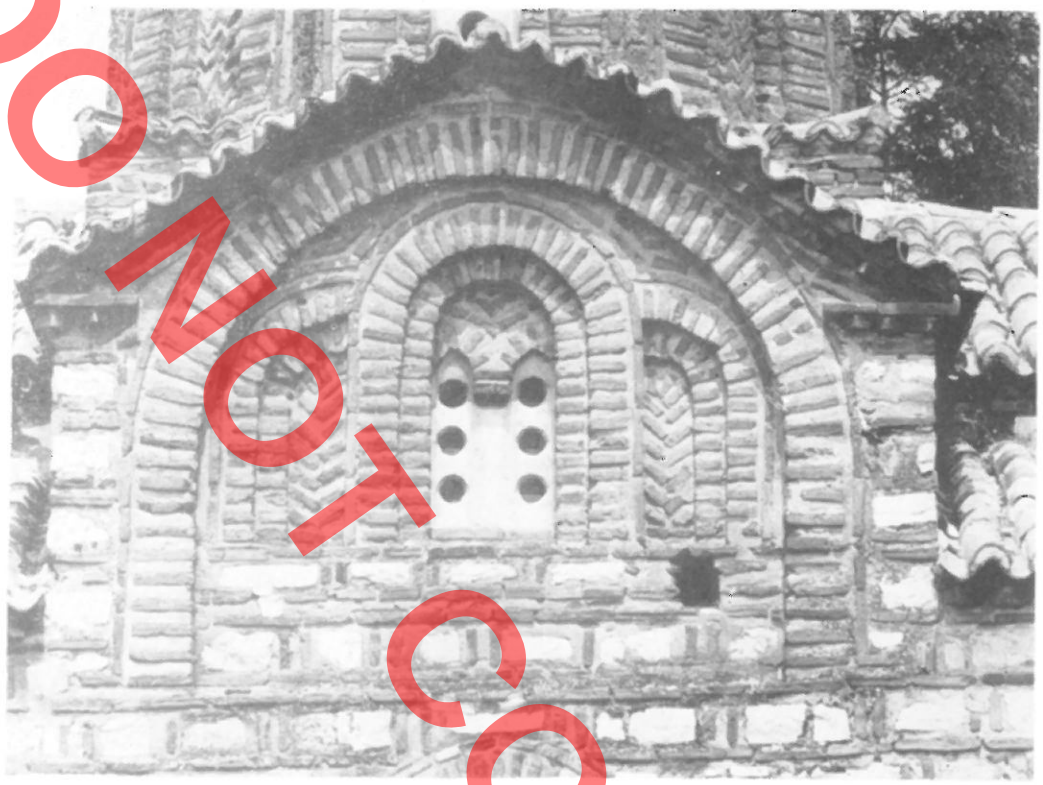

Fig 31 Berat, Shën Triadha, Krahu jugor Kryqit.
Berat, Shën Triadha, südlicher Kreuzarm.

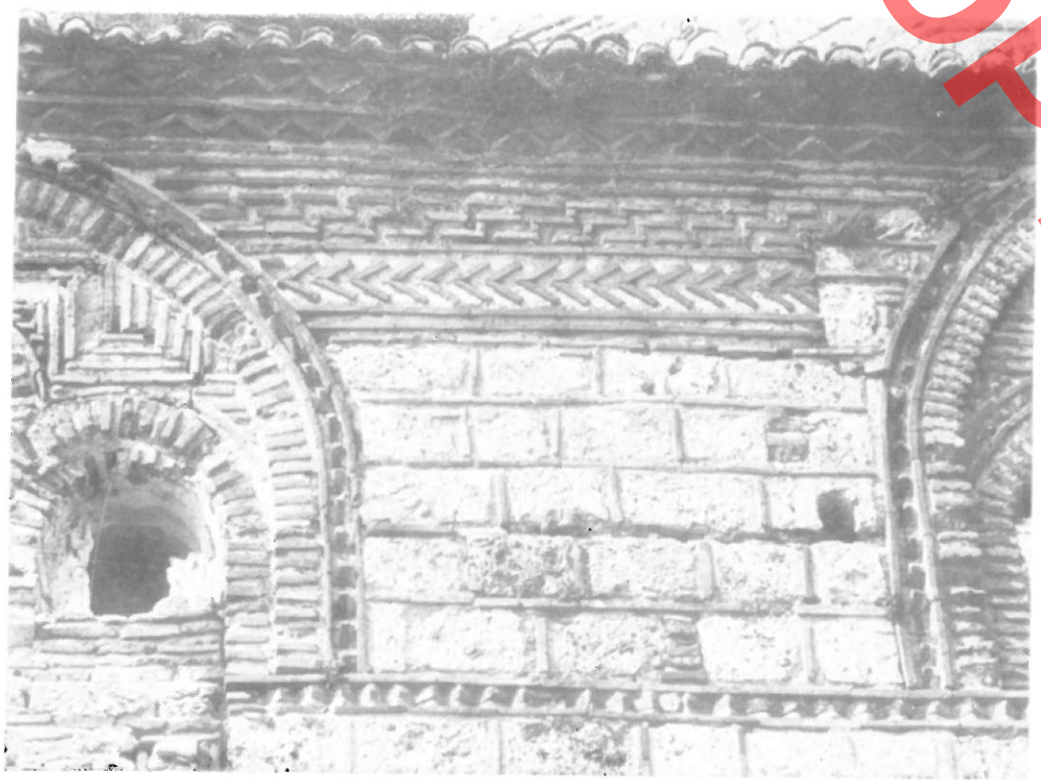

Fig 32 Mesopotam, Shën Kolli, ana jugore.
Mesopotam, Shen Kolli, Südseite.

DO NOT COPY

Fig 33 Artë, Kato Panajaja, ana jugore e apsidës jugore.
Arta, Kato Panhagia, Südseite der südlichen Apsis.

Fig 34 Artë, Parcogoritica, ana jugore e apsidës veriore.
Arta, Parcogoretissa Südseite der nördlichen.

do të merrnim parasysh tiparet e Hosios Llukasit dhe kishës së Shën Jasonit dhe Sosipatrit në Korfuz (fig. 37)[74] të cilat nuk janë aspak larg Labovës, ndërtime këto të fundit të shek. X, rreth vitit 1000, kishën e Labovës duhet ta përcaktojmë mjaft më herët në kohë me qenë se në të mungon kluasonazhi i pastër, zbukurimet kufike dhe brezat.

Kupola dhe krahët e kryqit

Në kupolën (fig. 15) dhe krahët e kryqit (fig. 26) tullat janë përdorur pa kursim si pllaka, si në teknikën e «opus reticulatum»-it. Një pasuri e tillë nuk ka paralele as në kishat e periudhës së mesme bizantine dhe duhet theksuar, as dhe në ato të periudhës së vonë bizantine. Po kujtojmë këtu Beratin, Kosinën dhe Mborjen[75]. Në kubelidhicën në Kostur një përdorim

74) Vokotopoulos, **DXAE 5,** 1969, f. 149. v. 315. RBK. IV, (1982) f. 29. v. (D. Triantaphyllopoulos), **Kyrieleis (1984)** Tab. 175.

75) Shih. Shën. 10,11,12,16,17. Për opus reticulatumin A.H.S. Megav, në: Charisterion A.K. **Orlandos III (1966)** f. 10. v; Velenis Shih. shën. 6. f. 176. v.

të tillë të tullës e kemi parë në pjesën e ngritur të monumentit, në tamburin e kupolës, por megjithëkëtë ai nuk është aq i pasur si në Labovë dhe zonat e trajtuara janë më të pakëta (fig. 18)[76]. Përveç këtij dekori atje ndodhen dy breza me gurë e tulla dhe një brez me zbukurime tulle. Por kjo, sipas mendimit tonë nuk tregon gjë, pasi kisha është mjaft më e vogël se ajo e Labovës. Kjo kishë është krahasimisht më e vjetër, ndërsa Labova duhet të jetë e mëvonë. Modele të tilla vërtet gjenden në Shën Stefanin e Kosturit, një bazilikë me pilastra e shek. IX, e trajtuar me modesti në anët e gjata dhe disi më pasur në frontonet, veçanërisht në lindorin, (fig. 38)[77], por Labova duhet datuar më vonë se kjo bazilikë. Kisha e Shën Akilit në liqenin e Prespës ka gjithaq një dekor me tulla të tilla, pikërisht në kupolat mbi pastoforet (fig. 39)[78]. Kjo kishë ka rëndësi për ne pasi daton rreth viteve 986/90, por meqenëse dekori me tulla ndodhet vetëm në vende të dorës së dytë dhe është fare i thjeshtë ajo nuk na krijon ndonjë reper kronologjik që do të na ndihmonte për përcaktimin kohor të kishës së Labovës.

Në kishën e Shën Stefanit në Kostur haset një karakteristikë tjetër e Kishës së Labovës: tullat në të

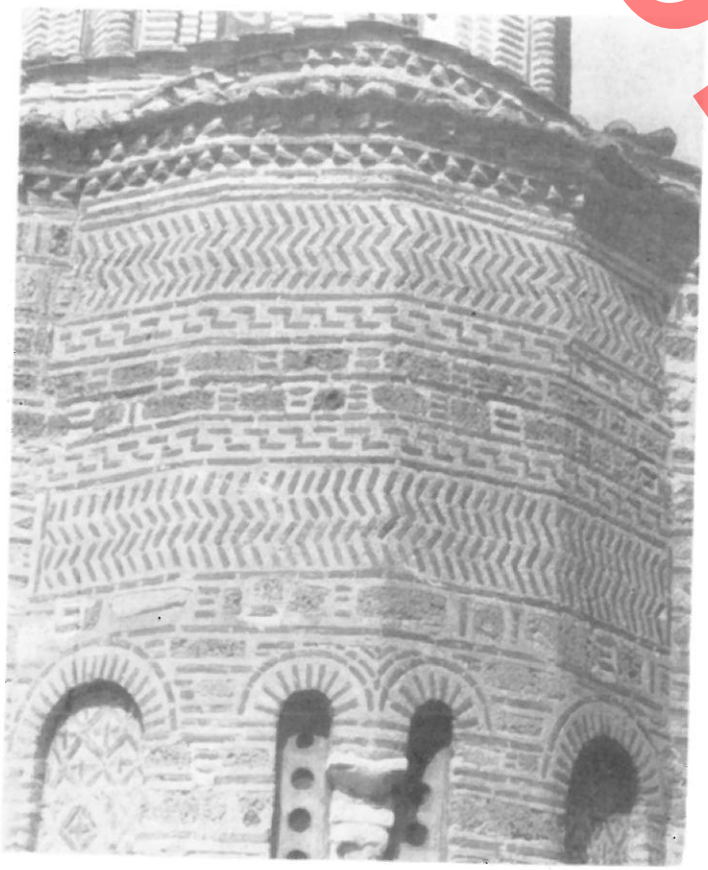

Fig 35 Elason, Olympiotica, apsida.
Elasson, Olympiotissa, Apsis.

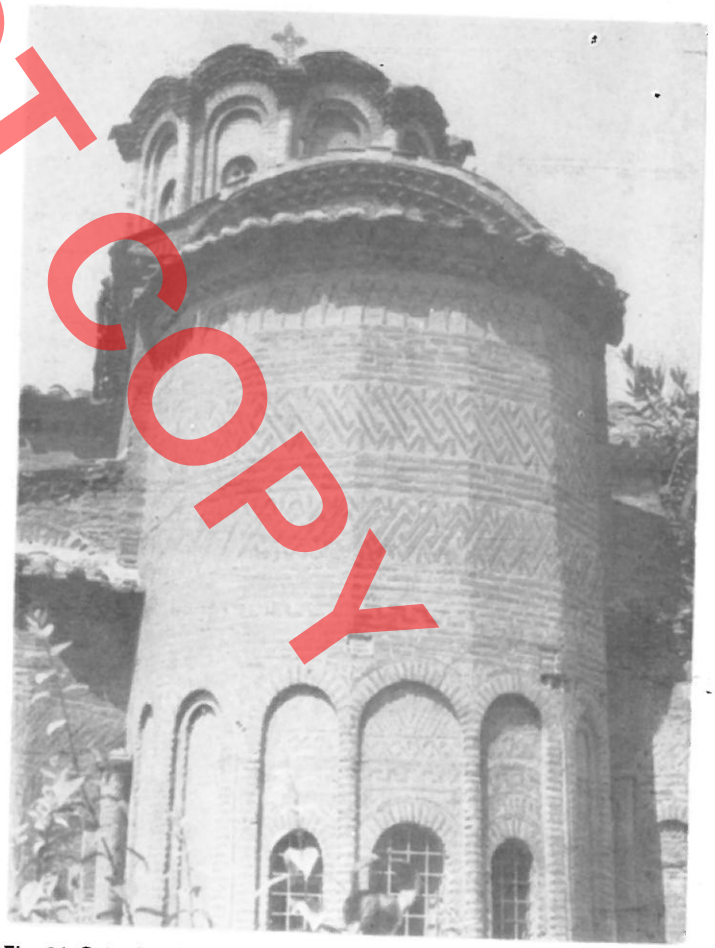

Fig 36 Selanik, Shën Apostujt, apsida kryesore.
Thesaloniki, Hg. Apostoloi, Hauptapsis.

76) Shih: Shën: 31.
77) Shih Shën. 38.
78) Moutsopoulos Shih. shën. 6, f. 149. Velenis. Shih. Shën. 6. Shih indeksin f. 307.

DO NOT COPY

DO NOT COPY

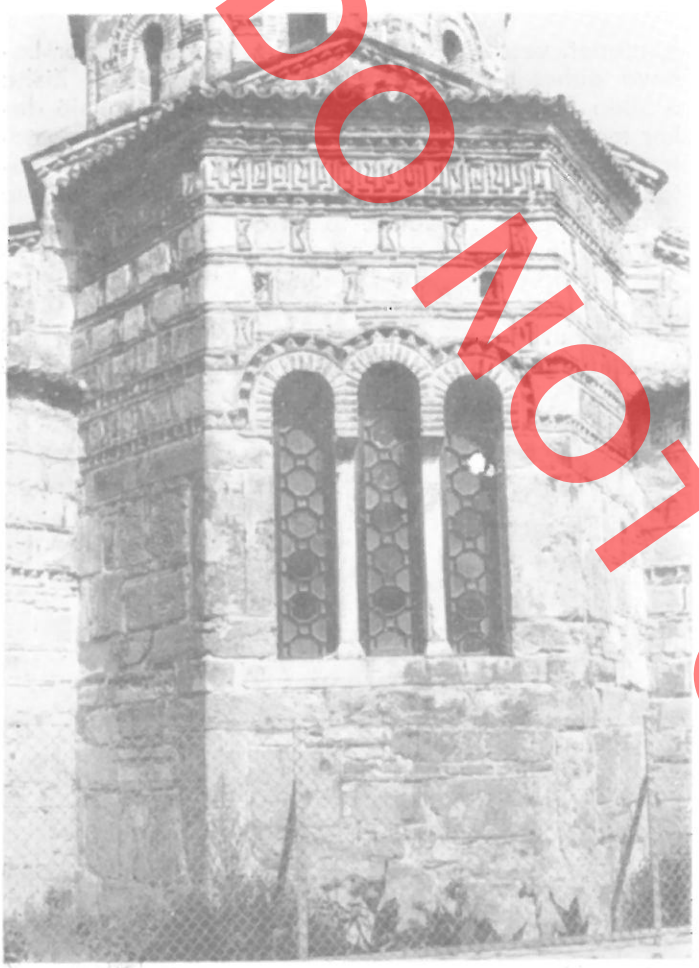

Fig 37 Korfuz, Shën Jasoni dhe Sosipatri, apsida kryesore.
Kerkyra, Hg. Jason und Sosipatros, Hauptapsis.

janë gërvishtur në formë të shkronjës X (fig. 38)[79]. Edhe ato duket se janë kufizuar me një kohë të hershme. Në Kostur, ku ato vazhdojnë dhe më vonë, kanë një pamje krejt tjetër, si në kishën e Shën Nikollës së Kasnicës, të shek. XIII (fig. 40)[80], ku tullat kanë kanale të thella, fare të rregullta. Në Artë dhe kisha e tjera të Despotatit të Epirit haset gjithaq përdorimi i tullave katrore si pllaka dekorative, por ato kanë një pamje krejt tjetër. Në kishën e Shën Vasilit në qytetin e Artës, gjasisht të shek. XIV (fig. 41) dhe në Paregoriticën në Artë, të ndërtuar në vitet 1283-1296, janë përdorur pllaka tulle të smaltuara me ngjyra të ndryshme[81]. Në të kundërt në Labovë pllakat janë lënë të pasmaltuara.

Dekori i mureve, veçanërisht i krahëve të kryqit dhe kupolës na japin pra argumente të tjerë për datimin e hershëm të kishës së Labovës.

* *
*

T'i rigrupojmë të dhënat e mësipërme: Kisha e Labovës për periudhën e mesme dhe të vonë bizantine përfaqëson një ndërtim monumental që i hap rrugë vetëm pak monumenteve të tjera. Ajo ka një shtjellim planimetrik dhe zhvillim vertikal fantaziplotë, ku shkrihen në një të vetme, pa u përsëritur kund, «kuadrati me kupol me ambiente përreth» me «Kishën me katër kollona». Emporiumi në anën perëndimore dëshmon për shpenzimet e mëdha të ktitorit. Një pasuri të pashembëllt ka formulimi i jashtëm

Fig 38 Kostur, Shën Stefani, ana lindore. Kastoria, Hg. Stephanos, Ostseite.

79) Shih. Shën. 38.
80) A. Orlandos, **ABME**, 4, 1938, f. 137. v; **Pelekanides (1985)** f. 50 v.
81) Shën Vasili: A. Orlandos, **ABME 2**, 1936 f. 115 v; **Volbach (1968)** f. 227. Tab. 155. **Mango (1974)** 263 fig. 284. **Krautheimer (1981)** f. 451; **Kyrieleis (1981)** Tab. 21, **TIB. 3,** – Paregoretica: Shih. Shën. 6

DO NOT COPY

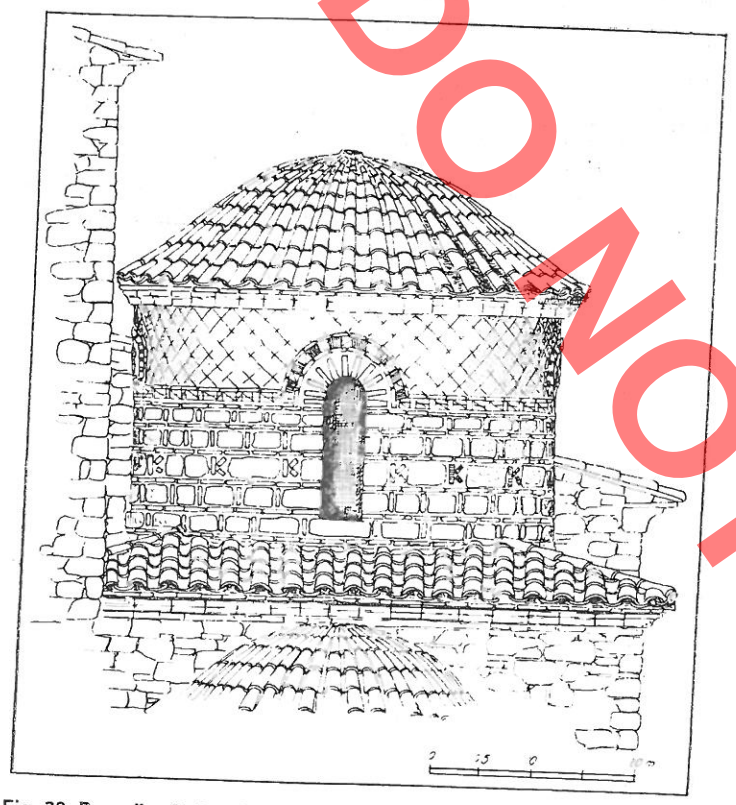

Fig 39 Frespë, Shën Akili, Tamburi i Kupolës mbi prothezisin (sipas N. Mucopulosit).
Prespa Hg. Achilleus, Tambour der Kuppel über der Prothesis (nach N.K. Moutsopoulos).

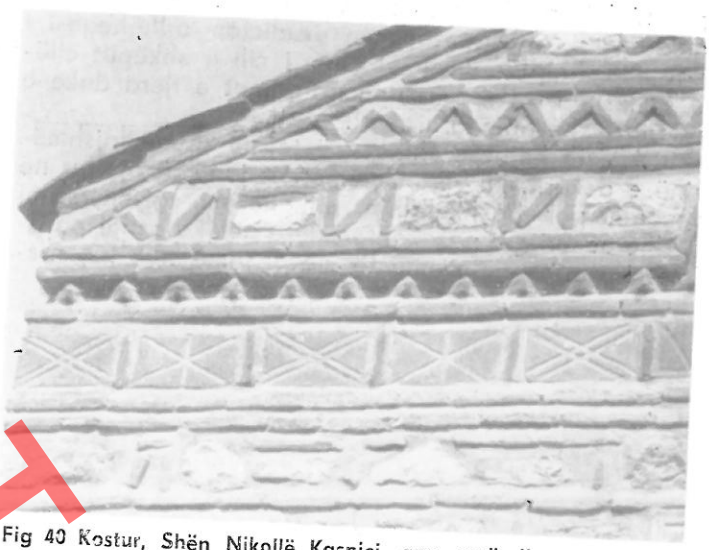

Fig 40 Kostur, Shën Nikollë Kasnici, ana perëndimore.
Kastoria, Hg. Nikolaos Kasnitzes, Westseite.

Fig. 41 Artë, Shën Vasili (në qytet) ana lindore.
Arta, Hg. Basileios (in der Stadt), Ostseite.

krejt i përsosur. Cilësia e zbatimit të dekorit është e dorës së parë.

Nëse këtë monument do ta datonim në periudhën e vonë bizantine atëhere do na duhej ta kundronim si krejt të prapambetur, të modës së vjetër, jashtë kohës. Kështu apsidat rrethore, tamburi rrethor, dritaret e vogla e të ulëta, që prej shek. X nuk janë më të zakonta dhe gjenden vetëm në kishat krejt provinciale, në vende të humbura. Por për mua është shumë e vështirë që ta shoh kishën e Labovës në një dritë të tillë.

Kjo kishë për mua do të qe më e kuptueshme si themelim i një ktitori ose ktitoreje të pasur në shek. X, krahasimisht herët në këtë shekull. Aftësia krijuese në të shprehet në përmasa tepër të pazakonta, në zhvillimin planimetrik dhe volumetrik fantaziplotë. Pra ajo u konceptua nga një arkitekt i cili nuk ndërtonte vetëm «kisha standarte», por që elementet në dispozicion i përdorte në mënyrë të pavarur, vetjake,

për të krijuar diçka të re. Vlerën e veçantë të këtij monumenti e sintetizon me erudicion udhëheqësi i popullit shqiptar Enver Hoxha, i cili e shkëput cilësisht kishën e Labovës nga ndërtimet e tjera duke e quajtur «xhevahir të artit»[82].

Aftësia krijuese shihet më tej në shumëllojshmërinë e dekorit, ku vërtet elementet janë të njohur në veçanti, por bashkëlidhja, shkallëzimi, gjymtyrëzimi si dhe pasurija e pazakontë e tyre nuk ka asnjë paralele. Kisha të ngjashme të mëvonshme nuk ka, meqenëse zhvillimi i formës së apsidave, tamburit të kupolës dhe dekorit ndoqi rrugë të tjera.

Kështu unë do të propozoja që kishën e Shër Mërisë në Labovën e Kryqit ta kundronim si një përfaqësuese tepër të shquar të monumenteve të fazës së hershme të periudhës së mesme bizantine, pikërisht të shek. X. Ajo ka një vlerë të veçantë për njohjen e arkitekturës së kësaj kohe në Ballkanin e larg nga kryeqyteti i atëhershëm, Konstantinopoli, pra dhe për mbarë arkitekturën bizantine.

DO NOT COPY

82) E. Hoxha, **Për shkencën,** Tiranë, 1985, II, f. 205.

GUNTRAM KOCH

EINIGE ÜBERLEGUNGEN ZUR KIRCHE IN LABOVA E KRYQIT

DO NOT COPY

Die Kirche Shën Mërisë in Labova e Kryqit, in der Nähe von Gjirokastra, gehört zu den bedeutendsten mittelalterlichen Bauten in Albanien und zu den wichtigsten der gesamten byzantinischen Architektur überhaupt. Sie wurde im Jahre 1916 von Ph. Versakes ausführlich besprochen und mit einem Grundriß des von ihm vermuteten ursprünglichen Zustandes sowie in Schnitten und Rekonstruktionen vorgelegt.[1] Auf diese Angaben stützen sich die späteren Behandlungen, vor allem die von P. Vokotopoulos[2] und D. Pallas.[3] A. Meksi hat den Bau dann genau untersucht, dabei erstmals die Phasen geschieden und in Plänen verdeutlicht[4] sowie später aus Anlaß der Besprechung des Buches von P. Vokotopoulos weitere Ergänzungen gegeben.[5] Seine Arbeiten sind also Grundlage aller hier vorgetragenen Überlegungen.[6].

Eines der Hauptprobleme bei der Behandlung der Kirche ist ihre zeitliche Einordnung. Die bisherigen Vorschläge gehen weit auseinander. Schriftliche Quellen, die allein sichere Grundlage sein könnten, sind bisher nicht bekannt, man ist also auf eine genaue Betrachtung des Baues und seiner Besonderheiten angewiesen. Ich möchte verschiedene Punkte nacheinander durchgehen und dazu Parallelmaterial geben, um Kriterien für eine Einordnung zu bekommen: den Typus der Kirche, ihre Proportionen, die Form der Apsiden, die Form der Kuppel und schließlich die Dekoration der Wände sowie der Kuppel und der Kreuzarme.

Zum Typus:

Die Kirche in Labova vertritt einen Typus, der singulär in der gesamten byzantinischen Architektur ist. Wenn man nur den Grundriß betrachtet, würde man meinen, es handele sich um einen recht seltenen Sonderfall unter den Kreuzkuppelkirchen des Vierstützen-Typus, das «Kuppelquadrat mit Umgang« (Abb. 1). Um das zu verdeutlichen, muß etwas ausgeholt werden.

Bei den Kreuzkuppelkirchen der mittel- und spätbyzantinischen Zeit lassen sich nach der Art und Weise, wie vom Quadrat des Grundrisses in das Rund der Kuppel übergeleitet wird, zwei Gruppen bilden, nämlich die Achtstützen-Kirchen und die Vierstützen-Kirchen. Bei den Achtstützen-Bauten wird der Übergang vom Quadrat des Grundrisses in das Rund der Kuppel über Trompen, also Nischen, vorgenommen; die Kuppel hat insgesamt acht Auflager. Die Kirchen dieser Gruppe sind recht selten, in Albanien gibt es kein Beispiel.[7]

Bei den Vierstützen-Bauten dienen hingegen vier sphärische Dreiecke, sogenannte Pendentifs,

---

1 Ph. Versakes (Bersakes, Archaiol. Ephemeris 1916, 108 ff.
2 Vokotopoulos (1975) 86 ff. 193 ff.
3 RBK 310 ff. (D. Pallas).
4 A. Meksi, Monumentet 9, 1975, 82 ff.
5 A. Meksi, Monumentet 1982, 1, 169 ff.; Meksi (1983) 179 ff. Taf. 24.
6 Wir konnten die Kirche im Jahre 1982 und dann mit den Studenten 1984 besuchen, aber natürlich nur kurz; zum Befund ergab sich nichts Neues, die Beobachtungen von A. Meksi schienen uns völlig übereugend zu sein; vgl. Koch (1985) 38 ff. – weitere Literatur: A. H. S. Megaw, in: Charisterion A. K. Orlandon III (1966) 18 Nr. 3; N. K. Moutsopoulos, Anaskaphe tes basilikes tou Hagiou Achilleiou, Epist. Epeteris tes Polytechn. Scholes, Panepist. Thessalonikes 5, 1971/72, 296 ff.; TIB 3, 190 f.; G. M. Velenis (Belenis), Hermeneia tou exoterikou diaskosmou ste byzantine architektonike (1984) 35. 38. 181 Abb. 18.
7 Zu den Achtstützen-Bauten: E. Stikas, L'église byzantine de Christianou en Triphylie (1951); Mango (1974) 219 ff.; Krautheimer (1981) 356 f.; H. Hallensleben, in: Studien zur spätantiken und byzantinischen Kunst, F. W. Deichmann gewidmet (1986) 35 ff.

als Übergang vom Quadrat des Grundrisses in das Rund der Kuppel; die Kuppel ruht also auf vier Stützen. Solche Bauten sind im Byzantinischen Reich weit verbreitet, und zwar in der mittel- und spätbyzantinischen Zeit. Es gibt eine Reihe von Varianten, von denen einige im folgenden angeführt werden sollen.

Recht häufig sind die Kirchen, bei denen die Kuppel auf vier Säulen ruht; ein Beispiel dafür in Albanien ist die Kirche des Klosters in Apollonia.[8] Besonders in abgelegenen Gegenden hat man statt der Säulen auch vier Pfeiler genommen; in Albanien ist dafür kein Beispiel vorhanden.[9] Eine Vereinfachung der Viersäulen-Bauten, die sich häufig auf dem Balkan findet, sind die Kirchen, die im Westen zwei Säulen und im Osten vorspringende Wandzungen haben; Beispiele in Albanien sind Shen Triadhes in Berat,[10] der ursprüngliche Zustand von Shën Mëri Vllahernes in Berat[11] sowie vielleicht der ursprüngliche Zustand der Shën Mërisë in Kosine.[12] Gelegentlich finden sich statt der zwei Säulen auch zwei Pfeiler im Westen und im Osten die vorgezogenen Wandzungen. Bei einer anderen Variante der Vierstützen-Bauten ruht die Kuppel auf vier Wandzungen oder Wandecken; in Albanien ist Shën Mërisë in Peshkëpi bei Gjirokastra ein Beispiel dafür.[13] Ein Sonderfall unter den Kreuzkuppelkirchen könnte Shën Kollit in Kurjan sein, ein Trikonchos, bei dem allerdings nicht sicher ist, wie er gedeckt war, ob er also eine Kuppel hatte und worauf sie ruhte.[14] Eine weitere Variante der Kreuzkuppelkirche des Vierstützen-Typus ist das »Freie Kreuz«, bei dem die vier Kreuzarme im Außenbau deutlich hervortreten; Beispiele in Albanien sind die Kirchen in Mamiro und Zvernec.[15] Weiterhin sind die »Kuppelhallen« zu nennen, einschiffige Räume, die leicht gestreckt sind; der mittlere Teil wird von einer Kuppel überwölbt, die auf vier Wandecken aufliegt; in Albanien sind Shen Mehillit in Berat[16] und Ristoz in Mborje[17] Beispiele dafür.

Eine andere und sehr seltene Variante des Vierstützen-Typus ist schließlich das »Kuppelquadrat mit Umgang«, Charakteristisch für diese Bauten ist, daß ein meist recht großer mittlerer Körper vorhanden ist, der sich stark von den umgebenden Raumteilen absetzt; er kann leicht gelängt sein, indem im Westen und Osten kurze tonnengewölbte Teile angefügt sind; die Pendentifs wachsen aus den vier Wandecken; das Quadrat oder Rechteck mit der Kuppel ragt hoch aus dem Bau hervor, und ihm sind an drei Seiten, in Form eines U, niedrige, meist tonnengewölbte Umgänge angefügt, die Pultdächer, also vom zentralen Baukörper schräg nach außen abfallende Dächer, haben; die Umgänge können innen auch in einzelne Teile gegliedert werden, die unterschiedliche Gewölbe haben. Zwischen die Pfeiler im Norden, Westen und Süden sind zum Stützen des großen Bogens und als Trennung von Kuppelquadrat und Umgang meist zwei Säulen eingefügt; gelegentlich findet sich auch nur eine Säule oder es ist im Westen eine andere Zahl als im Norden und Süden vorhanden.

Das »Kuppelqaudrat mit Umgang« laßt sich etwa vom 9. Jh. bis in die spätbyzantinische Zeit verfolgen; eine Vorstufe ist die Hg. Sophia in Thessaloniki (Abb. 2).[18] Beispiele sind die Kountario-

8 A. Meksi, Monumentet 1, 1971, 103 ff.; ders., Monumentet 1982, 1, 141 ff.; Meksi (1983) 166 ff. Taf. 23 a; Koch (985) 48 ff.
9 z.B. Hg Germanos, Prespa: A. Orlandos, ABME 9, 1961, 12 ff. Abb. 13. 21; Hg. Georgios Diascritis und Hg. Mammas in Naxos: G. Demetrokalles, Symbole eis ten meleten ton byzantinon mnemeion tes Naxou I (1972) 30 f. Abb. 1/2; 80 f. Abb. 9.10.
10 A. Meksi, Monumentet 4, 1972, 63 ff.; Meksi (1983) 158 ff. Taf. 17 a; Koch (1985) 60 ff.
11 A. Meksi, Monumentet 4, 1972, 59 ff.; Meksi (1983) 156 ff.; Koch (1985) 58 f.
12 P. Thomo, Studime Historike 26, 4, 1972, 51 ff.; Meksi (1983) 110 f. Taf. 20 b; Koch (1985) 36 f.
13 RBK II (1968) 250 f. (D. Pallas); A. Meksi, Monumentet 9, 1975, 77 ff.; Vokotopoulos (1975) 74 ff. 188 f.; TIB, 3. 230 f.; A. Meksi, Monumentet 1982, 1, 1669 ff.; Meksi (1983) 105 ff. Taf. 17 b. c. – Zu Kirchen mit Wandzungen oder – ecken: D. Hayer, DXAE 12, 1984, 265 ff.
14 A. Meksi, Monumentet 7 8, 1974, 229 ff.; Meksi (1983) 176 ff. Tab. 22 c.
15 Marmiro: A. Meksi, Monumentet 2, 1971, 73 ff.; ders., Monumentet 1981, 1, 164; Meksi (1983) 125 ff. Taf. 20 a. – Shen Merise in Zvernec: A. Meksi, Monumentet 10, 1975, 77 ff.; Meksi (1983) 130 f.
16 A. Meksi, Monumentet 4, 1972, 73 ff.; Meksi (1983) 162 ff. Taf. 15 a; Koch (1985) 56 f.
17 P. Thomo, Studime Historike 21, 1, 1967, 151 ff.; A. Meksi, Monumentet 4, 1972, 199 ff.; Meksi (1983) 164 ff.; Koch (1985) 64 f.
18 Volbach (1968) 222 Taf. 138; Mango (1974) 165 ff.; Krautheimer (1981) 307. – Vgl. auch die jetzt zerstörte Koimesiskirche in Nikaia-Iznik: Krautheimer (1981) 307 Abb. 253/54.

Download COPY

DO NOT COPY

tissa in der Nähe von Katerini, Thessalien (Abb. 3; 9/10. Jh.),[19] die Hauptkirche der Fethiye Cami (wohl frühes 12. Jh.)[20] und die Südkirche der Fenari Isa Cami (um 1300) in Konstantinopel[21] sowie die Olympiotissa in Elasson, Thessalien (Abb. 4; um 1300).[22] Der Grundriß von Labova läßt sich mit den genannten Kirchen verbinden. Es ist ein recht großer, annähernd quadratischer Hauptraum vorhanden, der durch Säulenstellungen im Norden, Westen und Süden von Umgängen getrennt wird; der westliche Teil, der Narthex, ist zwar tiefer und vom nördlichen sowie südlichen Seitenschiff etwas abgetrennt, die anderen angeführten Beispiele zeigen aber, daß es vielfältige Abänderungen gibt.

Wie Ansichten der Kountariotissa (Abb. 5) und der Olympiotissa (Abb. 6) zeigen, setzt sich das Quadrat mit der Kuppel deutlich im Außenbau ab, die Seitenschiffe sind niedrig und haben Pultdächer, ebenfalls der nicht sichtbare Narthex. Wenn man sich nun aber den Aufriß und die Außenansicht der Kirche von Labova ansieht (Abb. 7), dann ragt zwar die Kuppel weit heraus, es sind aber keine niedrigen Pultdächer über einem Umgang vorhanden, der den Mittelteil in Form eines U umschließt. Vielmehr finden sich im Norden, Süden und Westen Kreuzarme; sie sind von Tonnen überwölbt, die auf den zentralen Raum ausgerichtet sind. Von Außenbau her würde man also ohne weiteres auf eine übliche Vierstützenkirche mit vier Säulen und zwei Pfeilern schließen, wie sie sehr schön durch Shen Triadhes in Berat vertreten ist.[23] Auf der Rekonstruktionsskizze von Labova, die A. Meksi gegeben hat, wird das sehr deutlich.[24]

Bei der Kirche in Labova ist also ein Grundriß des Typus »Kuppelquadrat mit Umgang« mit dem Aufbau eine Viersäulenkirche, deren Kreuzarme deutlich im Dach hervortreten, verschmolzen worden. Das ist ein einmaliger und großartiger Versuch, einen von den Ausmaßen her gewaltigen Bau mit Kuppel zu schaffen, was bei den »normalen« Viersäulenbauten aus Gründen der Statik kaum möglich ist. Zum Vergleich: Shen Triadhes in Berat, ein Zweisäulenbau, ist ohne Narthex etwa 8,60 m lang und knappe 7,00 m breit, Labova etwa 15,50 m lang und knappe 14 m breit, also fast viermal so groß. Der innere Durchmesser der Kuppel beträgt bei Shën Triadhes in Berat etwa 2,50 m, in Labova 5,20 m. Solche Ausmaße sind nur in den seltenen Achtstützenbauten, bei denen die Kuppel auf Trompen ruht, oder in einigen Sonderfällen der Vierstützenbauten, wie dem «Kuppelquadrat mit Umgang», und Bauten mit vier gewaltigen Wandecken zu erreichen. Die üblichen Vierstützenbauten sind meist erheblich kleiner, die Kirche in Berat zeigt in etwa eine Standardgröße. Selbst in der Hauptstadt des byzantinischen Reiches, Konstantinopel, läßt sich das Ringen mit diesen statischen Schwierigkeiten erkennen; wenn aus irgendwelchen Gründen eine etwas größere Kirche errichtet werden sollte, konnte man kaum den üblichen Viersäulen-Typus nehmen, sondern mußte zu einem anderen Typus greifen. Die Viersäulen-Kirchen haben überaus selten einen Kuppeldurchmesser von mehr als 4 m; zu den Ausnahmen gehören die Südkirche der Zeyrek Kilise Cami (Pantokrator-Kloster) in Konstantinopel und die Shën Mërisë in Apollonia mit etwas über 5 m.[25]

Im Inneren ist in Labova im Westen eine Empore vorhanden; im Norden und Süden sind es heute Scheinemporen, die keine Fußböden haben. Ich weiß nicht, ob der Baubefund Hinweise geben könnte, daß ursprünglich auch dort Emporen vorhanden waren, für die Beurteilung des gesamten Baus ist das in unserem Zusammenhang aber nicht entscheidend. Die Empore war wahrscheinlich für den Stifter und seine Familie bestimmt, wie aus einer Reihe von Parallelen zu schließen ist, beispielsweise von der

19 E. Tsigaridas, Archaiol. Deltion 28 B 2, 1973, 489 ff. Abb. 10 Taf. 449. 450. 451 a; E. Kourkoutidou-Nikolaidou u.a., Archaiol. Deltion 32 B, 1977, 231 Taf. 140 c-d; Kyrieleis (1981) Taf. 239.

20 Müller-Wiener (1977) 132 ff.

21 Volbach (1968) 223 f. Taf. 1443; Mango (1974) 199 f.; 264 ff.; Müller-Wiener (1977) 126 ff.; Krautheimer (1981) 380 ff.

22 Volbach (1968) 230 Taf. 166 a; Kyrieleis (1981) Taf. 173.

23 siehe oben Anm. 10.

24 Meksi (1983) Taf. 24 b.

25 Vgl. die Atik Mustafa Pasa Cami, Gül Cami, Kalenderhane Cami und Koca Mustafa Pasa Cami: Müller-Wiener (1977) 82 f. 142 ff. 153 ff. 172 ff.; dazu auch die in Anm. 20 und 21 genannten Bauten. – Zyerek Kilise Cami: Müller-Wiener (1977) 209 ff. – Apollonia: siehe oben Anm. 8. – Zu den Maßen der mittelbyzantinischen Kreuzkuppelkirchen: Mango (1974) 180.

Panhagia Chalkeon in Thessaloniki, verschiedenen Kirchen in Kastoria oder Mistra;[26] leider wissen wir aber nicht, wer der Stifter der Marienkirche in Labova war.

Der ungewöhnliche Typus des Baus kann keinerlei Anhaltspunkte für eine Datierung abgeben. Das »Kuppelquadrat mit Umgang« hat Vorstufen zumindest im 8. Jh, vielleicht schon früher, und ist seit dem 9. oder 10. Jh. in mehreren Beispielen erhalten; die letzten stammen aus der Zeit um 1300. Der Vierstützentypus mit den herausragenden Kreuzarmen ist in sicher datierten Beispielen seit dem frühen 10. Jh. belegt, nämlich in der Nordkirche der Fenari Isa Cami von 907 und der Bodrum Cami von 920/22 in Konstantinopel.[27] Mit großer Wahrscheinlichkeit ist er aber älter, nur haben wir vorher keine sicheren Datierungen,[28] und er läuft in zahlreichen Exemplaren bis in die spätbyzantinische Zeit durch, aus Albanien nenne ich Berat oder Kosine.

Besondere Experimentierfreude können wir in der byzantinischen Architektur zum einen vor allem in der spätbyzantinischen Zeit feststellen, wie manche der Kirchen im Despotat von Arta oder in Mistra zeigen, und während dieser Zeit gibt es auch Verschmelzungen verchiedener Typen, etwa den sogenannten Mistra-Typus, bei dem Basilika und Kreuzkuppel-Kirche miteinander verbunden sind.[29] Aber auch schon in der frühen mittelbyzantinischen Zeit, im späten 9. und im 10. Jh., hat man vielfache Versuche angestellt, vorgegebene Typen zu verändern und an besondere Erfordernisse oder Gegebenheiten anzupassen; die zahlreichen Varianten der Vierstützenkirchen zeigen das deutlich.

Der ungewöhnliche Typus gibt also keinen Ar halt für die Datierung der Marienkirche in Lakov

Die Proportionen:

Wenn man sich den Schnitt der Kirche in La bova ansieht, fällt auf, daß der Bau verhältnismä ßig schlank und hochgezogen ist.[30] Das ist ein Cha rakteristikum vieler spätbyzantinischer Kirchen (Abb 4), findet sich aber durchaus auch viel früher, wi Bauten des 9. oder 10. Jhs. in Arta oder Kastoria also Gegenden, die Labova benachbart sind, zeige können. Als Beispiele seien die Koumbelidike i Kastoria (Abb. 8)[31] und der Hg. Basileois tes Gephy ras bei Arta (Abb. 9)[32] genannt, ferner der Hg. Johan nes im weiter entfernten Nesebar – Mesembria, ebenfalls aus dem 9. oder 10. Jh. Die Proportione geben also ebenfalls keine Sicherheit für eine Da tierung.

Die Form der Apsiden:

Die Apsiden im heutigen Zustand stammen zwa im wesentlichen aus der Zeit der Restaurierung va 1776 nach dem Erdbeben, sie scheinen aber auch ursprünglich gerundet gewesen zu sein. Schon i der ersten Phase der Kirchenarchitektur im Oste der frühchristlichen oder oströmischen Phase, her schen polygonal gebrochene Apsiden in denjenige Gegenden vor, die unter dem Einfluß der Hauptstad standen; in provinziellen Bereichen gab es mei

26 Zu den Emporen: RBK II (1967) 129 ff.; zu den mittel-und spätbyzantinischen Kirchen a.O. 139 ff.

27 Fenari Isa Cami: siehe oben Anm. 21. – Bodrum Cami: Volbach 1968) 223 Taf. 142; Mango (1974 203 ff.; Müller-Wiener 1977) 103 ff.; Krautheimer (1981) 377 ff.; C. L. Striker, The Myrelaion (Bodrum Cami) in Istanbul (1981).

28 Vgl. einige Bauten in Bithynien, die möglicherweise aus dem 8. Jh. stammen: C. Mango – I. Sevcenko, DOP 27, 1973, 235 ff.; Mango 1974) 178 ff.; ferner dürften z.B. die Episkope in Eurytania (siehe unten Anm. 51) und vielleicht auch die Koumbelidike in Kastoria (siehe unten Anm. 31) aus dem 9 Jh. stammen.

29 Zum Typus: H. Hallensleben, Marburger Jahrbuch für Kunstwissenschaft 18, 1969, 105 ff; Mango (1974) 286 ff.

30 siehe die Schnitte bei A. Meksi, Monumentet 9, 1975 Taf. 6.

31 A. Orlandos, ABME 44, 1938, 125 ff.; Volbach (1968) 227 Taf. 154 b; Mango (1974) 252 Abb. 270; Krautheimer (1981) 354 f.; Kyrieleis (1981) Taf. 224/25; Pelekanides (1985) 84 ff.

32 A. Orlandos, ABME 2, 1936, 148 ff.; Vokotopoulos (1975) 45 ff. 183 ff. – Es ist die Frage, ob die Kirche in Marmiro nicht auch in diesen Zusammenhang gehört; Proportionen, Form des Kuppeltambours sowie Lage und geringe Größe der Fenster würden dafür sprechen; siehe oben Anm. 15.

33 A. Râchenow, Eglises de Mésemvria (1932) 89 ff.; Mango (1974) 302 ff.; Krautheimer (1981) 329.

DO NOT COPY

gerundete.[34] In der mittelbyzantinischen Zeit haben frühe Bauten in der Provinz meist gerundete Apsiden, in der Hauptstadt jedoch polygonale, und die polygonal gebrochenen setzen sich auch in der Provinz seit dem späteren 10. Jhr. durch; nur altertümliche Bauten haben weiterhin gerundete. In Albanien sind als Beispiele mit gerundeten Apsiden die Shën Mërisë in Peshkëpi, die zu den frühen Bauten der mittelbyzantinischen Zeit gehört, und die Kirche in Marmiro, deren Datierung nicht sicher ist, zu nennen;[35] die meisten anderen, z. B. Perondi, Kosine, Apollonia, Mesopotam, haben polygonale Apsiden.[36] Zu den frühesten Bauten in der Provinz mit polygonalen Apsiden gehören der Hg. Andreas in Peristerai bei Thessaloniki (870/71),[37] Hg. Stephanos in Kastoria (9. Jh.)[38] oder dann die Panhagia-Kirche des Klosters Hosios Lukas (Abb. 10; späteres 10. Jh.).[39] Eine polygonal gebrochene Hauptapsis hat schon die Hg. Sophia in Thessaloniki (Abb. 2), die im frühen 8. Jh. entstanden sein dürfte, also noch in die frühbyzantinische Zeit gehört.[40] Gerundete Apsiden finden sich aber auch noch bei späten Bauten. Diese liegen entweder in abgelegenen Landschaften, wie die Kirche in Koniditsa auf der Peloponnes (Abb. 11),[41] oder es handelt sich um kleine und unscheinbare Kirchen, wie der sogenannte Johannes en Troullo in Kostantinopel (Abb. 12).[42] Bei Bauten, die in ihrem Aufwand und dem Reichtum der Dekoration mit der Marienkirche in Labova zu vergleichen sind, lassen aus der spätbyzantinischen Zeit keine Beispiele mit gerundeten Apsiden nachweisen, weder in Epirus, noch in Mistra oder Thessaloniki.

Die gerundeten Apsiden wären also ein Argument für eine frühe Datierung von Labova, also vielleicht in das 10. Jh.

Die Form des Kuppeltambours:

In der mittel- und spätbyzantinischen Zeit sind die Tamboure der Kirchen in der Hauptstadt und in denjenigen Gebieten des Reiches, die unter ihrem starken Einfluß stehen, polygonal gebildet. Meist sind sie achteckig, ich erinnere an Berat oder Mborje.[43] In der Hauptstadt des byzantinischen Reiches ist der früheste derartige Tambour bei der Bodrum Cami von 920/22 erhalten.[44] Einer der frühesten polygonalen Tamboure in der Provinz scheint der der Panhagia-Kirche des Klosters Hosios Lukas zu sein, wohl um 975 zu datieren (Abb. 13).[45] Er ist ganz ungewöhnlich reich geschmückt und aus Marmor errichtet. Runde Tamboure finden sich in der frühen Zeit, also dem 9. und 10. Jh., oft in der Provinz, im südlichen Epirus, Kastoria und auch sonst in Griechenland und auf den Inseln, ferner in byzantinischen Kirchen in Süditalien[46] und im heutigen Bulgarien.[47] Ein Beispiel ist die Kirche in Gavrolimne, im Süden des westlichen Griechenland, ein früher Bau, wohl im 10. Jh. errichtet (Abb. 14)[48] Labova gegenüber (Abb. 15) ist er weitaus schlichter, hat aber einige ungewöhnliche Ornamente am Tambour. Anschließen lassen sich Hg. Demetrios Katsouris (Abb. 16)[49] und Hg. Basileois tes

34 Vgl. die Studios-Kirche und die Chalkopratenkirche in Konstantinopel mit polygonalen Apsiden: Müller-Wiener (1977) 147 ff. 76 ff.; Krautheimer (1981) 109 ff.; dagegen z.B. die Acheiropoietos in Thessaloniki mit einer gerundeten: Volbach (1968) 217 Taf. 121; Krautheimer (1981) 104 ff.
35 siehe oben Anm. 13 und 15.
36 Meksi (1983) Taf. 17 a; 18 a; 20 b; 23 a.
37 A. Orlandos, ABME 7, 1951, 146 ff.; Mango (1974) 208 ff.; Krautheimer (1981) 394 f.; Kyrieleis (1981) Taf. 268; N. K. Moutsopoulos, Peristera (1986) 32 ff.
38 A. Orlandos, ABME 44, 1938, 107 ff.; Mango (1974) 244 Abb. 269; Kyrieleis (1981) Taf. 232/33; Pelekanides (1985) 6 ff.
39 Volbach (1968) 226 f. Taf. 150. 151 b; RBK III (1973) 264 ff. (Mpouras), Ho glyptos diakosmos tou naou tes Panhagias sto Monasteri tou Hosiou Louka (1980) vor allem Abb. 1. 2. 15. 17; Krautheimer (1981) 356 ff.; Kyrieleis (1981) Taf. 189.
40 siehe oben Anm. 18.
41 A. Orlandos, Hellenika 15, 1957, 88 ff.; D. Hayer, DXAE 12, 1984, 20 ff.
42 Müller-Wiener (1977) 144 ff.
43 siehe oben Anm. 10. 16 und 17.
44 siehe oben Anm. 27.
45 siehe oben Anm. 39.
46 z.B. Stilo, Cattolica: Krautheimer (1981) 427.
47 z.B. Zemen: Volbach (1968) 250 Taf. 195 b.
48 A. Orlandos, ABME 1, 1935, 121 ff.; Vokotopoulos (1975) 80 ff. 192 f.; Kyrieleis (1981) Taf. 185.
49 A. Orlandos, ABME 2, 1936, 121 ff.; Vokotopoulos (1975) 56 ff. 181 ff.; Kyrieleis (1981) Taf. 12.

DOKOPY

Gephyras (Abb. 17)[50] bei Arta, die Episkope in Eurytania,[51] die reichere Koumbelidike in Kastoria (Abb. 18)[52] und die Kirche in Peshkepi, die Kountariotissa (Abb. 19), ferner vielleicht die von Marmiro.[53] Aus der späteren Zeit sind runde Tamboure nur in Kirchen abgelegener Gegenden, beispielsweise auf der Peloponnes (Abb. 20) oder auf einigen der Inseln,[54] bekannt, ferner bei einigen bescheidenen Bauten in Konstantinopel (Abb. 21)[55] nicht jedoch in Kirchen, die sich mit dem Aufwand derer in Labova vergleichen lassen. Bei Shën Mërisë in Kosine ist der Tambour zwar rund, es sind aber mit geformten Ziegeln dünne Halbsäulen aufgelegt, und es finden sich an ihm, am südlichen Kreuzarm sowie an der Apsis reiche Ornamente, so daß der Bau wohl in spätbyzantinische Zeit zu datieren ist.[56] Ein Sonderfall in der gesamten byzantinischen Architektur ist Shën Mërisë in Apollonia; der sehr große und hohe Tambour der Kuppel ist mit zwölf Blendbögen gegliedert und hatte nur vier kleine Fenster in den Diagonalen; Parallelen dafür gibt es im byzantinischen Bereich nicht, die Kirche läßt sich also nicht für eine zeitliche Einordung von Shën Mërisë in Labova heranziehen.[57] In der Zentren der spätbyzantinischen Architektur, in Konstantinopel, Arta oder Thessaloniki (zum Beispiel bei der Apostelkirche, Abb. 22), oder auch bei Olympiotissa in Elasson (Abb. 23)[58] sind runde Tamboure nicht vorhanden. In Mistra haben manche der Kirchen zwar einen gerundeten Tambour, sie sind aber völlig anders geschmückt als der in Labova, so daß keinerlei Verbindungen herzustellen sind.[59] Mit den Beispielen in Thessaloniki und Elasson läßt sich hingegen die Shën Triadhes in Berat vergleichen (Abb. 24), bei der die Kuppel zwar nicht ganz so aufwendig, aber doch ähnlich gestaltet ist; der Bau ist in die Zeit um 1300 zu datieren.

Die Form des Kuppeltambours könnte also gleichfalls ein Argument für eine frühe Datierung der Kirche in Labova sein.

Auffällig ist bei der Kirche in Labova, daß im Tambour die Fenster sehr niedrig sitzen, nur etwa die Hälfte der gesamten Höhe einnehmen und relativ klein sind; es sind vier in den Hauptachsen vorhanden, dazu vier Blendnischen in den Diagonalen (Abb. 15). Parallelen für die kleinen, niedrig sitzenden Fenster finden sich wiederum nur bei frühen Kirchen des 9. und 10. Jhs. Einige Beispiele sind in der Nähe von Labova, vor allem im westlichen Griechenland zu nennen: die Episkopi in Eurytania, Gavrolimne (Abb. 14), Hg. Demetrios Katsouris (Abb. 16) und Hg. Basileois tes Gephyras bei Arta (Abb. 17) Shën Mërisë in Peshkëpi, die Kirche in Marmiro, die Koumbelidike in Kastoria (Abb. 18) und auch die Kountariotissa (Abb. 19).[60] Bei den – insgesamt recht wenigen – späteren Kirchen mit rundem Tambour (Abb. 20, 21) ist mir eine vergleichbare Anordnung der Fenster nicht begegnet, es werden dort immer die großen, auch sonst üblichen Fenster oder, bei

50 siehe oben Anm. 32.
51 A. Orlandos, ABME 9, 1961, 3 ff.; Volbach (1968) 223 Taf. 140; Vokotopoulos (1975) 69 ff. 183.
52 siehe oben Anm. 31.
53 siehe oben Anm. 13. 15. und 19.
54 z.B. in Koniditsa: siehe oben Anm. 41; Chrysaphiotissa und Hg. Johannes Prodromos in Chrysapha: Kyrieleis (1984) Taf. 18/19; Monemvasia, Hg. Nikolaos: N. B. Drandakis, DXAE 9, 1977-79 35 ff.; Kyrieleis (1984) Taf. 82; Chios, Pyrgi, Hg. Apostoloi: A. Orlandos, Monuments byzantins de Chios II (1930) Taf. 38 ff. (vgl. auch Taf. 31 ff. 443 ff.); Kyrieleis (1984) Taf. 139. – Vgl. ferner z.B. Kalyvia-Kouvara (Attika), Hg. Petros: N. Coumbaraki-Panesélinou, Saint-Pierre de Kalyvia-Kouvara et la chapelle de la Vierge de Mérenta (1976) Taf. 1.
55 Hg. Johannes en Troullo: siehe oben Anm. 42; Theotokos Muchliotissa: Müller-Wiener (1977) 204 f. – Eine Ausnahme scheint die Kuppel der Nordkirche der Zeyrek Kilise Cami (Pantokrator Kirche zu sein: Müller-Wiener (1977) 209 ff.
56 siehe oben Anm. 12
57 siere oben Anm. 8; zur Kuppel und der Problematik ihrer Datierung und Ableitung: H. und H. Buschhausen, Die Marienkirche von Apollonia in Albanien (1976) 65 f.; A. Meksi, Monumentet 1982, 1, 161.
58 Konstantinopel: siehe unten Anm. 663 – Arta: siehe unten Anm. 62 (Paregoretissa) und A. Orlandos, ABME 2, 1936, 3 ff. (Mone Blachernon); 51 ff. (Panhagia tou Bryoni); 131 f. (Hg. Nikolaos tes Rodias). – Thessaloniki: siehe unten Anm. 64 – Olympiotissa: siehe oben Anm. 22.
59 Mango (1974) 283 ff.; M. Chatzidakis, Mistra (1981) 49 Abb. 29 (Hg. Theodoroi); 68 Abb. 42 (Hg. Sophia); 72 ff. Abb. 44. 45 (Peribleptos); 90 Abb. 58 (Evangelistria); Krautheimer (1981) 444 ff.
60 siehe oben Anm. 13. 15. 19. 49 – 52.

FOTOKOPY

ganz einfachen Bauten, nur schmale, hohe Schlitze verwandt.[61] Besonders deutlich wird der Unterschied, wenn man die Olympiotissa in Elasson (Abb. 23), einen reichen und auf Höhe der Zeit stehenden Bau der Jahre um 1300, oder die Paregoretissa in Arta (Abb. 25), die als Hauptkirche des Despotats von Epirus zwischen 1283 und 1296 errichtet worden ist, oder die Bauten in Mistra heranzieht.[62] Auch die spätbyzantinischen Kirchen in der Hauptstadt Konstantinopel,[63] in Thessaloniki[64] oder in den provinziellen Gegenden Makedonien oder Serbien[65] setzen sich völlig von der Kirche in Labova ab, so daß man sie nicht mit ihnen zusammen in ungefähr dieselbe Zeit datieren kann.
Wir hätten also ein weiteres Argument für eine Frühdatierung der Kirche in Labova.

Zur Dekoration:

Ganz ungewöhnlich reich, ohne Parallele, ist die Dekoration des Außenbaus, und zwar vor allem an den Kreuzarmen und an der Kuppel (Abb. 15, 26, 27). Das macht natürlich allergrößte Schwierigkeiten bei der Einordnung.

Die Wände:

Sehen wir uns zunächst die unteren Teile an. Sie zeigen ein ganz unregelmäßiges Mauerwerk mit nur grob behauenen Feldsteinen, die verschiedene Größe haben und viel Mörtel gebettet sind. In der Horizontalen sind meist zwei Schichten von Ziegeln eingefügt, aber auch sie sind, soweit man das trotz aller späteren Veränderungen und Ausflickungen sehen kann, verhältnismäßig unregelmäßig. Zwischen die Steine sind senkrechte Ziegel gestellt (Abb. 27). Es ist eine Mauertechnik, die nicht in der Hauptstadt vorkommt; dort wurden entweder ausschließlich Ziegel verwandt, oder es wurden in das Ziegelmauerwerk breitere Schichten von Hausteinen eingefügt. Aber auf dem Balkan, einer Provinz des byzantinischen Kirchenbaus, wenn man von der Hauptstadt Konstantinopel aus blickt, ist solche Mauerweise angewandt worden, aus ihr hat sich das «Schächtelmauerwerk» (cloisonée) entwickelt, wie es sich seit mittelbyzantinischer Zeit im südlichen Balkan, also dem heutigen Griechenland und dem südlichen Albanien, findet. Das Ganze ist nun aber in Labova nicht so regelmäßig wie etwa bei der Panhagia in Hosios Lukas der Zeit um 975 (Abb. 28);[66] dieser Bau zeigt wohl als frühester das exakte Schächtelmauerwerk, das in diesem Fall noch durch weiteren Ziegelschmucks nämlich kufische Buchstaben, bereichert wird. Hinzu kommt bei Labova, daß Lücken, die durch die Verwendung der unregelmäßigen Feldsteine entstehen, mit weiteren Ziegeln gefüllt sind, die schräg gesetzt sind. Es bilden sich Formen eines K, X oder senkrecht durchkreuzten X und anderes (Abb. 27). Diese Muster sind charakteristisch beispielsweise für die Kirchen in Kastoria. Wir finden sie bei der Koumbelidike, die aus dem 10. Jh. stammen wird (Abb. 29); dank der Restaurierung setzen sich die sehr unregelmäßigen Feldsteine deutlich ab, man erkennt die horizontalen Ziegelschichten, ferner die zu Mustern gesetzten Ziegel; es ist alles noch nicht in ein festes Schema gepreßt und wie mit dem Lineal gezogen wie beispielsweise in Hosios Lukas, sondern unregelmäßig und lebendig. Auch beim Hg. Stephanos ist ein vergleichbares Mauerwerk vorhanden, hier vielleicht sogar noch aus dem 9. Jh. (Abb. 30) Bei den Hg. Anargyroi des 10. Jhs. sind ähnliche Ornamente zu finden.[67] In Kastoria, das abgeschnitten von der übri-

61 siehe die Anm. 41. 42. 544 und 55 genannten Bauten.
62 Olympiotissa: siehe oben Anm. 22 – Paregoretissa: A. Orlandos, He Paregoritissa tes Artas (1963); Volbach (1968) 235 Taf. 169; Mango (1974) 259 ff.; Krautheimer (1981 442 ff.; Kyrieleis (1981) Taf. 16; TIB 3, 114 f. – Mistra: siehe oben Anm. 59.
63 Parekklesion der Fethiye Cami (Pammakaristos Kirche): Volbach (1968) 231 Taf. 167; Mango (1974) 267 ff.; Müller-Wiener (1977) 132 ff.; Krautheimer (1981) 47 ff. – Chora-Kirche: Volbach (1968) 230 Taf. 165; Mango (1974) 270 ff.; Müller-Wiener (1977) 159 ff.; Krautheimer (1981) 469 ff.
64 Hg. Apostoloi: Volbach (1968) 230 Taf. 164; Mango (1974) 277 f.; Krautheimer (1981) 455 ff.; Kyrieleis (1981) Taf. 295. – Hg. Aikatarine: Mango (1974) 280 f.; Krautheimer (1981) 454 f.; Kyrieleis (1981) Taf. 293. – Prophetis Elias: Kyrieleis (1981) Taf. 301/02. – Vgl. zu diesen und anderen spätbyzantinischen Kirchen in Thessaloniki auch: He anastelosis ton byzantinon kai metabyzantinon mnemeion tes Thessalonikes (1985).
65 Vgl. z.B. Mango (1974) 311 ff. Abb. 337. 339. 342. 345. 346. 350 – 353; Kunstdenkmäler in Jugoslawien. Ein Bildhandbuch (1981) I Taf. 206. 208. 223. 251. 273. 274. 324. 340. 348. 350; II Taf. 8. 9. 15. 63. 70. 72. 126. 128. 180/81. 221. 247.
66 siehe oben Anm. 39.
67 Koumbelidike: siehe oben Anm. 31. – Hg. Stephanos: siehe oben Anm. 38; zur Datierung siehe auch Pelekanides (1985) 14 ff. – Hg. Anarygoi: A. Orlandos, ABME 4, 1938, 10 ff.; Pelekanides (1985) 22 ff. 38.

FOTOKOPIE

gen Entwicklung ist, hält sich allerdings das Mauerwerk auch noch später, aber nur bei ganz einfachen Bauten, nämlich einschiffigen Räumen,[68] die Kirche in Labova mit ihrem erfindungsreichen Typus läßt sich da nicht vergleichen. Bei den Kirchen in Berat (Abb. 31) und ganz besonders bei der höchst ungewöhnlichen in Mesopotam (Abb. 32),[69] die man wohl in die Zeit um 1300 bzw. in das spätere 13. Jh. datiren kann, haben wir dagegen eine völlig andere Form des Schächtelmauerwerks. Die Muster in Form des K, X, senkrecht durchkreuzten X u.a., die sich bei Labova so reich finden, fehlen, dafür gibt es völlig andere Schmuckmotive und dazu bei Mesopotam Formziegel, wie sie mir von Labova nicht bekannt sind; sie sind typisch für die spätbyzantinische Zeit und finden sich beispielsweise bei vielen Kirchen in Arta.[70] Als Beispiel diene die südliche Apsis der Kato Panhagia bei Arta (Abb. 33), bei der Schächtelmauerwerk sowie überaus reicher Ziegelschmuck verwandt worden ist; die Kirche ist zwischen 1231 und 1271 erbaut worden. Die Wände der zwischen 1283 und 1296 errichteten Paregoretissa in Arta (Abb. 34) sind zwar nicht ganz so überladen, aber doch völlig anders und viel reicher geschmückt als die der Kirche in Labova.[71]

Von der Baukunst zur Zeit des Despotats von Epirus haben wir eine recht gute Vorstellung, da eine ansehnliche Reihe von Kirchen erhalten ist. Labova setzt sich von allen völlig ab, Mesopotam hingegen hat engste Verbindungen zu ihnen. Ich würde keine Möglichkeit sehen, die Kirche Shën Kollit in Mesopotam, die zu den bedeutendsten Leistungen der spätbyzantinischen Zeit überhaput gehört und völlig auf der Höhe der Entwicklung steht, und Shën Mërisë in Labova, die ja keineswegs einen provinziellen Eindruck macht, in ungefähr dieselbe Zeit anzusetzen. Als Begründung für die Unterschiede läßt sich nicht anführen, daß Mesopotam zur Schule von Epirus gehört, Labova dagegen in völlig ande rer Tradition steht; denn andere Bauten des 13. un auch des frühen. 14. Jhs., die mit Labova zu ver binden wären, kennen wir nicht. Wie sehr die Schul von Epirus ausgestrahlt hat, zeigt beispielsweise di Peribleptos (Sv. Kliment) in Ohrid, die um 1294/9 errichtet worden und engstens mit Kirchen im Despotat von Epirus verbunden ist; die Bauten in Berat wird man anschließen dürfen.[72] Erheblich weiter fortgeschritten ist die Dekoration der Kirche in Elasson (Abb. 35), die um 1300 entstanden ist, und der Apostelkirche in Thessaloniki (Abb. 36), die zwischen 1312 und 1315 gegründet worden ist;[73] beide Bauten stehen in einer anderen Tradition als die der Schule von Epirus. Die Kirche in Labova läßt sich auch mit ihnen überhaupt nicht vergleichen.

Die Dekoration der Wände wäre für mich ein weiteres Argument für eine frühe Datierung von Labova. Wenn man Hosios Lukas und die Kirche der Hg. Jason und Sosipatros in Kerkyra (Abb. 37)[74] das gar nicht sehr weit von Labova entfernt ist, heranzieht, Bauten des späten 10. Jhs. bzw. der Zeit um 1000, müßte man Labova erheblich früher einordnen, da das reine Schächtelmauerwerk und die kufischen Schmuckzeichen und Bänder fehlen.

Kuppel und Kreuzarme:

Bei der Kuppel (Abb. 15) und den Kreuzarmen (Abb. 26) sind Ziegel in äußerst aufwendiger Weise wie Kacheln in der Art des «opus reticulatum» verwandet worden. Ein derartiger Reichtum ist ohne Parallele sowohl bei den mittelbyzantinischen Kirchen wie auch, das muß betont werden, bei den spätbyzantinischen; ich erinnere nur an Berat, Kosine oder Mborje.[75] Bei der Koumbelidike in Kastoria haben wir bei dem hervorgehobenen Teil des Baus, dem Kuppeltambour, eine ähnliche Verwendung derartiger Ziegel, sie ist allerdings nicht ganz so reich wie bei Labova, es sind nicht so viele Zonen vorhanden

68 A. Orlandos, ABME 4, 1938, 137 ff. (Hg. Nikolaos Kasnitzes); 164 f. (Taxiarches).
69 Berat: siehe oben Anm. 10. 11. 16 – Mesopotam: A. Meksi, Monumentet 3, 1972, 47 ff.; TIB 3, 20 f.; Meksi (1983) 184 ff. Taf. 25; Koch (1985) 42 ff.
70 A. Orlandos, ABME 2, 1936, 19 Abb. 12; 79 Abb. 10; 121 Abb. 5; A. Orlandos, He Paregoretissa tes Artas (1963) 28 Abb. 19.
71 Kato Panhagia bei Arta: A. Orlandos, ABME 2, 1936, 70 ff.; Mango (1974) 259 f. – Paregoretissa in Arta: siehe oben Anm. 62.
72 Peribleptos in Ohrid: Mango (1974) 308 ff.; Krautheimer (1981) 449 f. – Zur Verbindung mit Epirus: H. Hallensleben, Zbornik, Musée Archéol. de Macédoine 6/7, 1967-74, 297 ff.
73 Elasson, Olympiotissa: siehe oben Anm. 22 – Thessaloniki, Apostelkirche: siehe oben Anm. 64.
74 Vokotopoulos, DXAE 5, 1969, 149 ff. 315; RBK IV (1982) 29 ff. D. Triantaphyllopoulos); Kyrieleis (1984) Taf. 175).
75 siehe oben Anm. 10. 11. 12. 16. 17. – Zum opus reticulatum: A. H. S. Megaw, in: Charisterion A. K. Orlandos III (1966) 10 ff.; Velenis a.O. (siehe oben Anm. 6) 176 ff.

Kopie

(Abb. 18);[76] es gibt dort außerdem zwei Streifen mit Feldsteinen und Ziegeln sowie einen Streifen mit Ziegelmustern. Das besagt aber meiner Meinung nach nichts, da der Bau sehr viel kleiner ist als die Kirche in Labova. Er ist, relativ gesehen, älter, Labova müßte später sein. Ähnliche Muster finden sich beim Hg. Stephanos in Kastoria, einer Pfeilerbasilika des 9. Jhs., bescheiden an den Langseiten, etwas reicher an den Giebeln, besonders am östlichen (Abb. 38).[77] Labova müßte später zu datieren sein. Der Hg. Achilleus im Prespa-See hatte ebenfalls eine Dekoration mit derartigen Ziegeln, und zwar an den Kuppeln über den Pastophorien (Abb. 39);[78] diese Kirche ist wichtig, da sie um 986/90 zu datieren ist; da aber die Ziegelmuster nur an untergeordneter Stelle vorhanden und recht einfach waren, erhält man keinen festen chronologischen Anhaltspunkt für die Einordnung von Labova.

Beim Hg. Stephanos in Kastoria findet sich auch ein weiteres Charakteristikum von Labova, nämlich die Ziegel, die mit X-förmigen Ritzungen versehen sind (Abb. 38).[79] Auch sie scheinen auf die Frühzeit beschränkt zu sein. In Kastoria halten sie sich allerdings auch noch später, sehen dann aber ganz anders aus, wie die Kirche Hg. Nikolaus Kasnitses des 13. Jhs. zeigen kann (Abb. 40);[80] hier sind die Ziegel mit tiefen, ganz regelmäßigen Rillen versehen. In Arta und an anderen Kirchen des Despotats von Epirus findet sich zwar auch die kachelartige Verwendung von quadratischen Ziegeln, aber sie sieht dort ganz anders aus: beim Hg. Basileois in der Stadt Arta, einem Bau vielleicht des 14. Jhs. (Abb. 41), und bei der Paregoritissa in Arta (errichtet zwischen 1283 – 1296; Abb. 34) sind verschiedenfarbig glasierte Kacheln vorhanden;[81] in Labova scheinen sie dagegen ohne Glasur belassen zu sein.

Die Dekoration der Wände, besonders der Kreuzarme und der Kuppel, ergibt also weitere Argumente für eine frühe Datierung von Labova.

* * *

Fassen wir zusammen: Die Kirche in Labova ist ein – für die mittel – und spätbyzantinische Zeit – monumentaler Bau, dem sich nur wenige andere zur Seite stellen lassen. Sie hat einen höchst phantasiereichen, ja einzigartigen Grund- und Aufriß, ist eben eine singuläre Verschmelzung des «Kuppelquadrats mit Umgang» mit einer Viersäulenkirche. Die Empore im Westen zeugt von dem Aufwand, den der Stifter getrieben hat. Einzigartig reich ist der Außenbau, ganz hervorragend die Qualität der Ausführung der Dekoration.

Wernnwir den Bau in spätbyzantinische Zeit detieren, müßten wir ihn als völlig zurückgeblieben, altmodisch, unmodern bezeichnen; er hätte Formen, wie die runden Apsiden, den runden Tambour, die tief sitzenden kleinen Fenster, die seit Jahrhunderten, nämlich seit dem 10. Jhr., nicht mehr üblich waren und sich nur noch bei völlig provinziellen Bauten in abgelegenen Gegenden finden. Es fiele mir schwer, Labova in einem solchen Zusammenhang zu sehen.

Im 10. Jhr., und zwar relativ früh in diesem Jahrhundert, wäre mir die Kirche dagegen eher verständlich, als Stiftung eines reichen Mannes oder einer reichen Frau. Der Aufwand äußert sich in den sehr ungewöhnlichen Ausmaßen, in dem einfallsreichen Grund- und Aufriß, es stand also ein Architekt zur Verfügung, der nicht nur «Standardkirchen», bauen, sondern selbtänding mit den zur Verfügung stehenden Elementen umgehen und etwas Neues schaffen Konnte. Auf den besonderen Wert dieses Denkmals weist mit Erudition der Führer des albanischen Volkes Enver Hoxha hin, der die Kirche von Labova qualitativ von den anderen Bauten dieser Art hervorgehoben und sie als «ein Juwel der Kunst» bezeichnet hat[82].

Weiterhin zeigt sich der Aufwand in der Vielfalt der Dekoration, bei der Elemente verwandt worden sind, die einzeln zwar schon bekannt sind, aber in der Zusammensetzung, Staffelung und Gliederung sowie in dem ungewöhnlichen Reichtum keine Parallele haben; es gibt auch keine ähnlichen späteren Kirchen, da die Entwicklung mit der Form der Apsiden, des Kuppeltambours und der Dekoration andere Wege genommen hat.

So würde ich also vorschlagen, in der Shën

76 siehe oben Anm. 31.
77 siehe oben Anm. 38.
78 Moutsopoulos a.O. (siehe oben Anm. 6) 149 ff.; Velenis a.O. (siehe oben Anm. 6) siehe Index S. 307.
79 siehe oben Anm. 38.
80 A. Orlandos, ABME 4, 1938, 137 ff.; Pelekanides (1985) 50 ff.
81 Hg. Basileois: A. Orlandos, ABME 2, 1936, 115 ff.; Volbach (1968) 227 f. Taf. 155; Mango (1974) 263 Abb. 284; Krautheimer (1981) 451 f.; Kyrieleis (1981) Taf. 21; TIB 3, 114. – Paregoretissa: siehe oben Anm. 62.
82) E. Hoxha, **Për shkencën,** Tiranë, 1985, II, f. 205

Poor Copy

Mërisë von Labova e Kryqit einen ganz hervorragenden Vertreter der Bauten der frühen mittelbyzantinischen Phase, und zwar des frühen 10. Jhs., zu sehen; sie hat für unsere Kenntnis der Architektur dieser Zeit auf dem Balkan, fern der damaligen Hauptstadt Konstantinopel, und darüber hinaus auch für die gesamte byzantinische Architektur eine besondere Bedeutung.

DO NOT COPY

Abkürzungen

ABME	Archeion ton byzantinon mnemeion tes Hellados 1, 1935, – 12, 1973.
DXAE	Deltion tes Christianikes Archaiologikes Hetaireias, 4. Serie, 1 ff., 1959 ff.
Koch (1985)	G. Koch (Hrsg.), Albanien – Kulturdenkmäler eines unbekannten Landes aus 2.200 Jahren (1985).
Krautheimer (1981)	R. Krautheimer, Early Christian and Byzantine Architecture, 3. Aufl. (1981).
Kyrieleis (1981)	F. Kyrieleis, Festland. Kunstdenkmäler in Griechenland (1981).
Kyrieleis (1984)	F. Kyrieleis, Peloponnes und die Inseln, Kunstdenkmäler in Griechenland (1984).
Mango (1974)	C. Mango, Byzantinische Architektur (1974).
Meksi (1983)	A. Meksi, Arkitektura mesjetare në Shqipëri (1983).
Müller-Wiener (1977)	W. Müller-Wiener, Bildlexikon zur Topographie Istanbuls (1977).
Pelekanides (1985)	S. Pelekanides – M. Chatzidakis, Kastoria, Byzantine Art in Greece (1985)
RBK	Reallexikon zur byzantinischen Kunst 1 ff. (1966 ff.).
TIB 3	P. Soustal – J. Koder, Nikopolis und Kephallenia. Tabula Imperii Byzantini 3 (1981).
Vokotopoulos (1975)	P. Vokotopoulos (Bokotopoulos), He ekklesiastike architektonike eis ten dytiken sterean Hellada kai ten Epeiron (1975).
Volbach (1968)	W. F. Volbach – J. Lafontaine-Dosogne, Byzanz und der Christliche Osten (1968).

NR. 1

1987

monumente

DO NOT COPY

Skënder ANAMALI

KATËR MBISHKRIME NDËRTIMI NGA BYLISI

Gjatë gërmimeve për zbulimin e plotë të bazilikës së Ballshit, në murin perëndimor të njërit nga anekset veriorë, të shtuar në fazën e rindërtimit të këtij monumenti, u gjetën tre blloqe gëlqerorë kuadratikë me mbishkrime. Të tre këto mbishkrime, bashkë me një të katërt, të skalitur gjithashtu në një bllok guri gëlqeror e të zbuluar shumë vjet më parë në rrënojat e bazilikës[1] kanë përmbajtje ndërtimore.

Blloqet me mbishkrime janë:

1. Bllok guri gëlqeror i fortë, i ripërdorur. Mbishkrimi është skalitur në një faqe të gdhendur cekët dhe të rrethuar me një kornizë të profiluar, 4 cm të gjerë. Ka këto përmasa: lartësi 0.49 m, gjatësi 0.92 m dhe trashësi 0.45 m. Shkronjat janë 6.5 cm të larta. Ruhet në Muzeun Arkeologjik të Tiranës (Tab. I, fig. 1).

† ὦ ξένε μή παρίδῃς τῆς Βυλλίδ(ος) τὴν χάριν
ἣ ποτε τιχαι (sic) πεπτωκότα ἀνέγειρεν
ὁ θρασὺς Βικτωρῖνος

«O i huaj, mos e shmang vështrimin nga bukuria e Bylisit, muret rrethuese të të cilit, dikur të rrënuara, i rindërtoi Viktorini guximtar».

Mbishkrimi ka ligatura në rreshtin e parë. Tek emri i Bullidos mungojnë dy shkronjat e fundit. Në mbarim të mbishkrimit është skalitur një gjeth kulpre.

2. Bllok guri gëlqeror i fortë, i ripërdorur. Mbishkrimi është skalitur në një faqe të gdhendur cekët dhe të rrethuar me një kornizë të profiluar, 4 cm të gjerë sipër e poshtë dhe 6 cm anash. Ka këto përmasa: lartësi 0.58 m, gjatësi 1.23 m dhe trashësi 0.29 m. Shkronjat janë 5 cm të larta. Ruhen në Muzeun Arkeologjik të Tiranës (Tab. I, fig. 2).

† Θεοῦ τρονοία καί θεοτόκου παρθένου,
ὀρθως(?)ὑπουργῶν τῷ κόπῳ καὶ τοῖς τρόποις
Ἰουστινιανοῦ τοῦ κρατίστου οεσπότου
Μύσων ἐγείρας καὶ Σκύθων τὰ φρούρια
καὶ τῆς Ἰλλυρικῆς σὺν Θρακῃ πάσῃ χώρας
κτίζει τὸ τεῖχος εὐσεβῶς τῇ Βυλλίδι
ὁ Βικτωρῖνος ἧς στρατηγικὴ φύσις †

Me providencën e përëndisë e hyjlindëses virgjëreshë, duke i shërbyer drejt qëllimit dhe mënyrave të veprimit të Justinianit, sundimtarit shumë të fuqishëm, që ngriti kështjellat e Myzisë e të Skythisë dhe të territorit të Ilirikut me gjithë Trakinë, Viktorini njeri me aftësi strategjike, ndërtoi me përvujtëri muret rrethuese të Bylisit.

3. Bllok guri gëlqeror i fortë, i ripërdorur. Mbishkrimi është skalitur në faqe të gdhendur cekët dhe të rrethuar me një kornizë të profiluar 4 cm të gjerë. Ka këto përmasa: lartësi 0.41 m, gjatësi 1.13 m dhe trashësi 0.46 m. Shkronjat janë 7 cm të larta. Ruhet në Muzeun Arkeologjik të Tiranës (Tab. II, fig. 3).

† Οὐκέτι βαρβάρους ὀλοφύρομε οὐδὲ δειμένω
αὐτόχειρος ἐργάτου λαχοῦσα
Βικτωρίνου τοῦ μεγάλου

1) C. Praschniker, **Muzakhia und Malakastra,** Wien 1920, kol. 194-195, n. 9, fig. 11; SEG. II (1924) 377.

«Nuk ankohem më për barbarët dhe nuk kam më frikë sepse gjeta te Viktorini i Madh një që më ndërtoi me duart e tij».

Në këtë mbishkrim, në rreshtin e parë, sipas rastit, janë skalitur shkronja me përmasa të vogla, në fund të tij për mungesë vendi shkronja omega është skalitur sipër, gjithashtu me përmasa të vogla.

4. Bllok guri gëlqeror i ripërdorur. Mbishkrimi është skalitur në një faqe të gdhendur cekët dhe të rrethuar me një kornizë të profiluar. Ka këto përmasa : lartësi 0.47 m, gjatësia 1.15 m trashësia : 0.33 m. Shkronjat janë 5.5 cm të larta. Blloku i gurit, sipas skicës së tij të botuar, është gjetur i thyer në anën e poshtme dhe në cepin e djathtë sipër[2]. Nuk dihet se ku ndodhet (Tab. II, 4).

Ο]ὐκ ἂν λήθῃς τοῖς ῥίθροις δοθήσεται
Ἰ]ουστινιανοῦ τὸ κράτιστον οὔνομα
ἀλλ' οὐδ ὁ μικρὸς καὶ ἀναρίθμητος χρόνος
γερῶν καλύψει τοὺς πόνους Βικτωρίνου
εἰς ὕψος ἀυτοῦ τῶν ἀρετῶν επηρμένων·

«Asnjëherë nuk do t'i dorëzohet hendeqeve të harresës emri i Justinianit shumë të fuqishëm, por as koha e gjatë e pallogaritshme duke kaluar nuk do mbulojë mundimet e Viktorinit, virtytet e të cilit janë ngritur lart me mburrje».

Edhe në këtë mbishkrim bije në sy skalitja, në rreshta të ndryshëm, e disa shkronjave me përmasa të vogla.

Katër mbishkrimet metrikë, të radhitura më sipër e të gjetura në rrënojat e bazilikës së Ballshit, janë me prejardhje nga qyteti ilir, Bylisi. Ato janë të njëkohshëm, përbëjnë një tërësi homogjene, plotësojnë njëri-tjetrin dhe kanë dalë nga dora e një mjeshtri. Blloqet, nga trajtat e përmasat, i përkasin murit antik të qytetit.

Përmbajtja e mbishkrimeve është me shumë rëndësi, sepse hedh dritë të re mbi qytetin e Bylisit për një periudhë pak të njohur e interesante dhe jo vetëm për këtë qytet, por edhe për të gjitha provincat ballkanike të Perandorisë Bizantine. Të katër mbishkrimet e zbuluara në Ballsh kanë karakter ndërtimi, kjo duket shumë qartë në tre mbishkrimet e gjetura në gërmimet e vitit 1983. I tillë, është edhe mbishkrimi i katërt, i zbuluar gjatë Luftës së Parë Botërore. Sipas botuesit, ky mbishkrim nga konteksi i tij «do të mund të lidhej me punimet e mëdha të ndërtimit dhe të restaurimit të perandorit». Justinian. Më tej ai shton se «mbishkrimi datohet me siguri dhe tregon për rëndësinë e ndërtesës». Nga kjo del se mbishkrimi lidhet me bazilikën[3]. Mbishkrimi i katërt, në qoftë se duhet të mendojmë për mënyrën si kanë qenë radhitur mbishkrimet, ka qenë vendosur në fund dhe si i tillë ka pasur për qëllim, gjithmonë lidhur me perandorin Justinian, të ngrinte lart veprën e Viktorinit për të cilën flasin tre mbishkrimet e para.

Mbishkrimet tregojnë se në Bylis vepra e Viktorinit u krye në dy drejtime, në rindërtimin e mureve rrethuese, por edhe në ndërtimin e tyre «ex novo». Kërkimet dhe gjurmimet në muret rrethuese të Bylisit, në gjendjen që ruhen sot, dallojnë të dy llojet e punimeve të bëra nga Viktorini[4]. Nuk do të bëjmë një përshkrim të hollësishëm të mureve të restauruara dhe të murit të ndërtuar rishtas, por po kujtojmë se rindërtimet janë vërejtur më tepër në murin në jug të rrënojave të teatrit antik të zbuluar në këtë qytet, kurse muri i ri kalon gjatë kurrizit të kodrës duke zvogëluar sipërfaqen e qytetit të fortifikuar në shek. VI në 11 ha nga 30 ha që kishte në kohën e lashtë.

Edhe pse i reduktuar në 1/3 e sipërfaqes të vjetër të tij, qyteti i Bylisit ende në kohën e vonë antike, përjetonte një farë periudhe lulëzimi. Për këtë lulëzim të tij tregojnë rrënojat e dy bazilikave monumentale të shek. V-VI, të zbuluara në këto vitet e fundit, të shtruara me mozaikë polikromë me motive të larmishme dhe të paisura me një skulpturë arkitekturale të pasur, e para një bazilikë peshkopale dhe e dyta, me sa duket, katedralja e qytetit[5]. Në gërmimet është zbuluar edhe një numër relativisht i madh monedhash ku mbizotërojnë ato të perandorit Justinian. Këto e spjegojnë kujdesin e veçantë për rimëkëmbjen e mureve mbajtëse dhe grishjen që u bëhet **«të huajve»** për të parë **«bukurinë»** e Bylisit.

S'ka dyshim që nga përmbajtja, më i rëndësi-

2) C. Praschniker, **vep. cit,** fig. 111.
3) C. Prashniker, **vep. cit.** f. 100.
4) S. Muçaj, **Vendbanime të antikitetit të vonë në krahinën e Malakastrës** «Iliria» IX-X, 1979-1980, f. 282-286, C. Pracshniker, **vep. cit,** Kol. 67-83.
5) Shih për to S. Muçaj, **Dy monumente të antikitetit të vonë në Bylis,** «Iliria» 1986, 1. si edhe raportin e gërmimeve të vitit 1986 në bazilikën e B, «Iliria» 1987, 1 (në shtyp).

DO NOT COPY

(Abb. 18);[76] es gibt dort außerdem zwei Streifen mit Feldsteinen und Ziegeln sowie einen Streifen mit Ziegelmustern. Das besagt aber meiner Meinung nach nichts, da der Bau sehr viel kleiner ist als die Kirche in Labova. Er ist, relativ gesehen, älter, Labova müßte später sein. Ähnliche Muster finden sich beim Hg. Stephanos in Kastoria, einer Pfeilerbasilika des 9. Jhs., bescheiden an den Langseiten, etwas reicher an den Giebeln, besonders am östlichen (Abb. 38).[77] Labova müßte später zu datieren sein. Der Hg. Achilleus im Prespa-See hatte ebenfalls eine Dekoration mit derartigen Ziegeln, und zwar an den Kuppeln über den Pastophorien (Abb. 39);[78] diese Kirche ist wichtig, da sie um 986/90 zu datieren ist; da aber die Ziegelmuster nur an untergeordneter Stelle vorhanden und recht einfach waren, erhält man keinen festen chronologischen Anhaltspunkt für die Einordnung von Labova.

Beim Hg. Stephanos in Kastoria findet sich auch ein weiteres Charakteristikum von Labova, nämlich die Ziegel, die mit X-förmigen Ritzungen versehen sind (Abb. 38).[79] Auch sie scheinen auf die Frühzeit beschränkt zu sein. In Kastoria halten sie sich allerdings auch noch später, sehen dann aber ganz anders aus, wie die Kirche Hg. Nikolaus Kasnitses des 13. Jhs. zeigen kann (Abb. 40);[80] hier sind die Ziegel mit tiefen, ganz regelmäßigen Rillen versehen. In Arta und an anderen Kirchen des Despotats von Epirus findet sich zwar auch die kachelartige Verwendung von quadratischen Ziegeln, aber sie sieht dort ganz anders aus: beim Hg. Basileois in der Stadt Arta, einem Bau vielleicht des 14. Jhs. (Abb. 41), und bei der Paregoritissa in Arta (errichtet zwischen 1283 – 1296; Abb. 34) sind verschiedenfarbig glasierte Kacheln vorhanden;[81] in Labova scheinen sie dagegen ohne Glasur belassen zu sein.

Die Dekoration der Wände, besonders der Kreuzarme und der Kuppel, ergibt also weitere Argumente für eine frühe Datierung von Labova.

* * *

Fassen wir zusammen: Die Kirche in Labova ist ein – für die mittel – und spätbyzantinische Zeit – monumentaler Bau, dem sich nur wenige andere zur Seite stellen lassen. Sie hat einen höchst phantasiereichen, ja einzigartigen Grund- und Aufriß, ist eben eine singuläre Verschmelzung des «Kuppelquadrats mit Umgang» mit einer Viersäulenkirche. Die Empore im Westen zeugt von dem Aufwand, den der Stifter getrieben hat. Einzigartig reich ist der Außenbau, ganz hervorragend die Qualität der Ausführung der Dekoration.

Wennwir den Bau in spätbyzantinische Zeit detieren, müßten wir ihn als völlig zurückgeblieben, altmodisch, unmodern bezeichnen; er hätte Formen, wie die runden Apsiden, den runden Tambour, die tief sitzenden kleinen Fenster, die seit Jahrhunderten, nämlich seit dem 10. Jhr., nicht mehr üblich waren und sich nur noch bei völlig provinziellen Bauten in abgelegenen Gegenden finden. Es fiele mir schwer, Labova in einem solchen Zusammenhang zu sehen.

Im 10. Jhr., und zwar relativ früh in diesem Jahrhundert, wäre mir die Kirche dagegen eher verständlich, als Stiftung eines reichen Mannes oder einer reichen Frau. Der Aufwand äußert sich in den sehr ungewöhnlichen Ausmaßen, in dem einfallsreichen Grund- und Aufriß, es stand also ein Architekt zur Verfügung, der nicht nur «Standardkirchen», bauen, sondern selbtänding mit den zur Verfügung stehenden Elementen umgehen und etwas Neues schaffen Konnte. Auf den besonderen Wert dieses Denkmals weist mit Erudition der Führer des albanischen Volkes Enver Hoxha hin, der die Kirche von Labova qualitativ von den anderen Bauten dieser Art hervorgehoben und sie als «ein Juwel der Kunst» bezeichnet hat[82].

Weiterhin zeigt sich der Aufwand in der Vielfalt der Dekoration, bei der Elemente verwandt worden sind, die einzeln zwar schon bekannt sind, aber in der Zusammensetzung, Staffelung und Gliederung sowie in dem ungewöhnlichen Reichtum keine Parallele haben; es gibt auch keine ähnlichen späteren Kirchen, da die Entwicklung mit der Form der Apsiden, des Kuppeltambours und der Dekoration andere Wege genommen hat.

So würde ich also vorschlagen, in der Shën

76 siehe oben Anm. 31.
77 siehe oben Anm. 38.
78 Moutsopoulos a.O. (siehe oben Anm. 6) 149 ff.; Velenis a.O. (siehe oben Anm. 6) siehe Index S. 307.
79 siehe oben Anm. 38.
80 A. Orlandos, ABME 4, 1938, 137 ff.; Pelekanides (1985) 50 ff.
81 Hg. Basileois: A. Orlandos, ABME 2, 1936, 115 ff.; Volbach (1968) 227 f. Taf. 155; Mango (1974) 263 Abb. 284; Krautheimer (1981) 451 f.; Kyrieleis (1981) Taf. 21; TIB 3, 114. – Paregoretissa: siehe oben Anm. 62.
82) E. Hoxha, **Për shkencën,** Tiranë, 1985, II, f. 205

DO NOT COPY

Mërisë von Labova e Kryqit einen ganz hervorragenden Vertreter der Bauten der frühen mittelbyzantinischen Phase, und zwar des frühen 10. Jhs., zu sehen; sie hat für unsere Kenntnis der Architektur dieser Zeit auf dem Balkan, fern der damaligen Hauptstadt Konstantinopel, und darüber hinaus auch für die gesamte byzantinische Architektur eine besondere Bedeutung.

Abkürzungen

ABME	Archeion ton byzantinon mnemeion tes Hellados 1, 1935, – 12, 1973.
DXAE	Deltion tes Christianikes Archaiologikes Hetaireias, 4. Serie, 1 ff., 1959 ff.
Koch (1985)	G. Koch (Hrsg.), Albanien – Kulturdenkmäler eines unbekannten Landes aus 2.200 Jahren (1985).
Krautheimer (1981)	R. Krautheimer, Early Christian and Byzantine Architecture, 3. Aufl. (1981).
Kyrieleis (1981)	F. Kyrieleis, Festland. Kunstdenkmäler in Griechenland (1981).
Kyrieleis (1984)	F. Kyrieleis, Peloponnes und die Inseln, Kunstdenkmäler in Griechenland (1984).
Mango (1974)	C. Mango, Byzantinische Architektur (1974).
Meksi (1983)	A. Meksi, Arkitektura mesjetare në Shqipëri (1983).
Müller-Wiener (1977)	W. Müller-Wiener, Bildlexikon zur Topographie Istanbuls (1977).
Pelekanides (1985)	S. Pelekanides – M. Chatzidakis, Kastoria. Byzantine Art in Greece (1985)
RBK	Reallexikon zur byzantinischen Kunst I ff. (1966 ff.).
TIB 3	P. Soustal – J. Koder, Nikopolis und Kephallenia. Tabula Imperii Byzantini 3 (1981).
Vokotopoulos (1975)	P. Vokotopoulos (Bokotopoulos), He ekklesiastike architektonike eis ten dytiken sterean Hellada kai ten Epeiron (1975).
Volbach (1968)	W. F. Volbach – J. Lafontaine-Dosogne, Byzanz und der Christliche Osten (1968).

DO NOT COPY

shëm dhe më i plotë, midis mbishkrimeve është mbishkrimi nr. 2, që ka njëkohësisht edhe tekstin më të gjatë. Mbishkrimi mund të ndahet në dy pjesë. Pjesa e parë, në trajtën siç është dhënë, me sa dijmë përbën dokumentin e vetëm mbishkrimor për kështjellat që Justiniani «sundimtar shumë i fuqishëm» ka ndërtuar në Myzi e Skythi, në territorin e Ilirikut dhe në të gjithë Trakinë», të cilat përbëjnë pjesën kryesore të gadishullit ballkanik. Në to ka mbetur pa u përmendur vetëm Hellada, pjesa më jugore e tij. Me interes është edhe pjesa e dytë e mbishkrimit që ka të bëjë me Bylisin dhe me Viktorinin. Në veprën e cituar të Prokopit të Cezaresë, në listën e kështjellave të ndërtuara e të rindërtuara nga Justiniani në provincën e Epirit të Ri, ku bënte pjesë qyteti i Bylisit, mungon emri i tij, qoftë edhe në trajtë të deformuar sikurse ndodh me qytete të tjera. Kjo mungesë e Bylisit të shtyn të mendosh, se në listën e Prokopit të Cezaresë nuk kanë qënë përfshirë të gjitha kështjellat e ndërtuara dhe të rindërtuara nga Justiniani. Mbishkrimi, përveç dëshmisë së ndërtimit e të rindërtimit të mureve të Bylisit përcakton edhe kohën e saktë të këtyre punimeve[6].

Në të katër mbishkrimet e gjetura në bazilikën e Ballshit, ndërtues e rindërtues i mureve rrethuese të Bylisit, përmendet Viktorini. Në tre mbishkrimet e para, emri i tij shoqërohet me epitetet **«guximtar»,** njeri **«me aftësi strategjike»** dhe **«i madh».** Në mbishkrimin e katërt lavdërohen **«virtytet»** e Viktorinit dhe thuhet se **«mundimet»** e tij do të lidhen gjithëmonë me emrin e Justinianit. Mendoj se këto epitete tregojnë se Viktorini ka qenë një njeri i afërt i perandorit Justinian, me funksione të larta në Perandorinë Bizantine, mbasi për të nuk kursehen lavdërimet. Duhet shtuar se në këto mbishkrime ai del i lidhur ngushtë me qytetin e Bylisit.

Emri i Viktorinit haset në dy mbishkrime me prejardhje nga Istmi i Korintit (Greqi), në të cilat ai cilësohet **«shërbëtor besnik»** dhe **«i devoçëm»** i perandorit Justinian. Dy mbishkrimet e Istmit, që ndryshe nga mbishkrimet tona janë invokacione, lutje që i drejtohen zotit dhe virgjireshës Shën Mëri, janë lidhur me ndërtimin e fortifikimeve të Istmit nga Viktorini, në kohën e sundimit të perandorit Justinian, për të ndaluar kalimin e barbarëve në Peloponez.

Në një botim të vitit 1884 të dy mbishkrimeve, ku ata pranohen si të skalitur në nderim të Justinianit e Viktorinit, ky i fundit njihet si një mëkëmbës i perandorit në Korint[7]. Këtë mendim e pranon edhe C. Praschniker, i cili ve në dukje se Viktorini i mbishkrimit të Ballshit ndeshet edhe në dy mbishkrime nga Korinti, duke shtuar se «nga konteksti i mbishkrimit tonë ai do të mund të lidhej me punimet e mëdha të ndërtimit dhe restaurimit të perandorit» (Justinianit)[8]. Për Viktorinin është thënë se ai ka qenë prokonsull i Ahesë[9] ose një funksionar i lartë i perandorit Justinian, një njeri besnik i tij, të cilit i janë ngarkuar jo vetëm ndërtimet në Istmin e Korintit por edhe gjetiu[10]. Në lidhje me Viktorinin e mbishkrimit të Ballshit është shprehur edhe mendimi se ai ka qenë arkitekt i Justinianit, i cili ka drejtuar punimet në Istmin e Korintit[11]. Në një botim të ri të dy mbishkrimeve të Ismit të Korintit, në komentin e mbishkrimit të parë, për Viktorinin thuhet se ai ka qenë drejtues i punimeve, i ngarkuar nga perandori për këtë fortifikim, por se nuk dihet natyra e funksioneve ushtarake apo civile të tij. Autori i komentit, duke përmendur zbulimin e një mbishkrimi në Epir – ne do ta saktësojmë në provincën e Epirit të Ri (mbishkrimi i Ballshit) – ku gjithashtu mburren punimet e Viktorinit, e kundërshton mendimin se ky i fundit ka qenë mëkëmbës i perandorit në Korint, ose prokonsull i provincës së Ahesë[12]. Çështja se kush ka qenë Viktorini, pas zbulimeve të mbishkrimeve të reja, në një farë mënyre është ndërlikuar. Mendimi që ai të ketë qënë sundimtar i Korintit apo prokonsull i Ahesë nuk ka si qëndron, vështirë është që Viktorini si i tillë ta ketë shtrirë veprimtarinë e tij duke ndërtuar e rindërtuar muret rrethuese të Bylisit, që i takonte një province tjetër të largët. Po ashtu, nga

6) Para zbulimit të mbishkrimeve, ka ekzistuar mendimi që «meqenëse Bylisi nuk përmendet nga Prokopi, mund të mendohet se faza III e tij lidhet me paraardhësit e Justinianit» (S. Muçaj, **Vendbanime...** f. 294).

7) P. Monceaux, **Fouilles et recherches archéologiques au sanctuaire des jeux isthmiques,** «Gazette archéologique» neuvième année 1884, f. 277 shënimi 1.

8) C. Praschniker, **vep. cit,** kol. 194-195.

9) W. Ensslin, s.v. **Victorinus** (10), P.W.R.E. vol. VIII A 2, 1958 kol. 2079.

10) M. Guarducci, **Le due epigrafi di Vittorino sull'Istmo** Epigraphia Greca, IV, Roma 1977, f. 326-330.

11) D.J. Pallas s.v. Epirus Reallexikon der Byzantinische Kunst 2, 1970, Kol. 253.

12) D. Feissel A. Philipidis-Braat, **Inventaires en vue d'un recueil des inscriptions historiques de Byzance,** III **Inscriptions du IVe au VIe siècle** (D. Feissel), «Travaux et mémoires» 9, 1985, f. 280.

DOKTORE

tekstet e mbishkrimeve të reja, vështirë është të mendohet që ai të ketë qenë vetëm një arkitekt i Jusinianit.

Në mbishkrimet tona, për funksionet e Viktorinit në Perandorinë Bizantine bien në sy dy fakte, të natyrës civile dhe ushtarake, ai i rindërtoi dhe i ndërtoi **«me duart e veta»** muret rrethuese të Bylisit. Në këtë rast mund të na shkojë mendja te Viktorini si drejtues i drejtpërdrejtë i punimeve dhe arkitekt i Justinianit, pra tek një funksion i natyrës civile. Por në cilësitë që shoqërojnë emrin e Viktorinit, theksohet edhe ana tjetër, funksioni ushtarak i tij, në qoftë se kështu duhet t'i kuptojmë epitetet në tekstet tona, **guximtar, njeri me aftësi strategjike dhe i madh.** Mos duhet menduar për funksione ushtarake e civile të Viktorinit në provincën e Epirit të Ri — kur dihet që thuajse të gjitha mbishkrimet për ndërtimin e mureve u përkasin kryetarëve të administratës dhe komandantëve ushtarakë të qyteteve e të provincave — ose për lidhje të veçanta me qytetin e Bylisit të cilin e fortifikoi kundër sulmeve të mundshme të barbarëve?. Ndërsa dy mbishkrimet e Istmit të Korintit, me invokacionet e tyre ndaj zotit e Shën Mërisë, lidhen me Heladën e Korintin, katër mbishkrimet e gjetura në Ballsh, me një përmbajtje tjetër, i takojnë vetëm Bylisit. Mbi bazën e këtyre mbishkrimeve, ne duhet ta konsiderojmë Viktorinin thjesht si një funksionar të lartë bizantin, që veproi me urdhërin e perandorit Justinian si në Bylis edhe në Korint, apo diçka më shumë. Këtu ndoshta, duhet pasur parasysh edhe raporti midis numrit të mbishkrimeve dhe përmbajtja e teksteve dhe sidomos kujdesi i veçantë, disa herë, i theksuar, për qytetin ilir të Bylisit. Sidoqoftë mendoj se të dhënat janë ende të pamjaftueshme për të përcaktuar në se ka pasur lidhje të një natyre tjetër, midis Viktorinit e qytetit të Bylisit. Ai mbetet një funksionar bizantin i cili u kujdes në mënyrë të veçantë për fortifikimet e këtij qyteti ilir.

Një çështje tjetër gjithashtu e rëndësishme, është edhe përcaktimi i kohës në të cilën duhen vendosur dy ngjarjet kryesore që dalin në mbishkrimet, rrënimi dhe ndërtimi e rindërtimi i mureve rrethuese të Bylisit. Përsa i përket rrënimit të mureve të lashta të qytetit, tani për tani, është e vështirë të përcaktohet koha e saktë. Sidoqoftë rrënimi duhet të ketë filluar para shek. IV, të e. sonë, sepse në Bylis dallohet një përpjekje për restaurimin e tyre, e bërë në çerekun e fundit të shek. IV, duke lidhur atë me dy ngjarje të kohës, kryengritjen e taulantëve dhe dyndjen e Vizigotëve[13]. Në murin rrethues të Bylisit, dallohen trakte të rindërtuara, ku si mjet lidhës është përdorur një shtresë e hollë llaçi gëlqereje dhe porta të zvogëluara e të mbyllura[14]. Punimet restauruese dhe llaçi i dobët i përdorur në muret, tregojnë se kemi të bëjmë më tepër me një «merametim» të disa pjesëve të fortifikimeve të bërë me ngut dhe që nuk e ndaloi rrënimin e mureve të lashta, Që prej kësaj kohe muret vazhduan të rrënohen, derisa në kohën e sundimit të tij, Justiniani urdhëroi rindërtimin e tyre të plotë tashmë jo në shtrirjen e vjetër të tyre. Megjithatë, fortifikimi është përsëri i fuqishëm dhe ka një zgjidhje të re dhe të studiuar planimetrike. Për ndërtimin e rindërtimin e mureve të Bylisit, sikurse e thonë tekstet e mbishkrimeve të mësipërme, u përkujdes në mënyrë të veçantë Viktorini. Të dhënat e gjurmimeve arkeologjike dhe fjalët «dikur të rrënuara» të mbishkrimit të parë, tregojnë se muret rrethuese të qytetit prej kohësh ishin në një gjendje të keqe.

Përsa i përket kohës së rindërtimit të mureve rrethuese të Bylisit, atë e përcaktojnë tekstet e mbishkrimeve, të cilët duke qenë të kohës së sundimit të Justinianit, datohen midis viteve 527 e 565. Në ndihmë na vijnë për këtë, edhe të dhënat e Prokopit të Cezaresë. Ne dijmë prej tij, se qëllimi i ndërtimit dhe i rindërtimit të shumë kështjellave nga Justiniani ka qënë mbrojtja nga barbarët. Prokopi këtë gjë e ve në dukje disa herë, duke theksuar se ai (Justiniani) e fortifikoi krejt pjesën e brendshme të Ilirisë (Ilirikut) dhe «rivendosi sigurinë e humbur»[15], çka duket sikur përsëritet edhe në tekstin e mbishkrimit të dytë «nuk ankohem më për barbarët dhe nuk kam më frikë. . .»

Punimet e Viktorinit në Bylis, të bëra me urdhërin e Justinianit, si rrjedhojë edhe mbishkrimet, duhet t'i përkasin një kohe kur rreziku i inkursioneve barbare ishte bërë gjithënjë e më kërcënues. Këtu mund të na vijë në ndihmë përsëri Prokopi me të dhënat e tij. Ai tregon dy herë se në inkursionet e mesit të shek. VI, barbarët zbritën deri në kufijtë e Epidamnit, fjala është këtu për inkursionin e skllavenëve të viteve 547/8 dhe atë të gepidëve të viteve 549/50[16]. Duke pasur parasysh edhe mendimet për datimin e mbishkrimeve të Istmit të Korintit[17] dhe faktin që në mbishkrimet nuk përmendet e shoqja e

13) S. Muçaj, **Vendbanime....** f. 293-294.
14) **Po ai,** f. 280-282.
15) Proc. **De Aed.** IV, 5, 8.
16) **Proc. B. goth.** Lib. VII 29, 1-3 dhe 33, 11, 12.

DOKTORY

Justinianit, Teodora, çka tregon për një datë pas vdekjes së saj, pas vitit 548, mendojmë se ndërtimi e rindërtimi i mureve të Bylisit dhe mbishkrimet tona i takojnë periudhës së ngjarjeve që përmendëm viteve 549-550.

Çështja e fundit që duhet shqyrtuar është se kur erdhën në Ballsh katër blloqet me mbishkrime. Zbulimet arkeologjike të deritanishme nuk na ndihmojnë plotësisht për të përcaktuar sa kohë zgjati jeta në Bylis, pas ndërtimeve e rindërtimeve të Viktorinit, bëmat e të cilit i ngrejnë lart katër mbishkrimet. Ende në mesin e shek. VI, edhe pse i reduktuar në shtrirjen e tij, Bylisi vazhdonte të ishte një qendër e rëndësishme ekonomike e administrative e krahinës përkatëse dhe njëkohësisht seli peshkopale. Në udhërrëfyesin e Hieroklit, të përpiluar në kohën e sundimit të Justinianit, Bylisi radhitet si një ndër tetë qytetet kryesore të provincës Epiri i Ri[18].

Në Ballsh, rreth 6 km në veri të Bylisit, janë zbuluar rrënojat e një bazilike monumentale me tri anijata, me vlera të mëdha arkitektonike e artistike. Në ndërtimin fillestar ajo ka të gjitha karakteristikat e një godine kulti të shek. VI. Ngritja e një bazilike të tillë monumentale, në një vend me kushte të mira natyrore, për t'u zhvilluar më vonë si një qëndër banimi e seli peshkopale, i detyrohet një qyteti të rëndësishëm, siç ishte Bylisi asokohe. Bylisi dhe bazilika e re e Ballshit — së cilës më vonë iu shtua një manastir — bashkëjetuan për një farë kohe. Sa zgjati kjo bashkëjetesë nuk dihet, por ka të ngjarë jo shumë. Qyteti i Bylisit nuk e përballoi dot krizën e rendit skllavopronar dhe gjendjen e rëndë që kaloi Perandoria Bizantine në fund të shek. VI e në fillim VII. Bazilika e Ballshit dhe vendbanimi i ngritur rreth saj, vazhduan të ekzistojnë edhe më vonë. Kur bazilika e Ballshit u rindërtua dhe u zgjerua në shekujt X-XI, si gurore për të shërbyen edhe muret e monumentet e rrënuara të Bylisit antik. Bashkë me ta në muret e rindërtuara të saj u përdorën edhe pjesë arkitektonike të bazilikës së shek. VI. Kjo ka qënë rruga nëpër të cilën erdhën në Ballsh dhe u vendosën në muret e bazilikës, blloqet me mbishkrime të ngritura nga Viktorini në Bylis.

DO NOT COPY

17) D. Feissel, **vep. cit.**
18) Hierocl. 653, 4.

TAB. I

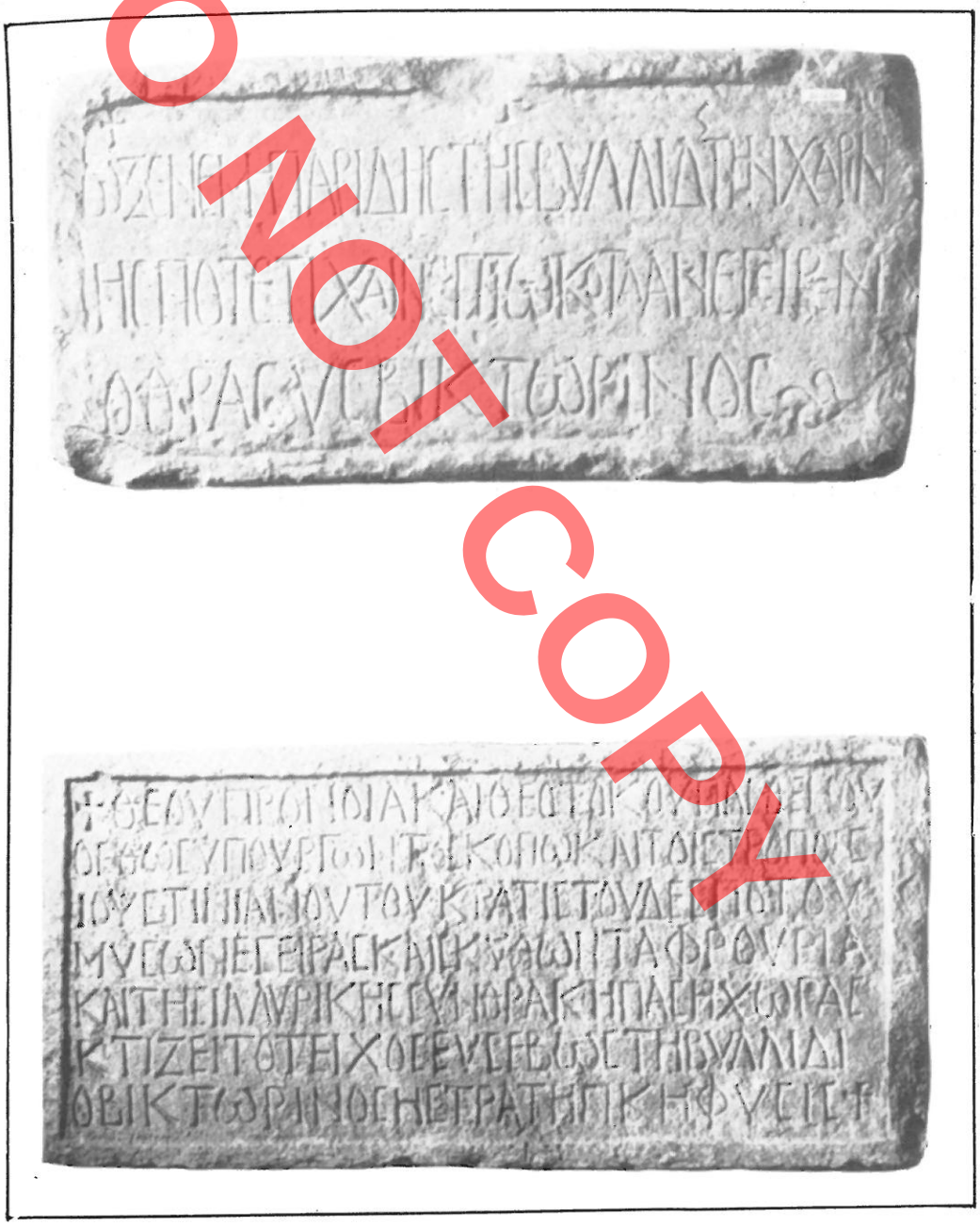

DO NOT COPY

TAB. II

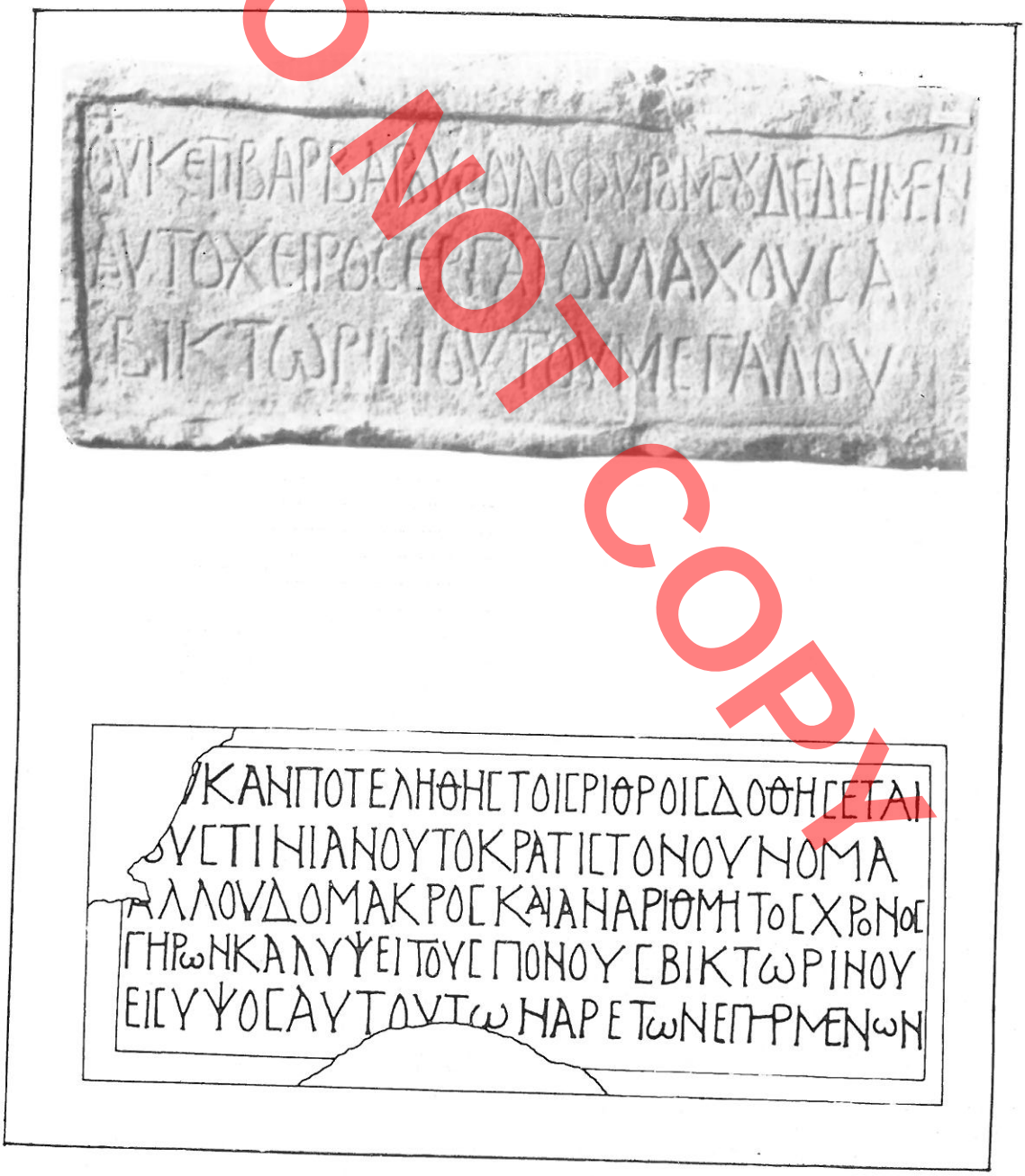

DO NOT COPY

Skënder ANAMALI

DO NOT COPY

QUATRE INSCRIPTIONS SUR LA CONSTRUCTION DES MURS D'ENCEINTE DE BYLIS

Au cours des fouilles archéologiques pour mettre complètement à jour la basilique de Ballsh, dans le mur occidental de l'une des annexes septentrionales ajoutée lors de la reconstruction, on découvrit trois blocs calcaires quadrangulaires portant des inscriptions. Les trois inscriptions ainsi qu'une quatrième gravée sur un bloc de pierre calcaire, découvert il y a longtemps, dans les ruines de la même basilique, fournissent des données de valeur sur cette construction. Ci dessous nous allons essayer de décrire ces blocs:

1. Bloc de pierre calcaire dure, réutilisé. L'inscription est gravée sur une face ciselée à peu de profondeur, entourée d'une corniche profilée 4 cm de large. Ce bloc mesure 0,48 m (hauteur) x 0,92 m (longueur) x 0,45 m (épaisseur). Les lettres qui y sont gravées sont d'une hauteur de 6,5 cm. Il est conservé dans le Musée Archéologique de Tirana (tab. I, fig. 1).

«O étranger, ne détourne pas les yeux de la beauté de Bylis, dont les murs d'enceinte autrefois ruinés, furent reconstruits par l'audacieux Victorin».

Dans la première ligne, l'inscription porte des ligatures. Au mot «Bylis», il manque les deux dernières lettres. A la fin de l'inscription on distingue une feuille de clématite gravée.

2. Bloc de pierre calcaire dure, réutilisé. L'inscription gravée sur une face ciselée à peu de profondeur, est entourée d'une corniche dont les deux côtes supérière et inférieure sont d'une largeur de 4 cm et les deux côtes latérales d'une largeur de 6 cm. C'est un bloc qui mesure 0,58 cm m (hauteur) x 1,23 m (longueur) x 0,29 m (épaisseur). Les lettres sont hautes de 5 cm. Comme le premier, il est conservé dans le Musée Archéologique de Tirana.

«Par l'amour de Dieu et de la Vierge, au service des desseins et des manières d'agir de Justinian, le seigneur très puissant, qui bâtit les forteresses de Mysie, de Scythie et du territoire d'Illyricum et de Thrace, Victorin, homme doué de facultés stratégiques, bâtit humblement les murs d'enceinte de Bylis.

3. Bloc de pierre calcaire dure, réutilisé. L'inscription gravée sur une face ciselée à peu de profondeur est entourée d'une corniche d'une largeur de 4 cm. Le bloc mesure 0,41 m (hauteur) x 1.13 (longueur) x 0,46 m (épaisseur). Les lettres sont d'une hauteur de 7 cm. Lui aussi est conservé dans le musée archéologique de Tirana (tab. II, fig. 3).

«Je ne me plains plus des barbares, je n'ai plus peur, parce que j'ai trouvé chez le Grand Victorin, celui qui me construisit avec ses propres mains.

Dans la première ligne de cette inscription, selon le cas, on a gravé des lettres à de petites dimensions, et à la fin, puisqu'il n'y a plus de place, la lettre W, plus petite, est gravée en dessus.

4. Bloc de pierre calcaire réutilisé. L'inscription gravée sur une face ciselée à peu de profondeur est entourée d'une corniche profilée. Elle mesure 0,47 m (hauteur) x 1,15 m (longueur) x 0,33 m (épaisseur). D'après le schéma déjà publié, il manquait au bloc sa partie inférieure et le coin droit supérieur. A l'heure actuelle on ne sait pas où il se trouve.

«On ne laissera jamais à l'oubli le nom du très puissant Justinian, mais ni les nombreuses années incalculables ne pourront effacer les efforts de Victorin dont les vertus sont déjà vaniteusement élevées».

Même dans cette inscription on remarque quelques lettres de petites dimensions.

Les quatre inscriptions métriques déjà mentionnés, découvertes parmi les ruines de la basilique de Ballsh, appartiennent à la ville illyrienne de Bylis. Elles datent de la même époque, constituant une unité homogène et sont réaliseés par la main du même maître. D'après leurs dimensions, ils ont dû être pris du mur antique ruiné de la ville.

Le contenu des inscriptions est assez important parce qu'il nous renseigne sur la ville de Bylis à une époque peu connue et intéressante non seulement pour cette ville mais aussi pour toutes les provinces balkaniques de l'Empire Byzantin.

Les quatre inscriptions découvertes à Ballsh nous renseignent sur la construction. Cela apparaît plus clairement dans les trois inscriptions mis à jour au cours des fouilles archéologiques de 1983. De pareils renseignements sont fournis par la quatrième inscription découverte pendant la première guerre mondiale. Selon l'auteur (C. Praschniker), d'après le contenu cette inscription «pourrait se rapporter aux grands travaux de construction et de restauration de l'empereur. Il s'agit de l'empereur Justinian. Plus loin, puisqu'on mentionne Justinian, l'auteur ajoute que «l'inscription nous indique une datation sûre et nous enseigne sur l'importance de la construction». De là il ressort que l'inscription se rattache à la basilique. La quatrième inscription, disposée à la fin, a eu pour but, toujours par rapport à l'empereur Justinian, d'exalter l'oeuvre de Victorin, dont parle les trois premières inscriptions.

D'après les inscriptions, l'oeuvre de Victorin à Bylis, s'effectua en deux directions, la reconstruction des murs d'enceinte existants et la construction de ceux nouveaux. Les fouilles et les recherches dans les murs d'enceinte de Bylis, ont permis aux chercheurs de bien distinguer les deux genres de travaux effectués par Victorin. Les reconstructions sont réalisées au mur méridional des ruines du théâtre antique découvert dans la ville, tandis que le nouveau mur passe le long du penchant de la colline en réduisant la superficie de la ville fortifiée du VIe sc., de 30 ha à 11 ha.

Bien que plus petite, même à l'époque de la Basse Antiquité, la ville de Bylis jouissait d'une période d'épanouissement dont sont témoins les ruines des deux basiliques monumentales des V-VIe sc., pavées de mosaïques polycromes à différents motifs et décorées d'une riche sculpture décorative architecturale, la première une basilique épiscopale et la deuxième paraît-il, la cathédrale de la ville. Les fouilles archéologiques ont mis à jour un tas de monnaies où prédominent celles de l'empereur Justinian. Tout cela explique l'attention particulière pour la reconstruction des murs d'enceinte et l'invitation faite aux étrangers pour contempler la beauté de la ville de Bylis.

Sans doute, la deuxième inscription est la plus importante et la plus complète de celles découvertes. Elle peut être divisée en deux parties. La première partie, telle qu'elle est donnée, autant que nous sachions, représente l'unique document d'inscription sur les forteresses que Justinian, «l'audacieux empereur», construisit à Mysie et Scythie, dans le territoire de l'Illyricum et dans toute la Thrace. Elles constituent la partie principale des «Balkans», il ne reste que Hellada, sa partie méridionale. Dans ce témoignage d'inscription, il manque les noms des forteresses, des constructions et des grandes reconstructions réalisées par Justinian, qui sont décrits minutieusement par Procope de Césarée dans son oeuvre «De Aedificis», La deuxième partie de l'inscription sur Bylis et Victorin, est assez intéressante. Dans l'oeuvre déjà citée, de Procope de Césarée dans la liste des forteresses construites et reconstruites par Justinian dans la province du Nouvel Epire où faisait partie aussi la ville de Bylis, on ne trouve pas son nom. même déformé, comme c'est le cas des noms des autres villes. Cela nous indique que dans la liste de Procope de Césarée, n'ont pas été comprises toutes les forteresses construites et reconstruites par Justinian. L'inscription, outre le témoignage de la construction et de la reconstruction des murs de Bylis. précise le temps exact de ces travaux.

Dans les quatre inscriptions découvertes à la basilique de Balsh, Victorin est mentionné comme constructeur et reconstructeurs des murs d'enceinte de Bylis. Dans les trois premières inscriptions, son nom est accompagné des épithètes «audacieux» doué de «facultés stratégiques, «grand». La quatrième inscription exalte les «vertus» de Victorin et déclare que «ses efforts» se rattachent toujours au nom de Justinian. Nous pensons que premièrement ces épithètes démontrent que Victorin représente l'un des proches serviteurs de l'empereur Justinian remplissant de hautes fonctions dans l'Empire Byzantin, parce qu'on ne lui épargne pas les louanges. Mais il faut ajouter que d'après ces inscriptions il est assez lié à la ville de Bylis.

On a déjà trouvé même avant, le nom de Victorin dans deux inscriptions d'Isthme de Corinthe. Dans ces inscriptions il est qualifié «serviteur fidèle» et «dévoué» de l'empereur Justinian. Ces deux inscriptions, sont des invocations, des prières qui s'adressent à Dieu et à la Sainte Vierge et se rapportent à la construction des fortifications d'Isthme par Victorin à l'époque du règne de l'empereur Justinian, pour empecher le passage des barbares vers Péloponnèse.

Dans une publication en 1884 sur ces deux inscriptions, où l'on admet qu'elles sont gravées à l'honneur de Justinian et de Victorin, celui-ci est connu comme représentant de l'empereur à Corinthe. Cette opinion fut admise aussi par Praschniker, quand il accentue le fait que Victorin de l'inscription de Ballsh, est mentionné même dans les deux inscriptions de Corinthe, en ajoutant que «d'après le contenu notre inscription pourrait se rapporter aux grands travaux de construction et de restauration de l'empereur» (Justinian). On a dit que Victorin fut le proconsul d'Achaïe ou un haut fonctionnaire de l'empereur Justinian, l'un de ses fidèles, que l'ont avait chargé à faire des constructions non seulement à Isthme de Corinthe mais ailleurs aussi. On avance l'opinion que Victorin de l'inscription de Ballsh a été l'architecte de Justinian qui dirigea les travaux d'Isthme et de Corinthe. Dans une nouvelle publication des deux inscriptions d'Isthme de Corinthe, d'après le commentaire de la première inscription, Victorin fut chargé par l'empereur à diriger les travaux de cette fortification, mais on ne connait pas ses fonctions militaires ou civiles. L'auteur du commentaire, en mentionnant la découverte d'une nouvelle inscription à Epire – nous allons préciser le Nouvel Epire (l'inscription de Ballsh) – où l'on exalte de même les travaux de Victorin, n'admet pas l'opinion que celui-ce fut le représentant de l'emprereur à Corinthe ou le proconsul de la province d'Achaïe.

Après la découverte des nouvelles inscriptions, il est difficile de préciser qui était Victorin. On ne peut plus s'en tenir à l'idée que Victorin était le maître de Corinthe ou proconsul d'Achaïe, parce qu'il ne pouvait pas élargir son activité jusqu'aux murs d'enceinte de Bylis, qui appartenait à une autre province assez éloignée. De même, d'après le contenu des nouvelles inscriptions, il est difficile d'admettre qu'il fut simplement un architecte de Justinian.

Nos inscriptions nous fournissent d'une part le fait qu'il reconstruisit et construisit de «ses propres mains», les murs d'enceinte de Bylis. Dans ce cas, il nous est présenté en tant que responsable des travaux et architecte de Justinian, donc avec une fonction civile. Mais les épithètes qui accompagnent le nom de Victorin tels: «audacieux, «doué de facultés stratégiques», «grand», soulignent d'autre part sa fonction militaire. On ne sait pas s'il faut penser à des fonctions militaires et

DOKTORI

civiles de Victorin, à une époque précise, dans la province du Nouvel Epire – alors qu'on sait que presque toutes les inscriptions sur la construction des murs sont attribuées aux chefs de l'administration et aux commandants militaires des villes et des provinces – ou à des relations particulières avec la ville de Bylis qu'il fortifia contre les attaques possibles des barbares. Les deux inscriptions de l'Isthme de Corinthe, avec leurs invocations à Dieu et à la Vierge se rattachent à Hellade et Corinthe, alors que les inscriptions découvertes à Ballsh, par leur contenu, n'appartiennent qu'à la ville de Bylis. D'après ces inscriptions nous devons considérer Victorin simplement comme un haut fonctionnaire byzantin qui sous l'ordre de l'empereur Justinian, agit tant à Bylis qu'à Corinthe. Ici, peut-être il faut tenir compte du rapport entre le nombre des inscriptions et le contenu des textes et surtout l'attention particulière, quelques fois accentuée, pour la ville illyrienne de Bylis. Tout de même, nous pensons qu'on ne dispose pas de données suffisantes pour préciser s'il y a eu d'autres relations entre Victorin et la ville de Bylis. Il ne reste qu'un fonctionnaire byzantin qui s'occupa particulièrement de la fortification de cette ville.

Une autre question assez importante est aussi la précision de l'époque dans laquelle se situent les deux principaux événements mis à jour par les inscriptions, la ruine, la reconstruction et la construction des murs d'enceinte de Bylis. Elles remontent à de différentes époques.

A l'heure actuelle, il est difficile de préciser l'époque exacte de la ruine des anciens murs d'enceinte de la ville. Tout de même, la ruine a dû avoir lieu avant le IVe sc., parce que les chercheurs ont remarqué un effort de restauration effectué au dernier quart du IVe sc., ce qui se rattache à deux événements de l'époque, l'insurrection des taulants et l'incursion des Visigoths. Dans les enceintes de Bylis ils ont aperçu des fragments reconstruits où l'on a utilisé comme liant une mince couche de mortier de chaux et des portes bouchées ou rapetissées. Les travaux de restauration effectuées et le faible mortier utilisé dans les murs démontrent qu'on a plutôt à faire à un «aménagement» de quelques fragments fortifiés effectué en hâte pour empêcher l'écroulement des anciens murs. Ainsi, les murs continuèrent à s'écrouler jusqu'à l'époque du règne de Justinian qui ordonna leur reconstruction complète sur une nouvelle ligne; tout de même, ils sont toujours puissants, ayant une nouvelle planimétrie bien étudiée. D'après nos inscriptions, c'est Victorin qui s'occupa de la construction et reconstruction des murs d'enceinte de Bylis. Les données des recherches archéologiques ainsi que les mots «autrefois ruinés», de la première inscription, montrent qu'il y avait longtemps que les murs d'enceinte de la ville se trouvaient en mauvais état.

Les textes des inscriptions appartenant à l'époque du règne de Justinian, remontent aux années 527-265, en précisant ainsi la datation de la reconstruction des murs d'enceinte de Bylis. Les données de Procope de Césarée nous aident également à ce sujet. De lui, nous apprenons que Justinian construisit et reconstruisit de nombreuses forteresses pour se défendre contre les barbares. Procope met souvent l'accent sur ce fait, en soulignant qu'il (Justinian) fortifia toute la partie intérieure de l'Illyrie et «rétablit la sécurité perdue», ce qui apparait même dans notre deuxième inscription «je ne me plains plus des barbares et je n'ai plus peur...»

Les travaux de Victorin à Bylis, effectués sous l'ordre de Justinian, et par conséquant même nos inscriptions, remontent à l'époque où le danger des incursions barbares était devenu de plus en plus menaçant. Les données de Procope peuvent nous aider sur ce sujet. Deux fois il nous indique que lors de leurs incursions au milieu du VIe sc., les barbares descendirent jusqu'aux frontières d'Epidamne (Il s'agit de l'incursion des sklavenes en 547-548 et de celles des gépides en 549-550). Ayant en vue les opinions sur la datation des inscriptions d'Isthme de Corinthe, ainsi que le fait que dans les inscriptions on ne mentionne pas la femme de Justinian, Théodore, ce qui montre qu'elle est déjà morte (548), on admet que la construction et la reconstruction des murs d'enceinte de Bylis ainsi que nos inscriptions, remontent à la période des événements déjà mentionnés, donc entre 549-550.

Les données mises à jour par les fouilles archéologiques, à l'heure actuelle, ne peuvent pas bien préciser la durée de la vie à Bylis, après les constructions et les reconstructions de Victorin, dont les oeuvres sont exaltées par nos quatre inscriptions. Au milieu du VIe sc., malgré la réduction de son étendu, Bylis demeura un important centre économique et administratif de la région et un siège épiscopal. Au Syncodemus d'Hiérocle, écrit pendant le règne de Justinian, Bylis se range parmi les huit principales villes de la province du Nouvel Epire.

A la ville de Ballsh, 6 km au nord de la ville illyrienne de Bylis, on mit à jour les ruines d'une basilique monumentale à trois nefs, représentant de grandes valeurs architectoniques et artistiques. La construction initiale représente les caractéristiques d'un édifice de culte du VIe sc.

L'édification d'une telle basilique monumentale, dans un endroit avec de bonnes conditions naturelles et susceptible à être développé plus tard et devenir un centre d'habitation et échevêché est dûe à une ville importante comme l'était alors Bylis. Bylis et la nouvelle basilique – à laquelle, plus tard, on ajouta un monastère, ont coexisté pour un certain temps. On ne connait pas la durée de cette coexistance, mais il semble pas longtemps. La ville de Bylis n'a pas pu faire face à la crise de l'ordre, ainsi qu'à la grave situation que passa l'Empire Byzantin à la fin du VI sc. début du VIIe siècle. La basilique et l'habitation construite autour d'elle continuèrent à exister encore plus tard. Lorsque la basilique de Ballsh fut reconstruite et élargie au cours des X-XIe sc. on utilisa les pierres prises dans les ruines de Bylis antique ainsi que des fragments architectoniques de la basilique du VIe sc. Ceci fut la voie par laquelle vinrent à Ballsh et furent passées aux murs de la basilique les blocs à inscriptions réalisés par Victorin à Bylis.

DO NOT COPY

DO NOT COPY

GJERAK KARAISKAJ

QYTETI SHQIPTAR I SARDËS*)

Origjina dhe zhvillimi i qytetit mesjetar në Shqipërinë e Veriut

Gjatë mesjetës së hershme në Shqipërinë Veriore lindën një sërë qytetesh të vegjël, të cilët përveç tipareve të përbashkëta na paraqiten dhe me një sërë veçorish lokale përsa i përket origjinës dhe rrugës së tyre të zhvillimit.

Disa prej tyre, si p.sh. Shkodra[1] dhe Lisi, përmenden si qendra peshkopale, që nga fundi i shek. VI e në fillim të shek. VII. Për dy shekujt në vazhdim ne dimë fare pak. Duket se kontrolli i administratës bizantine kufizohej deri tek Lisi. Ndërkohë grupe të popullsisë autoktone me arhontët në krye, vetadministronin provincat[2]. Ky riorganizim i popullsisë autoktone shprehet si në prodhimin material, ashtu edhe në format e reja të kulturës që u bënë edhe pas shek. VI-VII komponentë të rëndësishëm përcaktues për bashkësinë etnokulturore arbërore[3]. Në shek. IX me krijimin e Temës së Durrësit ndihet përsëri ndikimi i Bizantit, nëpërmjet riorganizimit kishtar dhe të aparatit administrativ. Gjithashtu vërehet një rritje e numërit të peshkopatave në qytetet e posa formuara e të vjetëra. Burimet historike përmendin si qendra peshkopale Lisin në fillim të shek. X si dhe Shkodrën, Drishtin, Ulqinin dhe Tivarin në fund të shek. X. Tema e Durrësit kishte arritur në këtë kohë, shtrirjen e saj më të madhe nga Tivari në Veri deri në gjirin e Vlorës në Jug. Kufiri verior i së cilës, siç na njofton Porfyrogeneti, sigurohej nga kështjellat e Lisit, Ulqinit dhe Tivarit[4]. Këto qendra peshkopale, të ngritura nga Bizanti, kushtëzohen nga rrethana historike të ndryshme nga qendrat peshkopale të reja, që u instaluan më vonë. Kështu në fund të shek. XII, u ngrit qendra peshkopale e Sardës, ndërsa ato të Ballecit, Danjës dhe Sapës u themeluan nga feudalët shqiptarë që nga gjysma e dytë e shek. XIII dhe gjatë shek. XIV.

Qytetet mesjetare të Shqipërisë së Veriut, ne mund t'i kategorizojmë sipas origjinës së tyre. Vendin kryesor e zënë ato qytete të cilat kanë qënë të tilla që në periudhën antike, (shek. IV-III p.e.s.). Të tilla janë Lisi dhe Shkodra e cila u bë më vonë kryeqytet i provincës së Prevalit. Në grupin e dytë bëjnë pjesë ato qytete që e kanë zanafillën nga kështjella të antikitetit të vonë, si p.sh. Sarda. Ndërsa në një grup tjetër numërohen qytete si Drishti, Danja, Balleci, Sapa, etj. të cilat janë krijime mesjetare.

Nga qytetet mesjetare të Shqipërisë Veriore, janë ruajtur vetëm gjurmët e sistemit të tyre fortifikues

---

*) Kumtesë e mbajtur në Kongresin e XI të arkeologjisë kristiane (mesjetare). Lion-Grenoblë Gjenevë-Aosta, Shtator 1986.

1) L. Thalloczy, C. Jirecek, E. Sufflay, **Acta et diplomata res Albaniae mediae aetatis illustrantia,** Windobonae 1918, (Më tej A. Alb.) I, 42, 43, 45, 47.

2) H. Ardweiler, **Byzance et la mer,** Paris 1966, f. 57-59.

3) A. Buda, **Etnogjeneza e popullit shqiptar në dritën e historisë** në «Etnogjeneza e popullit shqiptar». Referatet, Tiranë 1982, f. 17-18.

4) K. Bozhori, P. Liço, **Burime tregimtare bizantine për historinë e Shqipërisë shek. X-XV,** Tiranë 1975, f. 27.

DO NOT COPY

Fig. 1

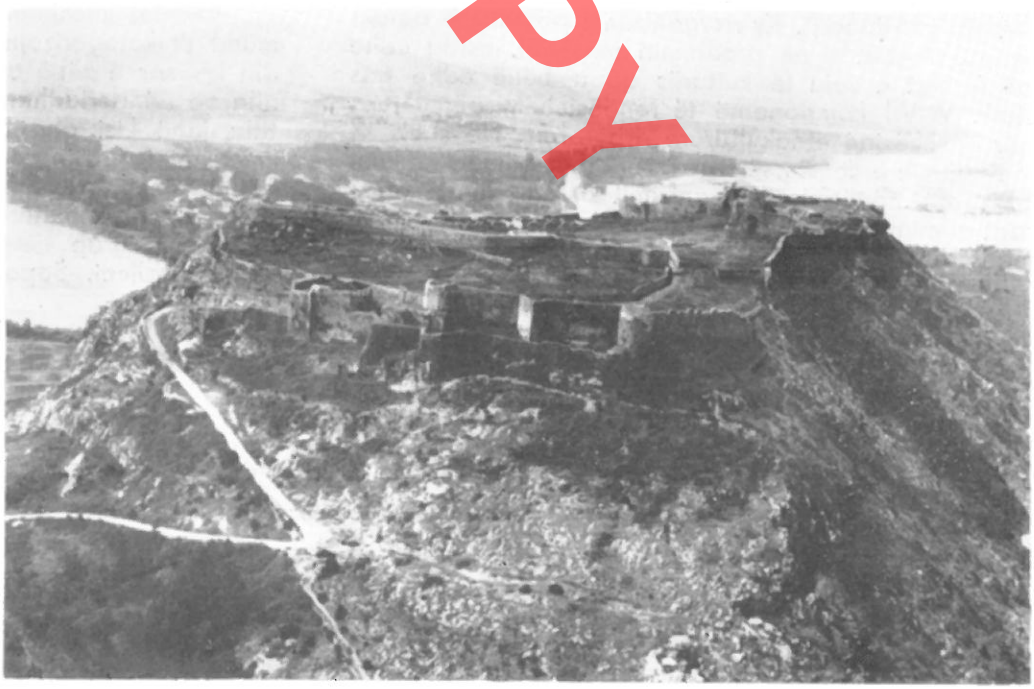

Fig. 2

DO NOT COPY

si dhe rrënoja të shkëputura banesash dhe kishash, të cilat na japin të dhëna mbi shtrirjen e dikurshme të qyteteve, në periudha të ndryshme historike si dhe mbi disa tipare arkitektonike të tyre. Vetëm njohja e strukturës urbanistike, të qyteteve shqiptare të mesjetës së hershme, krijon mundësinë për të bërë krahasime me vendet e tjera evropiane.

Deri tani, ne dimë më tepër mbi arkitekturën dhe urbanistikën e qytetit mesjetar të Sardës, (Shurdhahu i sotëm) rrënojat e të cilit ndodhen 8 km në juglindje të qytetit të Shkodrës mbi një kodër shkëmbore, 130 m të lartë (fig. 1). Që nga koha e ndërtimit të hidrocentralit të Vaut të Dejës, kodra është kthyer në një ishull. Ndërsa më parë ajo kufizohej vetëm në tre anë nga veriu, lindja dhe perëndimi prej lumit të Drinit, i cili krijonte një mbrojtje natyrore dhe nga ana tjetër ishte i rëndësishëm, si një arter natyror, për të lidhur krahinat e brendshme të vendit me ato bregdetare. Në mënyrë të ngjashme janë vendosur dhe qytetet e tjera, Shkodra ngrihet midis lumenjve të Kirit dhe Bunës (fig. 2), Drishti në anë të Kirit dhe Danja e Lisi ngrihen përmbi lumin Drin.

Në vitet 1967-1970, në kodrën e Sardës u kryen gërmime arkeologjike nën drejtimin e arkeologëve H. Spahiu dhe D. Komata[5], nëpërmjet të cilave u ndoqën muret rrethuese dhe u zbuluan një sërë ndërtimesh brenda tyre. Këto gërmime na krijuan mundësinë të përcaktojmë periudhat e ndryshme të ndërtimeve, në të cilat pasqyrohet historia e qytetit[6]. Fillimisht Sarda ishte një kështjellë e antikitetit të vonë, prej të cilës janë ruajtur mbeturina të mureve rrethuese, bashkë me një kullë në formë U-je të lidhur me to. Në bazë të formës së kullës e të lëndës arkeologjike të zbuluar në qytet, fortifikimi datohet në shek. IV[7]. Si kështjellë, Sarda nuk pati një jetë të gjatë. Në fund të shek. VI në krahinat e Shqipërisë Veriore vërshuan sllavët dhe avarët të cilët në vitin 592 pushtuan Lisin[8] dhe shkatërruan kështjellën e Sardës. Për një masakër të përgjithshme dëshmojnë një numër i madh skeletesh të hedhura brenda kullës së antikitetit të vonë[9].

Por pushtimi i huaj duket se nuk vazhdoi gjatë. Këtë e dëshmon mungesa e kulturës avaro-sllave si edhe fakti që menjëherë pas kësaj ngjarje, në vitet 593-603, përmendet peshkopata e Shkodrës[10].

Ne dimë fare pak mbi vendbanimin që vazhdoi të mbijetojë pas largimit të sllavëve. Prej tij njohim vetëm nekropolin e tij që sipas traditës së antikitetit të vonë shtrihej jashtë zonës së banuar ashtu siç e takojmë edhe në kalanë e Krujës në periudhën e hershme mesjetare. Objektet e gjetura në të i përka-

Fig. 3

5) H. Spahiu, D. Komata, **Shurdhahu (Sarda) – qytet i fortifikuar mesjetar shqiptar,** Iliria 3, 1974, f. 257-313.

6) Gj. Karaiskaj, **Të dhëna mbi arkitekturën dhe punimet e konservimit në kalanë e Shurdhahut (Sarda)** Monumentet, 10 1975, f. 133-150, H. Spahiu, **Shurdhahu, një qytet mesjetar i hershëm shqiptar (Sarda)** Iliria V, 1976, f. 151-167.

7) Gj. Karaiskaj, **Mbi fortifikimet e antikitetit të vonë në vendin tonë,** Monumentet 12, 1976, f. 223.

8) **A. Alb.** I. 40.

9) H. Spahiu, D. Komata, **Vep. cit,** f. 257-313.

10) **A. Alb.** 42, 43, 45, 47.

DO NOT COPY

Fig. 4

Fig. 5

sin mesjetës së hershme dhe shekujve që e pasuan (deri rreth shek. XI-XX.[11]) Zhvillimi i qytetit arriti nivelin më të lartë në shek. 10--11). Në këtë periudhë lulëzimi u ndërtua muri rrethues, i cili mbështetet në anën e jashtme të murit të rrënuar të antikitetit të vonë. Në të njëjtën mënyrë edhe kulla në formë U-je, u përfshi brenda një kulle mesjetare me të njëjtën formë (fig. 3). Muret mesjetare kishin një gjerësi prej 70--90 cm, duke arritur kështu gjysmën e trashësisë së mureve më të hershme. Kulla të tjera, në formë U-je dhe trekëndëshe përforconin kurtinat. Disa prej tyre në një periudhë më të vonë u rindërtuan në forma drejtëkëndëshe (fig. 4). Në jug ndodhej hyrja kryesore e mbrojtur nga dy kulla në formë U-je që të kujton hyrjet e antikitetit të vonë. Prej këtej në drejtim të veriut, kalonte një rrugë thuajse e drejtë deri tek një portë në pjesën e sipërme të qytetit (fig. 1). Megjithëse kjo e fundit u ndërtua vetëm më vonë, pozicioni i saj duket se u kushtëzua nga një rrjet rrugor i vendbanimit të vjetër, të shek. IV, ashtu si dhe krejt territori i qytetit mesjetar, u kufizua nga linja e mureve të antikitetit të vonë. Zona jugore jashtë mureve rrethuese, që zë një hapësirë prej rreth 2 ha, akoma nuk është gjurmuar nga ana arkeologjike, megjithatë në këtë zonë ruhen mbeturinat e tri kishave, dy prej tyre pranë murit të qytetit, ndërsa tjetra rreth 300 m larg duket se ka shërbyer fillimisht si kishë varrimi. Në brendësi të qytetit mund të konstatohen deri tani 7 kisha. E rëndësishme për ta përmendur është një kishë pranë hyrjes kryesore. Ajo është njënefshe, me narteks dhe apsidë gjysmë rrethore që sot nuk ruhet (fig. 5). Në dyshemenë e narteksit janë hapur varre, ku duket, janë varrosur dinjitarë të fesë. Ndërsa varre të tjerë, të ngritur me mur mbështeten nga jashtë mureve perimetralë të kishës. Në njerin nga këto varre është gjetur një unazë e datueshme në shekullin XI e cila na shërben si një terminus ante quem për datimin e

11) D. Komata, **Varreza e Shurdhahut (Rrethi i Shkodrës),** Iliria IX-X, 1979-80 f. 105-121.

kishës[12]. Në veri të kishës ruhen rrënojat e një banese 5 kthinëshe, e cila së bashku me kishën përfshihej brenda një muri rrethues. Ndoshta ky kompleks ndërtimor i përkiste një manastiri.

Banesat e Sardës, të cilat si dhe muri rrethues datohen në shek. X-XI janë ndërtuar me mure guri të lidhur me llaç dhe mbuloheshin me rrasa guri, apo me furde. Tjegulla janë gjetur vetëm në «kishën e Manastirit». Pjesa më e madhe e banesave, po t'i krahasojmë me ato të qyteteve të vogla bizantine janë relativisht të mëdha. Banesa njëkthinëshe takohen shumë rrallë. Banesa mbizotëruese është ajo dy kthinëshe në katin përdhes, prej të cilave njëra kthinë ishte diçka më e madhe, me përmasa 4 x 5 m. Zakonisht hyrja e këtyre banesave, nuk të çonte drejtpërdrejt në rrugë, por në një rrugicë të ngushtë anësore. Nga njëherë këtë tip banese e gjejmë të bashkuar me një tjetër nga ana e ngushtë, duke patur me të një mur të përbashkët. Në këto raste, hyrjet e tyre komunikonin drejtpërdrejt me rrugën. Gjetje veglash të ndryshme pune si dhe të mbeturinave të përpunimit të metaleve, i përcaktojnë këto si banesa zejtarësh. Një banesë më e zhvilluar u zbulua pranë murit rrethues të sipërm. Ajo përbëhej nga dy kthina, me një korridor në mes me një hyrje në murin ballor të tij. Një mur tërthor në pjesën e mbrapme të korridorit krijon një kthinë tjetër. Në murin e mbrapëm të banesës është ndërtuar një kthinë e vogël e përzgjatur funksionin e së cilës nuk mund ta përcaktojmë me saktësi. Ndoshta kemi të bëjmë me një kthinë sanitare. Kthina të tilla, të ngjashme takojmë shpesh edhe në banesa të tjera. Një mur rrethues e përfshin këtë ndërtesë duke formuar një oborr të vogël. Një banesë të këtij tipi deri diku intime, nuk e takojmë shpesh në Sardë. Vetëm ndërtesa e përmendur më lart, pranë portës kryesore, kishte një mur rrethues e për pasojë një oborr të vogël. Nga mbeturinat e rrënojave, mund të krijojmë një përfytyrim të tillë për strukturën urbanistike të qytetit: Kodra e Sardës duhet të ketë qënë banuar dendur. Blloqet e banesave janë të grupuara dhe shumë prej tyre të bashkuara me njëra-tjetrën. Ato shkojnë deri tek muri rrethues, ose i mbështeten këtij të fundit. Rrjeti rrugor është i çrregullt dhe duket se nuk egzistonte një shesh qendror i qytetit. Vetëm rreth kishave kishte hapësira të lira që shërbenin për varreza.

Banesat nuk kishin as oxhak dhe as instalime sanitare. Kanalizime dhe tuba qeramike ujësjellësish nuk janë gjetur.

Karakteristika më e rëndësishme e Sardës në fazën e saj fillestare të mesjetës, është mungesa e një kështjelle, që të çon në përfundimin se kemi të bëjmë me një qytet të tipit demokratik. Për këtë flet deri diku, edhe mungesa e ndryshimeve të mëdha në tipin e banesave.

Pushtimi serb i qytetit nën Stefan Nemanjën solli një ndërprerje të strukturës politike të tij. Pjesa e sipërme e qytetit me një sipërfaqe prej 1.5 ha, u veçua nga një mur rrethues, i cili shpreh një organizim të ndryshëm politik, që ishte i njohur tek pushtuesit, atë ku në krye të qytetit qëndronte një Vojvodë, që për pasojë kërkonte ndarjen e një zone ushtarake brenda qytetit. Muri i ri futej si një trup i huaj brenda strukturës urbane të qytetit gjë që e vërtetojnë dhe rrënojat e banesave të përfshira brenda tij. Pak kohë më vonë, në vitin 1199 Sarda përmendet si qendër peshkopale. Ndoshta si kishë peshkopale ka shërbyer kisha e përmendur pranë hyrjes kryesore. Ndërsa ndërtesa pranë saj, nuk ekzistonte më në vazhdim të shek. XII.

Në fazën e saj fillestare të mesjetës së hershme, Sarda është e ngjashme edhe me disa qytete të tjera që nuk kishin akropol në atë periudhë, si Danja dhe Drivasti, (kështjellat në këto qytete u ndërtuan vetëm më vonë si p.sh. në Danjë në shek. XV nga feudalë shqiptarë). Edhe muret rrethuese, të këtyre qyteteve të ngushtë dhe pa tulla, janë identikë. Kullat në formë U-je, tregojnë edhe këtu për një ndikim nga antikiteti i vonë, ashtu sikurse një rrugë e drejtë në Drisht, e cila përshkon pjesën e sheshtë e kryesore të qytetit dhe lidh të dy portat e tij, të cilat qëndrojnë përballë njëra-tjetrës. Pjesa tjetër që mbetet nga vendbanimi i Drishtit është kodrinore dhe ashtu sikurse në Sardë, ka përcaktuar formën e çrregullt të linjës së fortifikimit. Në rrethana krejt të tjera është zhvilluar Shkodra (fig. 2). Këtu, bërthamën e qytetit e formonte një kështjellë, në pjesën më të lartë të platformës së kodrës. Pjesa tjetër e kodrës, siç na njofton Barleti, historian i Skënderbeut, ishte e parrethuar me mure deri sa qyteti ra në dorë të Balshës, rreth mesit të shek. XIV. Muret dhe kullat që ruhen akoma sot, vërtetojnë të njëjtën gjë, sepse ato në krahasim me Danjën, Drivastin dhe Sardën, na paraqiten të një tipi më të zhvilluar.

Kohët e fundit gërmimet arkeologjike kanë nxjerrë në dritë rrënoja banesash të shek. XII, të përfshirë nën muret e rrethimit. Pra qyteti ishte shtrirë deri në buzën e rrëpirës së kodrës, ndërsa kështjella

12) Gj. Karaiskaj, **Të dhëna...** Monumentet 10, 1975, f. 139.

DOKUMENTI

DO NOT COPY

zinte vetëm një sipërfaqe të vogël nga e përgjithshmja. Kështu që ajo s'mund të kishte tjetër funksion veçse administrativo-ushtarak.

Një burim i mëvonshëm osman i vitit 1479, menjëherë pas pushtimit të qytetit, na bën të ditur për ekzistencën e një muri tjetër në rrëzë të kodrës, të cilin turqit deshën ta rindërtonin. Nga kjo mund të nxjerrim se qyteti qe shtrirë prej kohësh deri në këtë kufi, pra jashtë mureve të lartpërmendura.

Qytete që zhvillohen rreth një kështjelle, takojmë edhe në Shqipërinë e Jugut, ku si shembullin më tipik mund të përmendim Gjirokastrën, me ndryshim se këtu nuk kemi rrethim të jashtëm të qytetit.

Një tjetër tip qyteti të mesjetës së hershme, përfaqëson Lisi (fig. 6). Këtu kështjella e shek. IX-X bashkë

Fig. 6

me muret që zbresin prej saj deri në lumë ku ndodhet një kështjellë tjetër për mbrojtjen e portit, janë të njëkohshme[13]. Kjo e fundit, Akropoli dhe qyteti që shtrihet midis tyre, janë të lidhur me njëra tjetrën, qyteti zinte një sipërfaqe prej 24 ha që i përgjigjet asaj të antikitetit. Ashtu si në Drisht në pjesën e poshtëme të qytetit, ku shtrihej kështjella që mbronte portin, ruhet një rrugë e drejtë që lidhte dy portat e kështjellës së vendosura përballë njëra-tjetrës. Kjo rrugë e ndërtuar në shek. I p.e.s u përdor deri në mesjetë.

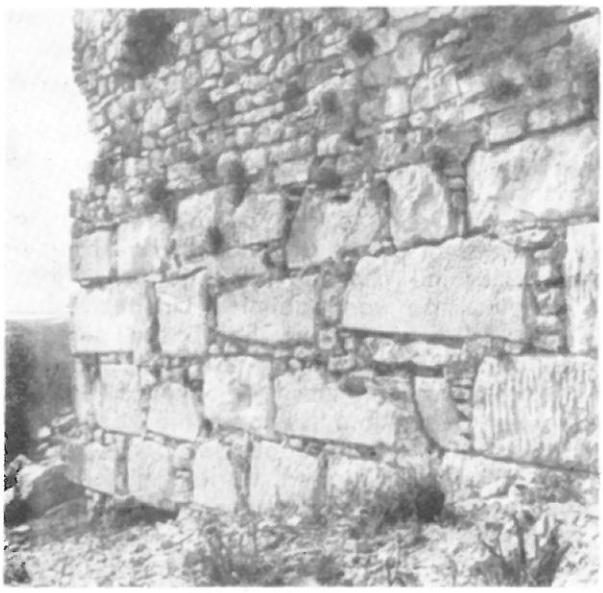

Fig. 7

Lisi ishte nga ato qytete që u përballoi valëve të dyndjes së popujve dhe pati një vazhdimësi të pandërprerë që nga antikiteti ilir deri në mesjetën e vonë[14]. Ndërtimet mbrojtëse ilire kanë kushtëzuar këtu të gjitha ndërtimet e mëvonshme fortifikuese. Pikërisht në Lis ne shohim ndikimet bashkëkohore veçanërisht ato bizantine. Lisi ishte një nga qytetet e fortifikuara më të rëndësishëm, të temës së Durrësit në kufijtë e saj veriorë. Kjo afërsi me bizantin është pasqyruar edhe në strukturën e qytetit si dhe në teknikën e ndërtimit të mureve mbrojtëse që janë

13) Gj. Karaiskaj, **5000 vjet fortifikime në Shqipëri,** Tiranë 1981, f. 135. Me këtë mendim bashkohet dhe F. Prendi, K. Zheku, **(Vazhdimësia etno-kulturore, iliro-arbërore në qytetin e Lisit,** Iliria I, 1983, f. 207).

14) Nga gërmimet arkeologjike të zhvilluara në varrezën mesjetare të Lisit (Lezha), është vërtetuar vazhdimësia e jetës në këtë qendër urbane që nga fundi i shek. VI dhe gjatë gjithë shek. VIII (F. Prendi, K. Zheku, **vep. cit.,** f. 141). Vazhdimësia e mëtejshme e Lisit gjatë mesjetës provohet nga mbetjet e mureve rrethuese të mesjetës së hershme si dhe nga të dhënat historike shih Gj. Karaiskaj, **5000 vjet fortifikime...,** f. 135 dhe literaturën e çituar në të.

tipike bizantine (fig. 7), ashtu dhe në njëkohshmërinë e ndërtimit të kështjellës me muret rrethuese, që të kujtojnë qytetet e tjera bizantine me akropol, në të cilin banonte aristokracia e nëpunësit e administratës shtetërore[15]. Shembuj të ngjashëm takojmë edhe në Shqipërinë e Mesme e Jugore, si në Durrës e Berat, ku për më tepër qendra ushtarake është e ndarë nga rezidenca e aristokracisë lokale. Atëhere lind pyetja pse Sarda dhe qytetet e tjera, të ngjashme me të nuk e kanë këtë vulë bizantine? Për këtë, një rol të madh ka luajtur sigurisht, autonomia administrative e këtyre qyteteve.

Për mbi të drejtën qytetare në mesjetën e hershme, ne kemi vetëm një përfytyrim të zbetë. Kështu p.sh. Drishti vetëm në shek. XIV cilësohet si një qytet autonom me statut, i cili përmendet si një statut i vjetër «antiqua statuta». Për qytete të tjera si Shkodra, Tivari, Ulqini etj. egzistenca e statuteve provohet gjithashtu vetëm në shek. XIV.

Na duhet të kthehemi edhe një herë në strukturën urbane të Sardès, për të cilën kemi njohuri më të plota. Siç kemi përmendur pak më parë, mungesa e Akropolit e dallon atë nga qytetet e tjera bizantine, por po aq ajo shkëputet edhe nga qytetet e Evropës Perëndimore. Këto të fundit kishin fillimisht një kështjellë, e cila ka shërbyer si bërthamë, rreth së cilës është zhvilluar më vonë qyteti[16]. Por banesat e zhvilluara tipike qytetare e lidhin Sardën më tepër me perëndimin, ndërkohë që prania e varrezave rreth kishave, brenda në qytet, si dhe mungesa e një sheshi qendror me një ndërtesë të madhe kulti në mes, në vend të një shumice kishash të vogla, që ndodhen aty, tregojnë për një ndikim bizantin.

Por marrëdhëniet më të ngushta me perëndimin, i dëshmon arkitektura e ndërtimeve të kultit dhe për më tepër jo vetëm në Sardë, por në pjesën më të madhe të Shqipërisë Veriore. Ndikimi i arkitekturës romaniko-gotike, ka gjetur pasqyrimin e saj më të fuqishëm, në formulimin arkitektonik të portave dhe dritareve të kishave si dhe në përdorimin e harqeve të verbër dhe të atyre të varur të quajtura «Lombarde». Disa kisha si p.sh. ajo e Danjës, dëshmojnë për një arkitekturë të arritur, e cila me veçantitë e saj arkitektonike, dëshmon se i përket një grupi që përfshinte Dalmacinë Jugore dhe Shqipërinë e Veriut. Kjo shkollë arkitekture është ndikuar fuqishëm nga bregu i përtejmë i Adriatikut[17].

Ne u përpoqëm të japim një panoramë të qytetit mesjetar të Sardës, në veçanti dhe të atij të Shqipërisë Veriore në përgjithësi, për aq sa na lejojnë gërmimet arkeologjike dhe kërkimet në terren, të ndërmarra deri më sot.

Siç mund të kuptohet, nga materiali i parashtruar përgjithësisht, qytetet e Shqipërisë Veriore na paraqiten me veçanti lokale. Ato janë produkt i kushteve të veçanta ekonomike dhe politike, në kuadrin e dobësimit të kontrollit të pushtetit qendror dhe të riorganizimit të grupeve të popullsisë autoktone nën drejtimin e të parëve të tyre.

Në krahinat e Shqipërisë Veriore u përplasën gjithashtu ndikimet kulturore të lindjes dhe të perëndimit, të cilat lanë gjurmët e tyre, krahas elementëve të trashëguar nga antikiteti ilir. Por faktor vendimtar në krijimin e këtyre qyteteve, ishte tradita e pasur qytetare e popullsisë arbërore, trashëgimtare e drejtëpërdrejtë e Ilirëve të lashtë.

DO NOT COPY

15) E. Kirsten, **Die Byzantinische Stadt,** XI, Internationalen Byzantinisten-Kongress, München, 1958, f. 33. Ch. Bouras, **City and Village Urban design and architecture;** Jb. der Österr. Byzan. 32/2.

16) L. Benevolo, **Histoire de la ville,** 1983.

17) A. Meksi, **Periodizimi dhe tipologjia e ndërtimeve të kultit,** Monumentet, 2, 1986.

Gjerak KARAISKAJ

DO NOT COPY

DIE ALBANISCHE STADT SARDA

Entstehung der mittelalterlichen Stadt in Nordalbanien

In die Zeit des frühen Mittelalters fällt die Entstehung einiger kleiner Städte im Gebiet Nord-Albaniens, für die sich bezüglich ihrer Strukturen eine gewisse Zusammengehörigkeit feststellen läßt. Schon allein aufgrund der jeweiligen Lage der Städte sind diese jedoch sehr wohl in ihrer Genese und ihrem Entwicklungsgang voneinander unterschiedlich.

Einige davon, wie zum Beispiel Skodra und Lissus, sind als Bischofssitz am Ende des 6. bzw. am Anfang des 7. Jahrhunderts erwähnt. Über die zwei darauffolgenden Jahrhunderte wissen wir wenig Bescheid. Es scheint, daß sich die Kontrolle seitens der byzantinischen Administration allein auf Lissus beschränkt hat. Ansonsten dürfen autochthone Bevölkerungsgruppen mit Archonten an der Spitze die Provinzen selbst verwaltet haben. Diese Reorganisierung spiegelt sich sowohl in der materiellen Produktion, als auch in den neuen Formen der Kultur wider, welche in der Folge wichtige Komponenten der ethnisch-kulturellen Einheit der Albaner geworden sind. Im 9. Jahrhundert wird der neuerliche Einfluß von Byzanz in der Gründung des Themas von Durrës sichtbar, sowie in der damit verbundenen Reorganisierung des klerikalen und staatlichen Verwaltungsapparats. Auch ist in den bereits zuvor gegründeten Städten ein Zuwachs an Bischofesitzen zu verzeichnen. Solche sind, laut mittelalterlichen Quellen, am Anfang des 10. Jahrhunderts für Lissus, am Ende des 10. Jahrhunderts für Skodra, Drivasti, Ulcin und Tivari belegt. Das Thema von Durrës erreichte seine größte Ausdehnung von Tivari im Norden bis zur Bucht von Vlora im Süden. Seine Nordgrenze war, wie bei Konstantin Porphyrogenetos erwähnt wird, von den Festungen Lissus, Ulcini und Tivari gesichert.

Die von Byzanz errichteten genannten Bistümer sind, historisch bedingt, von weiteren, jedoch später installierten zu unterscheiden: Bischofssitze wurden in Sarda von Stefan Nemanja, dem König der Serben, am Ende des 12. Jahrhunderts, in Balessio, Danja und Sappa von albanischen Feudalen in der zweiten Hälfte des 13. Jahrhunderts bis zum 14. Jahrhundert gegründet.

Die mittelalterlichen Städte Nordalbaniens können wir hinsichtlich ihrer Genese wie folgt kategorisieren:

Einmal handelt es sich um Städte, die sich bereits in der Antike, im 4. bis 3. Jahrhundert v.u.Z. entwickelt haben. Zu diesen sind etwa Lissus und Scodra zu zählen, Letzteres war in übrigen Hauptstadt der Provinz Praevalis.

Zum anderen gibt es den Typus der mittelalterlichen Stadt der auf ein spätantikes Kastellum zurückzuführen ist, wie z. B bei Sarda. Zu einer weiteren Kategorie zählen jene Städte wie Drivasti, Danja, Balessio, Sappa und andere, deren Entstehungszeit ins Mittelalter selbst fällt.

Von den mittelalterlichen Städten Nordalbaniens haben sich lediglich Spuren ihrer Befestigungsmauern sowie vereinzelt Reste von Häusern und Kirchen erhalten. Dies gibt uns Aufschluß über die verschiedenen Entwicklungsstufen der Städte, deren jeweilige Ausdehnung sowie über spezifische architektonische Merkmale. Erst die Kenntnis der frühmittelalterlichen urbanistischen Strukturen in Nordalbanien eröffnet die Möglichkeit ihr Verhältnis zu anderen im westeuropäischen Raum zu präzisieren.

Bis jetzt wissen wir genauer über die Architektur und den Städtebau der mittelalterlichen Stadt Sarda, des heutigen Schurdhah, bescheid. Deren Ruinen befinden sich 8 km im Südosten der Stadt Shkodra, auf einem 130 m hohen Felshügel. (Abb. 1).

Seit dem Bau des Wasserkraftwerks bei Vau i Dejës ist der Hügel allseitig umflossen; ursprünglich war es nur im Norden, Osten und Westen vom Fluß Drin begrenzt. Dadurch war ein natürlicher Schutz gegeben. Zum anderen war dieser Fluß auch eine natürliche Verkehrsader für die Verbindung des Hinterlandes mit dem Küstengebiet. In diesbezüglich vergleichbarer Art sind auch andere Städte angelegt worden; Skodra etwa liegt zwischen den Flüssen Kiri und Buna, (Abb. 2), Drivasti an Kiri und an der Danja, sowie Lissus an dem Drin.

In den Jahren 1967 bis 1970 wurden auf de Hügel von Sarda unter der Leitung von zwei Archäologen, H. Spahiu und D. Komata, Ausgrabungen durchgeführt, die Aufschluß über den Verlauf der Stadtmauer und über Details des bebauten Geländes gebracht haben. Dadurch ist es uns möglich geworden die einzelnen Bauphasen zu bestimmen, in denen sich die abwechslungsreiche Geschichte der Stadt widerspiegelt. Ursprünglich war Sarda ein spätrömisches Kastell, von dem sich einige Spuren erhalten haben: Reste der Befestigungsmauern und eines damit verbundenen U-förmigen Turmes. Aufgrund de

DO NOT COPY

Gestalt dieses Turmes sowie des in der Stadt freigelegten archäologischen Materials läßt sich diese Befestigung in das 4. Jahrhundert unserer Zeitrechnung datieren. Eine kontinuierliche Entwicklungsgeschichte ist Sarda als Festung jedoch versagt geblieben.

Am Ende des 6. Jahrhunderts fielen Slawen und Awaren in Nordalbanien ein, erobetten im Jahr 592 Lissus und zerstörten das Kastell von Sarda, Von den blutigen Massakern zeugen noch eine Menge von Skeletten in dem spätrömischen Turm.

Die feindliche Besetzung scheint jedoch nur von kurzer Dauer gewesen zu sein, da sowohl Anhaltspunkte für eine awarisch-slawische Kultur in diesem Gebiet fehlen, als auch die kurz darauf folgende Erwähnung des Bischofssitzes von Skodra (593-603), dagegen sprechen.

Wir wissen nur wenig über die Siedlung bescheid, die nach dem Rückzug der Slawen in Sarda weiterbestanden hat – und zwar nur soviel, daß es eine Nekropole außerhalb des bewohnten Gebietes, also ganz nach der spätantiken Tradition, gab, wie wir solche auch in der Burg Kruja im frühen Mittelalter (6. – 8. Jahrhundert) antreffen. Die dortigen Funde stammen aus der Zeit des Frühmittelalters und auch den folgenden Jahrhunderten. Die Entwicklung der Stadt erreicht im 10. und 11. Jahrhundert ihren Höhepunkt. In diese Blütezeit fällt die Errichtung der Stadtmauer die sich von außen fugenlos an die Reste des spätantiken Befestigungsringes anschließt. Ebenso wurde auch der U-förmige Turm ummantelt, (Abb. 3). Die mittelalterlichen Mauern haben eine Stärke von 70-90 cm, sie sind also um die Hälfte düner als die früheren. U-förmige und Dreiecktürme dienten zur Verstärkung der Kurtinen Abb. 4). Einige davon sind später in viereckiger Form wiederaufgerichtet worden. Im Süden befindet sich das Haupttor, von 2 U-förmigen Türmen flankiert, die in ihrer Gestalt an die Spätantike erinnern, Von hier aus führt eine annähernd gerade Straße nach Norden bis zu einem Tor im oberen Teil der Stadt. (Abb. 1). Obgleich dieses erst Später eingebaut worden ist, scheint der Straßenzug von der alten Siedlung des 4. Jahrhunderts bedingt gewesen zu sein – wie auch das Gelände der mittelalterlichen Stadt in seiner gesamten Ausdehnung. Das südliche, etwa 2 ha große Gebiet ausserhalb der Ringmauer ist bislang archäologisch noch nicht erforscht worden, jedoch sind hier noch Reste von drei Kirchen neben der Schutzmauer zu erkennen. Ein weiterer kleiner Sakralraum befindet sich ca. 300 m davon entfernt. Er hat ursprünglich wahrscheinlich als Friedhofskapelle gedient. Im Innern der Stadt konnten bis jetzt 7 Kirchen festgestellt werden. Erwähnenswert ist auch eine Kirche neben dem Haupteingang. Es handelt sich dabei um einen einschiffigen Bau mit Nartex und halbrunder Apsis, die allerdings heute fehlt. (Abb. 5).

Im Nartex sind Gräber inden Boden eingelassen, die möglicherweise hohen Klerikern vorbehalten waren. Andere, aufgemauerte Gräber sind aussen an die Südwand der Kirche angefügt. Bei einem dieser Gräber ist ein Ring gefunden worden, der in das 11. Jahrhundert datiert wird. Dies gibt einen terminus ante quem für die Entstehung des Baues an. Nördlich der Kirche befinden sich die Ruinen eines 5 räumigen Hauses, welches zusammen mit dieser von einer gemeinsamen Mauer umfangen war. Vielleicht wird man den gesamten Komplex als eine Klosteranlage deuten dürfen. Die Gebäude der Stadt von Sarda, die sich ebenso wie die Ringmauer in das 10. bzw. 11. Jahrhundert datieren lassen, waren aus mit Mörtel gebundenen Steinblöcken gebaut und mit glatten Steinen oder mit Schindeln gedeckt. Ziegel sind nur in der »Klosterkirche« gefunden worden, Der überwiegende Teil der Häuser war, verglichen mit solchen kleinerer byzantinischer Städte, relativ gross. Einräumige Hâuser finden sich sehr selten. In den meisten Fällen hatten die Gebâude zwei Râume im Erdgeschoss, wovon einer etwas grösser war – ca. 4 x 5 m. Gewôhnlich führte von hier aus eine Tür ins Freie, jedoch nicht frontal auf die Straße, sondern in eine Seitangasse. Manchmal sind zwei Häuser an ihrer Schmalseite durch eine Mittelmauer miteinander verbunden; in diesem Fall befindet sich die Eingangstür in der Strassenflucht. Funde von verschiedenen Werkzeugen und von Resten der Mettallverarbeitung weisen diese Gebäude als Hâuser von Handwerkern aus. Ein etwas entwickelteres Haus wurde neben der oberen Stadtmauer gefunden Seine Einteilung besteht aus zwei Zimmern und einen dazwischen liegenden Korridor mit einer Eingangstür an der Stirnwand. Rückwärts schließt eine Quermauer den Gang ab. Die dadruch ausgesparte Fläche nimmt ein weiterer Raum ein. An die rückwärtige Mauer ist von außen ein kleiner langgestreckter Raum angebaut, dessen Funktion nicht genau bestimmbar ist. Vielleicht handelte es sich um eine sanitäre Anlage (Toilette), Vergleichbar gelegene Anbauten gibt es häufig auch bei anderen Hâusern. Eine Schutzmauer umschließt das Gebäude und einen kleinen Hof. Dieser »intime« Haustypus ist sonst in Sarda nicht nachzuweisen. Lediglich die bereits erwähnte Anlage in der Nâhe des Haupttors hatte eine Umfassungsmauer und einen kleinen Hof.

Für die Struktur der Stadt ergibt sich aus der Analyse der Mauerreste folgendes Bild: Der Hügel von Sarda muß dicht bewohnt gewesen sein. Die Häuserblöcke sind eng gruppiert, viele stiessen an einander bzw. waren zusammengebaut. Sie drängten sich bis knapp an die Stadtmauer oder waren an diese angelehnt. Die Straßenzügue verliefen unregelmässig und es scheint keinen zentraeln Platz gegebn zu haben. Nur um den Hauptkirchen waren Freiflächen vorhanden, die als Friedhöfe gedient haben.

Die Häuser hatten weder Kamine, noch sanitâre Anlagen. Ebenso war wahrscheinlich keine Kanalisation vorhanden; auch hat man keine Keramikröhren für die Wasserversorgung gefunden.

Eines der wichtigsten Merkmale der Stadt Sarda in dieser Phase ist das Fehlen eines Kastells. Das legt den Schluß Nahe daß wir es mit einem «demokratischen» Staddtypus zu tun haben. Auch spricht die geringe Unterschiedlichkeit der Hausformen dafür.

Der Einfall der Serben unter Stephan Nemanja bedeutet einen tiefen Einschnitt für die politische Struktur der Stadt. Das

obere, rund 1,5 ha große Viertel von Sarda wurde damals durch eine zweite Mauer abgetrennt.

Dies ist auf die anders aufgebaute Organisation der fremden Besatzung mit einem Woiwoden an der Spitze zurückzuführen; daher auch die Abgrenzung einer militärischen Zone. Die neue Mauer mutet wie ein Fremdkörper im Stadtbild an. Sie fügt sich nicht in die vorhandene Baustruktur ein, wie aus Resten von Gebäuden unterhalb der Mauerkonstruktion ersichtlich wird. Kurze Zeit später wird im Jahr 1189 Sarda als Bischofssitz erwähnt. Vielleicht wird man nun den Sakralraum neben dem Haupteingang als Bischofskirche deuten dürfen. Das dazugehörige Gebäude hat jedoch im Laufe des 12. Jahrhunderts nicht mehr existiert.

Vor der Besetzung der Stadt durch die Slawen war ihr Charakter wohl von einem autonomen Bürgertum geprägt.

In dieser ersten fürhmittelalterlichen Entwicklungsphase Sardas ohne die Akropolis lassen sich auch mit anderen Städten Nordalbaniens Vergleiche anstellen, etwa mit Danja oder Drivasti, die zu jener Zeit ebenfalls kein Kastell hatten. (Diese wurden erst später – Danja im 15. Jahrhundert – unter der Herrschaft der albanischen Feudalen errichtet.) Auch sind die Ringmauern ähnlich schmal und ohne Ziegeln gebaut. Weiters lassen sich ebenfalls U-förmige Türme nachweisen, deren Form wiederum auf den starken Einfluß der Spätantike zurückzuführen sein dürfte. Dieser hat wohl auch den geraden Straßenzug zwischen zwei gegenüberliegenden Toren bestimmt. Hier auf dem relativ flachen Gelände scheint der wichtigste Teil der Stadt gewesen zu sein.

Das übrige Siedlungsgebiet von Drivasti ist hügelig, was – ähnlich wie in Sarda – die unregelmäßige Form der Befestigungsanlagen erklärt.

Unter ganz anderen Voraussetzungen hat sich die Stadt Skodra entwickelt. (Abb. 2). Hier bildete eine kleine Festung im oberen Teil des Hügels den Kern der Siedlung. Die übrige Stadt war – so berichtet Barletius, Geschichtsschreiber des Skanderbegs – noch bis vor der Übernahme durch Balsha, Mitte des 14. Jahrhunderts, unbefestigt. Die heute noch existierenden Mauern und Türme bestätigen dies, da sie – verglichen mit jenen von Danja, Drivasti und Sarda – einen weiterentwickelten Typus verkörpern.

In letzter Zeit haben archäologische Ausgrabungen Gebäude des 12. Jahrhunderts unterhalb der Stadtmauer ans Tageslicht gebracht. Die Stadt hatte sich also damals bis hierhin ausgebreitet. Die Festung nahm nur einen Teil der gesamten Siedlungsfläche ein. Sie dürfte nur eine militärische Funktion gehabt haben. Eine weitere Quelle, die von der Eroberung Skodras im Jahre 1479 durch die Türken berichtet, erwähnt einen anderen Mauerring am Fuße des Hügels, der die Türken wiederaufbauen wollten. Daraus kann man schließen, daß die Stadt sich bis zu diesem Zeitpunkt erneut vergrößert hatte, also über die bereits bestehende Mauer hinausgewachsen war.

Städte, die sich um ein Kastell entwickeln, treffen wir auch in Südalbanien an; als typischstes Beispiel dafür kann Gjirokastra erwähnt werden, allerdings mit dem Unterschied, daß dort keine Ringmauer der Stadt gibt.

Einen weiteren Stadttypus im Frühmittelalter verkörpert L sus. Hier bestand im 9.-10. Jahrhundert sowohl ein Kastell oberen Teil des Hügels, (Abb. 6) als auch eine Stadtmauer, bis zum Fluß hinunterreichte, wo sich eine Hafenfestung befa Diese, die Akropolis und die dazwischenliegende Stadt war miteinander verbunden. Die Gesamtfläche der Stadt beträgt ha, was derjenigen aus illyrischer Zeit entspricht. Wie in D vasti, befindet sich im unteren Teil der Stadt, wo die Hafenfe tung liegt, eine gerade Straße, die durch zwei gegenüberl gende Tore führt. Diese Straße war im 1. Jahrhundert v.u angelegt worden und wurde selbst noch im frühen Mittelal benutzt.

Lissus war eine der Städte, die den Ansturm der Völk wanderung überdauert hat und eine ununterbrochene Kontin tät von der illyrischen Zeit bis ins Spätmittelalter aufweis kann.

Die illyrischen Schutzmauern haben alle späteren Befes gungsanlagen bedingt. Dennoch waren gerade in Lissus z zeitgenössischen Einflüsse deutlich vorhanden, besonders v byzantinischer Seite.

Lissus war eine der wichtigsten befestigten Städte d Themas von Durrës, Daß diese historisch bedingte Nähe zu B zanz seinen Niederschlag in der Stadtstruktur gefunden hat nicht zu übersehen: so ist die Mauertechnik typisch byzantinis (Abb. 7). Auch die gleichzeitige Erbauung der Stadtmaue hängt damit zusammen. Dies erinnert an andere byzantinisc Städte, in deren Akropolis der Adel sowie die Beamten d Staatsverwaltung wohnten. Ähnliche Beispiele gibt es auch Mittelalbanien sowie in Südalbanien, u.a. in Durrës und Ber wo darüber hinaus das militärische Zentrum von der Reside des lokalen Adels getrennt war.

Es stellt sich also die Frage, warum Sarda und die dar verwandten Städte in Nordalbanien nicht diesen starken byza tinischen Einfluß zeigen. Sicherlich spielt dabei die grösse Autonomie in der Verwaltung dieser Städte eine Rolle.

Über die einzelnen Stadtrechte im Frühmittelalter könn wir nur ein vages Bild gewinnen. So wird z. B. Drivasti erst 14. Jahrhundert als autonome Stadt mit Statut genannt, dies jedoch als alt, als «antiqua statuta», erwähnt. Für ande Städte, wie Skodra, Tivari, Ulcin und andere, sind eigene St tuten ebenfalls erst im 14. Jahrhundert belegt. Einige davon h saßen auch das Münzrecht.

Es sei noch einmal auf die Struktur Sardas eingegange von der wir noch am besten Bescheid wissen: Vie bereits e wähnt unterscheidet es sich durch das Fehlen der Akropolis v den provinzial-byzantinischen Städten, aber auch von d Städten, West-europas. Diese hatten eine Festung bzw. e Kastell als Kern, um den sich die Stadt entwickelte. Aber d typisch bürgerlich entwickelten Häuser verbinden sie mehr m letzteren, während die Friedhöfe um den Kirchen inmerhalb d Stadt von einem byzantinischen Einfluß zeugen, sowie das Fehl

DO NOT COPY

eines zentralen Platzes mit einem großen Kirchenbau in der Mitte; stattdessen gibt es eine Menge kleiner Kirchen.

Die stärksten Beziehungen mit dem Westen aber beweist die Sakralarchitektur nicht nur in Sarda, sondern auch im größten Teil Nordalbaniens. Der Einfluß der romanisch-gotischen Architektur hat wohl in der Gestaltung der Fenster und Türen der Kirchen seinen stärksten Niederschlag gefunden, sowie in der Verwendung der Blendbögen bzw. der Rundbogenfriese. Einige Kirchen, wie zum Beispiel die von Danja, weisen sich durch ihre architektonischen Eigenheiten als zu einer Gruppe gehörig aus, die man unter den Begriff «süddalmatisch-nordalbanisch» zusammenfassen könnte. Diese Schule war stark von der gegenüberliegenden Adriaküste beeinflußt.

Wir haben hier versuch, einen Überblick über die mittelalterliche Stadt Sarda im besondern und über die mittelalterliche Stadt Nordalbaniens im allgemeinen sowie über die archäologischen Ausgrabungen und über die bisher unternommenen Forschungen zu geben. Wie man aus dem vorliegenden Material ersehen kann, weisen diese Städte Lokalbesonderheiten auf. Sie sind ein Produkt der besonderen wirtschaftlichen und politischen Bedingungen, als sich die Kontrolle durch die zentrale Macht geschwäht hatte und sich die autochthonen Bevölkreungsgruppen unter ihren eigenen Häuptern reorganisierten.

Im Gebiet Nordalbaniens werden ebenso die Einflußsphären zweier großen Kulturen wirksam, sowoh der östlischen als auch der westlichen, beide haben parallel zu den tradierten Elementen der illyrischen Antike ihre Spuren hinterlassen.

Der maßgebliche Faktor bei der Schaffung dieser Städte war jedoch die reiche Städtische Tradition der arberischen Bevölkerung, der unmittelbaren Erbin der antiken Illyrer.

DO NOT COPY

DO NOT COPY

NR. 1 1987

monumentet

Gjergj FRASHËRI

DISA DUKURI NË KONSERVIMIN E MJEDISEVE ARKEOLOGJIKE

(Muret e rrënuara të lidhura me llaç).

Mjediset arkeologjike[1], për nga vetë rëndësia e vlerat e veçanta që paraqesin dhe për nga dendësia me të cilën ato gjënden të përhapura në krejt territorin e vendit tonë, përbëjnë një nga veprimtaritë kryesore të mbrojtjes së monumenteve tona kulturore. Këto mjedise, të cilat vijnë nga periudha të ndryshme historike, përmbajnë pothuajse të gjithë llojshmërinë e monumenteve, si ato të arkitekturës e të artit të të ndërtuarit, të inxhinierisë e të artit të aplikuar, të zejtarisë, etj veçse këto në gjendje rrënoje. Kështu, përmasat e mjediseve arkeologjike lëvizin prej atyre më të mëdha që u takojnë vendbanimeve qytetare të rrënuara (kalatë) e deri në hapësirën modeste që krijojnë rrënojat e një objekti të vetmuar (kishë, urë etj). Gjithashtu ato dallohen nga konditat fizike në të cilat ndodhet materiali arkeologjik që përmbajnë. Një mjedis arkeologjik mund të jetë i zbuluar me kohë nga gërmimet (ose vjen i tillë nga braktisja e shekujve), i zbuluar pjesërisht dhe që ndodhet në proçesin e gërmimit, ose i pazbuluar kur materiali kulturor i tij ndodhet tërësisht në nëntokë. Me këto cilësi, vlerësimi shkencor i mjediseve arkeologjike ka tashmë kohë që përbën një specialitet të veçantë në veprimtarinë e përgjithshme të mbrojtjes së monumenteve.

Termat dhe kufijtë e ndërhyrjeve konservuese në mjediset arkeologjike[2]. Dihet se mbrojtja e mjediseve arkeologjike, domethënë e materialit kulturor që ato përmbajnë, si të rrënojave «in situ» ashtu edhe e objekteve të luejtëshme, paraqet gjithnjë shumë pro-

1) Me «qendër arkeologjike» është bërë si zakon të kuptohet një vendbanim apo një nyje urbane në përmasa të mëdha, si p.sh. qytet, fshat apo kështjellë në gjendje rrënojë. Me termin «mjedis arkeologjik» kuptojmë të gjitha gjinitë e veprave të rrënuara, duke u shtrirë nga qendra arkeologjike deri në monumente të veçanta arkeologjike, si psh, një faltore, tumë apo varr i vetmuar, një banesë, çezmë apo një trakt rruge, etj, të cilat janë shpallur monumente kulture dhe paraqesin nevoja për mbrojtjen e tyre.

2) Në botimet e derisotme vërehet përdorimi i një terminologjie jo të njëjtë nga autorë të ndryshëm rreth ndërhyrjeve të konservimit arkeologjik. Gjatë hartimit të këtij punimi, na doli qysh në fillim e nevojshme fiksimi i disa termave dhe kufijve të ndërhyrjeve të kësaj kategorie të mbrojtjes së monumenteve. Kuptohet se si material bazë mbi të cilin u mbështetën për këtë qëllim, na shërben Rregullorja e Institutit të Monumenteve të Kulturës e hartuar në vitin 1986, me titull **«Kritere për restaurimin e monumenteve kulturore të arkitekturës dhe të artit»** (Kapitulli I, pika 3 dhe 4, Kapitulli II, pika 1 dhe kapitulli III, pika 4). Gjithashtu u konsultuam me këto materiale: Rekomandim për principet ndërkombëtare të aplikueshme në gërmimet arkeologjike, Unesco, 1956; B.M. Feilden, **Conservation of Historic Buildings,** 1982. N.S. Price, **Excavation and conservation,** Conservation Archaeological excavations, Romë 1984, fq. 1-10. Preventive measures during excavation and site protection (conference, Ghent, 6-8 November 198 5), Romë 1986.

DO NOT COPY

bleme për zgjidhje. Nga pikëpamja e nevojave që shfaq kjo lëndë arkeologjike[3] dhe mënyrës së ndërhyrjes për mbrojtjen e saj, një mjedis arkeologjik mund të ruhet, të konservohet dhe të restaurohet. Me ruajtje të mjedisit arkeologjik kuptohet mbrojtja e materialit kulturor të tij pa e prekur atë, domethënë se jetëgjatësia e tij mund të sigurohet pa qenë nevoja të vihet dorë, por të mbahet ashtu siç ka ardhur nga e kaluara. Mosprekja ose **ruajtja arkeologjike** është gjithnjë synimi i parë në etapat e ndërhyrjes për mbrojtjen dhe paraqitjen origjinale të mjedisit. Por dihet gjithashtu se, prej vetë natyrës shumë të dobët të mbetjeve arkeologjike për t'i rezistuar gjatë ekspozimit karshi agjentëve atmosferikë[4], mbrojtja e lëndës arkeologjike për shumë kohë pa vënë sadopak dorë, të paktën pa mirëmbajtjen e saj të vazhdueshme, është e pamundur të sigurohet. Në këtë mënyrë, me **konservim arkeologjik** kuptohen ato ndërhyrje praktike në terren, të cilat kryhen për të ruajtur në kohë gjendjen fillestare të shfaqur të lëndës arkeologjike, ndërhyrje këto ku përfshihen edhe punimet e zakonshme të mirëmbajtjes. Midis nevojave të pashmangshme për «ndihmë» që paraqet lënda arkeologjike nga njëra anë dhe tendencës për ta ruajtur atë me sa më pak prekje, konservimi arkeologjik është ndërhyrja më efikase dhe më e rekomandueshme ndaj operacioneve të tjera që parashikohen për mbrojtjen e mjedisit.

Si të gjithë monumentet edhe mjediset arkeologjike kanë funksionin e rëndësishëm e të dobishëm të paraqitjes së tyre te vizitorët. Kështu, ndërhyrjet e mëtejshme, të cilat veç konservimit të mjedisit, janë të domosdoshme për të siguruar lexueshmërinë e lëndës arkeologjike te vizitorët, përbëjnë punimet e **restaurimit arkeologjik** të mjedisit. Nëqoftëse mbrojtja e mjedisit sigurohet rrallë me anën e ruajtjes së lëndës arkeologjike të tij, nga ana tjetër restaurimin arkeologjik, kriteret e kërkojnë të aplikohet sa më rrallë, për shkak të shtesave bashkëkohore që sjell. Nevoja për të lind vetëm atëhere dhe për ato pjesë të materialit arkeologjik, ku punimet e konservimit nuk arrijnë të realizojnë detyrën e paraqitjes së mjedisit. Për këto arsye, konservimi mban peshën kryesore në mbrojtjen dhe vlerësimin e mjedisev arkeologjike.

★

Në vija të përgjithëshme natyra e ndërhyrjev konservuese në mjediset arkeologjike përcaktohet ng gjendja e lëndës arkeologjike dhe nga periudha hi storike së cilës ajo i takon. Në mjediset e zbuluar lënda arkeologjike përbëhet përgjithësisht vetëm ng mbetjet arkitektonike. Ndërhyrjet në këto raste jan të karakterit të konservimit arkeologjik arkitektonik ose siç njihen më shkurt të **konservimit arkitektonik.**

Në mjediset të cilat ndodhen në proçesin e gër mimit, përveç mbetjeve «in situ», në lëndën arkeolo gjike janë edhe mbetjet e luejtshme të emërtuar «objekte arkeologjike». Gjatë gërmimit, ndërhyrje konservuese veprojnë në të dy përbërësit e mate rialit kulturor të mjedisit, në konservimin e rrënojav (arkitektonik) dhe të objekteve. Konservimi arkeologji i objekteve kufizohet vetëm me konservimin e tyre n terren, domethënë me ndihmën e menjëhershm (të ngutshme) që u jepet atyre gjatë proçesit të gërmi mit, pasi dihet se nevoja e mëtejshme konservuese t tyre plotësohen në laboratore. Në këtë mënyrë, **kon servimi arkeologjik i objekteve** është i dallueshën qartë nga **konservimi laboratorik,** i cili kryhet jashtë terrenit, në laboratore të specializuara.[5] Konservim arkeologjik i objekteve quhet ndryshe dhe **konservim i objekteve në terren.**

Jo në pak raste mjediset ndodhen ende të pa zbuluara, lënda arkeologjike e të cilave qëndron fshehur nën tokë. Konservimi i saj në rast nevoj është një ndërhyrje indirekte. Masat që mund të me rren për mbrojtjen e shtresave që mbulojnë lëndën mjedisit nga veprimet dëmprurëse të jashtme e cilë sojnë këtë ndërhyrje si **konservim të veshjes historik të tij.**

Siç thamë, mënyra e ndërhyrjeve konservuese n mjediset arkeologjike varet edhe nga periudha histo rike së cilës i takon materiali kulturor i tyre. Nga kj pikëpamje, rrënojat apo mbetjet arkitektonike[6] t

3) Termi «lëndë arkeologike» ose «material arkeologjik» i mjedisit, përfshin bashkërisht objektet dhe mbetjet «in situ» që e përbëjnë atë.

4) Mjediset arkeologjike quhen ndryshe edhe monumente «pa çati».

5) Aktualisht ai kryhet në laboratorin e Konservimit të objekteve arkeologjike pranë Q. K. A, për të gjitha llojet e objekteve, me përjashtim të mbetjeve të luejtshme të pikturës murale, të mozaikëve, të cilat kryhen në sektorin e Restaurimit të veprave të artit pranë I.M.K.

6) «Rrënojë arkitektonike» dhe «mbetje arkitektonike» janë dy terma që tregojnë të njëjtin material të mjedisit — strukturat e mbetura të ndërtesave, vetëm se këta në kondita të ndryshme zbulimi. «Rrënoja arkitektonike» po emërtojmë strukturat që janë në proçesin e zbulimit të tyre nga gërmimet arkeologjike. Ndërsa me «mbetje arkitektonike» po nënkuptojmë strukturat tashmë të zbuluara.

DO NOT COPY

shekujve të fundit të antikitetit dhe të atyre mesjetare karakterizohen prej ngjashmërive të përgjithshme teknike e teknologjike, siç janë përshembull muret rrënojë të lidhura me llaç, të cilat krijojnë mundësi që problemet e konservimit arkitektonik të mjediseve të tyre të trajtohen nën një kënd vështrimi. Veprimtaria e ushtruar deri sot prej specialistëve tanë në këtë sferë të konservimit të monumenteve është kurorëzuar në mbledhjen e një përvoje të gjerë profesionale. Një numër relativisht i madh rastesh të thjeshta e të vështira të kësaj natyre ndërhyrjesh mund të shihen tashmë në mbarë mjediset tona arkeologjike, të cilat flasin në këtë drejtim për formimin e një përvoje vëndase. Përgjithësimi i tërë kësaj përvoje të arritur kërkon padyshim një angazhim të veçantë, për të cilën mendojmë se i ka ardhur koha të kryhet. Sidoqoftë qëllimi i këtij punimi është shqyrtimi kritik vetëm i disa prej rasteve më të thjeshta, të cilat janë paraqitur gjatë punës konservuese në rrënojat e mbetjet arkitektonike të lidhura me llaç.

Konservimet arkitektonike në mjediset arkeologjike të zbuluara.

Mjaft prej mjediseve tona arkeologjike kanë ardhur deri sot me mbetjet e tyre arkitektonike jo të mbuluara nga dherat, por të ekspozuara mbi veshjen historike. Për më tepër, në sajë të kërkimeve intensive dhe ekspeditave të shumta të arkeologëve tanë, numri i tyre jo vetëm u shumëfishua, por sot llogaritet një sipërfaqe e konsiderueshme arkeologjike e zbuluar me mbetje arkitektonike të lidhura me llaç. Midis tyre, probleme komplekse të vështira për ruajtjen, konservimin dhe restaurimin e këtyre strukturave, paraqesin qendrat e qyteteve të fortifikuara si kalatë e Shkodrës, të Lezhës, të Krujës, të Durrësit, të Beratit, të Kaninës, të Bylisit, të Klosit, të Gjirokastrës, të Butrintit e të tjera. Jo më pak probleme konservimi kanë nxjerrë në shesh vazhdimisht qendrat më modeste për nga madhësia, si kështjellat e Vigut, të Shurdhahut, të Drishtit, të Prezës, të Petrelës, të Elbasanit, të Bashtovës, të Paleokastrës, të Vivarit, etj, apo mjediset me rrënoja, akoma më të rrudhura për nga madhësia, si ato që formojnë faltoret, stacionet e rrugëve, banjat, etj. konservimi i të cilave kërkon nganjëherë një angazhim të veçantë dhe afatgjatë.

Nga pikëpamja e aftësive fizike e të qëndrueshmërisë statike, mbetjet arkitektonike janë në fund të fundit struktura në gjendje të predispozuar shkatërrimi. Duke qëndruar vazhdimisht në ambiente të hapur, ato nuk mund t'i rezistojnë gjatë veprimit të agjentëve atmosferikë (rrezeve të diellit e ngricave, diferencave të temperaturës, rreshjeve, erërave të forta, gazrave të industrisë, etj). Po ashtu, duke mos qenë konture të mbyllura statike, sensibilitet të lartë kanë ato ndaj tërmeteve apo agjentëve të tjerë natyrorë. Në këtë drejtim ndërhyrjet konservuese përbëjnë në esencë një orvatje për të frenuar apo ngadalësuar proçesin e shkatërrimit të tyre. Llojet e dëmtimeve të rrënojave arkeologjike dhe mbetjeve arkitektonike dhe mënyra se si ato e kërkojnë ndihmën për t'iu shmangur proçesit të shkatërrimit, formojnë për konservuesin një pafundësi rastesh. Përballë këtyre kërkesave që herë herë arrijnë në pretendime deri në «rinimin» e strukturave rrënojë, konservimi ka një kufi — realizimin e qëllimit të tij me sa më pak ndërhyrje. Edhe në praktikën e konservimit arkeologjik të strukturave arkitektonike, çdo rast i paraqitur është konsideruar dhe zgjidhur si i veçantë. Megjithatë është vërejtur mundësia për njësimin e mënyrave në disa lloj ndërhyrjesh, të cilat padyshim janë një ndihmesë konkrete për zgjidhjen e morisë së problemeve që na dalin përpara në konservimin e këtyre strukturave me material lidhës. Ato mund të formulohen pikërisht nëpërmjet shqyrtimit të përvojës së derisotme të arritur prej specialistëve tanë dhe për më tepër, mund të vlejnë për t'u përdorur në të ardhmen si «receta» për raste analoge ndërhyrjesh.

1. Një nga fenomenet më të zakonshme e më të shpeshta që shfaqet kudo në mjediset e zbuluara dhe ku ndërhyrja e konservuesit bëhet evidente, janë muret e rrënuara strukturalisht të dobëta (me materialin lidhës të dobët e të regresuar), të cilët zhvishen nga gurët në pjesën e sipërme të tyre. Ky fenomen nuk shihet vetëm në mbetjet arkitektonike të ndërtesave, por edhe në ato të mureve rrethuese të kështjellave, të cilat në përgjithësi janë ndërtuar me material lidhës më të fortë. Shkaku qëndron në veprimin e vazhdueshëm të lagështisë dhe të diferencave të temperaturës, të cilat me kohë krijojnë dekompozimin e shtresës së ekspozuar të materialit lidhës, duke lejuar bile edhe penetrimin e ujërave në thellësi të brumit të murit. Si ndërhyrje konservuese në praktikë për këto dukuri, mbetet në princip — vendosja në pjesën e sipërme të murit të një shtrese lidhëse dhe hidroizoluese. Zgjidhjet teknike që i janë dhënë nga specialistët tanë kësaj çështjeje, janë edhe të ndryshme por në të shumtën e rasteve konverguese. Për mendimin tonë ashtu siç e kanë vërejtur edhe autorë të tjerë më parë, një mënyrë pa efektivitet ka qenë aplikuar kohë më parë në mbetjet arkitektonike të lidhura me llaç në qendrat e Butrintit, Apollonisë, të Antigonesë e gjetkë, ku si shtresë konservimi mbi to, vendosej një radhë me plisa dheu me bar në tërë gjatësinë e mu-

DOKTORATURA

reve.[7] Nënkuptohet se një material i tillë nuk mund të pengonte penetrimin e ujërave në palcën e muraturës. Aq më tepër që prania e dheut krijon kushte për veprimin e mikroorganizmave në llaçin e murit si dhe për depërtimin në të, të rrënjëve të barishteve të ndryshme. Megjithatë nga kjo praktikë ka kohë tashmë që është hequr krejtësisht dorë.

Në përgjithësi, si ndërhyrje për të siguruar qoftë lidhjen e gurëve në pjesën e sipërme të rrënojës, qoftë hidroizolimin e saj, është praktikuar vendosja mbi të, vetëm e një shtrese llaçi ose e një radhe gurësh ose tullash të lidhur. Vendosja vetëm e një shtrese llaçi është përdorur në konservimin e mbetjeve të ndërtesave dhe të kullave e mureve rrethuese të kalasë së Lezhës[8], të Kaninës[9], të Shurdhahut[10], të Durrësit[11], të Bashtovës[12], të Elbasanit[13], të Beratit[14], të Gjirokastrës[15], të Krujës[16] etj, si dhe mbetjet e bazilikës së Tepës[17], të Ballshit[18] të Linit[19], në kishën e Mulletit, të Butrintit, të Kamenicës, të Çiflikut, të Marmiroit (narteksi)[20], etj. Kjo mënyrë ka konsistuar në respektimin e siluetit fragmentar të strukturave të rrënuara dhe vetëm shtimin nga sipër të llaçit të ri.

Lidhur me përgatitjen e llaçit të konservimit janë shfaqur disa lloje përbërjesh e dozaturash prej autorëve të ndryshëm[21]. Në shumë raste është synuar që përbërja e llaçit të ri të jetë e pasur në gëlqere të stazhionuar mirë, si p.sh. ai i përdorur për konservimin e mbetjeve të bazilikës së Tepes[22], të Ballshit[23], në lidhjen nga sipër të disa strukturave muresh rrethuese e banesash mesjetare në kalanë e Lezhës[24], të Krujës[25] etj. Por shpesh shihet edhe futja e çimentos në përbërjen e tij, për të rritur shkallën e hidroizolimit. Kështu llaçi bastard është përdorur në konservimin e mbetjeve me muraturë guri e tulla sipas rastit, të kullave e mureve rrethuese të kështjellës së Vigut[26], të kalasë së Shurdhahut[27], të

7) A. Baçe, **Probleme të urbanistikës dhe të konservimit në qytetin ilir,** Pasuri e trashëguar në shekuj, Tiranë 1984, f. 32 – 33.

8) Punimet e konservimit në mbetjet mesjetare të kalasë së Lezhës janë kryer nga K. Zheku, F. Guralumi.

9) **Jeta shkencore,** Monumentet 3, 1972, fq. 220. A. Baçe, **Qyteti i fortifikuar i Kaninës,** Monumentet 7-8, 1974, fq. 39-40.

10) Gj. Karaiskaj, **Të dhëna mbi arkitekturën dhe punimet e konservimit në kalanë e Shurdhahut,** Monumentet 10, 1975, fq. 142-144.

11) Gj. Karaiskaj, A. Baçe, **Kalaja e Durrësit dhe sistemit i fortifikuar përreth në kohën e vonë antike,** Monumentet 9, 1975, fq. 5-33. Gj. Karaiskaj, **Kalaja e Durrësit në mesjetë,** Monumentet 13, 1977, fq. 29-53.

12) **Veprimtaria e IMK gjatë vitit 1975,** Monumentet, 10, 1975, fq. 162. Gj. Karaiskaj, **Kështjella e Bashtovës,** Monumentet 5-6, 1973, fq. 59-70.

13) **Jeta shkencore...,** fq. 220. Gj. Karaiskaj, **Kalaja e Elbasanit,** Monumentet 1, 1971, fq. 55-70, **Veprimtaria...,** f. 162.

14) **Jeta shkencore...,** 220, A. Baçe, **Qyteti i fortifikuar i Beratit,** Monumentet, 2, 1971, fq. 43-58. A. Baçe, G. Samimi, **Kronikë e punimeve restauruese (vitet 1976-77).** Monumentet 15-16, 1978, fq. 254 A. Baçe, **Punimet restauruese në kalanë e Beratit** (viti 1981), Monumentet 1/1983, fq. 145-146.

15) **Jeta shkencore...** fq. 220.

16) Gj. Frashëri, **Problemi i restaurimit të oborrit të fortifikuar të kalasë së Krujës,** Monumentet 12, 1976, fq. 65-71.

17) Punimet e konservimit janë kryer nga A. Meksi, (A. Meksi, N. Ceka, **Bazilika paleokristiane në Tepe – Elbasan,** Buletin Arkeologjik, Tiranë 1971, fq. 184-190).

18) Punimet e konservimit janë kryer nga autori dhe janë ende në proçes.

19) Punimet janë kryer nga A. Meksi.

20) A. Meksi, **Probleme dhe aspekte të restaurimit të kishave bizantine në Shqipëri,** Monumentet, 12, 1976, fq. 75-77. **Restaurimi i kishës së Marmiroit,** Monumentet, 2, 1971, fq. 73-82.

21) Konstatimet rreth përbërjes së llaçeve i kemi marrë përgjithësisht nga terreni, mbasi shumë pak vëmendje i është kushtuar kësaj çështje nga ana e specialistëve në botimet e tyre.

22) Të dhënat janë marrë direkt në terren.

23) Shtresa e llaçit është vendosur vetëm në një pjesë të rrënojave ndërsa për pjesën tjetër është përdorur një rresht gurësh.

24) K. Zheku, **Restaurimi i kalasë së Lezhës gjatë vitit 1981. Kronikë e punimeve restauruese për vitin 1981,** Monumentet 1/1983, fq. 145.

25) Gj. Frashëri, **Konservime arkeologjike në kalanë e Krujës,** Monumentet 1/1986, fq. 44.

26) A. Baçe, **Kështjella e Vigut, arkitektura, rikonstruksioni dhe restaurimi i saj,** Monumentet, 14, 1977, fq. 87-89.

27) Gj. Karaiskaj, **Të dhëna...,** fq. 143.

DO NOT COPY

PO KOPJE

Kaninës[28], të Durrësit[29], të Beratit[30], të Ishmit[31], të Krujës[32], etj. Bile në ndonjë rast mbi mure është kryer edhe enjektim i lirë (pa presion) i lëngut të çimentos për mbushjen e boshllëqeve të tij, pas së cilës është bërë rilidhja me llaç bastard, si në muret e kalasë së Shurdhahut[33], të Kaninës[34], etj.

Midis recepturave të llaçeve të përdorura më me kriter në ndërhyrjet konservuese, sigurisht që do të konsideronim ato, të cilat kanë në përbërjen e tyre një sasi minimale të çimentos, si ato të M. 15-30, të përdorura në Butrint, Apolloni, Antigone, Vig, Kaninë[35] etj, apo ato me 5% çimento, të përdorura në Krujë, Berat, Ballsh[36], etj. Por në disa raste duhet pranuar se sasia e çimentos në përbërjen e llaçeve është tepruar. Pavarësisht nga kjo, lidhur me vendosjen direkte të llaçit bastard mbi strukturën origjinale të rrënojës, vërejmë se nuk i është kushtuar përherë vëmendja e duhur. Siç dihet nga kriteret e restaurimit, llaçi i përdorur për konservime nuk duhet të jetë me kapacitet lidhës më të madh se sa lidhësi origjinal i mbetjeve arkitektonike. Me përjashtim të mureve me breza tulle të shekujve të fundit të antikitetit, në të shumtat e rasteve, llaçi i gëlqeres (aq më tepër si prej balte) me të cilat janë ndërtuar zakonisht muret mesjetare, qëndrojnë me veti më të dobëta lidhëse po t'i krahasojmë me llaçin bastard të markave të larta. Veç kësaj gurët apo tullat e rreshtit të sipërm të rrënojës ruajnë një lidhje akoma më të dobët me llaçin e tyre dhe shumë herë bile qëndrojnë krejtësisht të shkëputur. Në të tilla kondita, ato lidhen padyshim më fort pas llaçit të çimentos të përdorur prej nesh. Është provuar tashmë se, përdorimi i llaçit bastard direkt mbi rreshtin e sipërm të rrënojës (me gurë apo tullë strukturalisht të dobësuar), e bën pjesën e prekur prej tij irreversibile. Nevojat që kanë lindur më vonë për heqjen e këtij llaçi kanë shkaktuar dëmtime në lëvizjen e gurëve apo tullave të rreshtave të sipërm të mbetjeve arkitektonike. Vija e dëmtimit të tyre ka qenë pikërisht në vëndet e kontaktit midis llaçit të ri më të fortë dhe atij të vjetër e të regresuar. Prandaj vërejmë se direkt mbi pjesët e sipërme të rrënojave duhet të vendoset fillimisht një shtresë llaçi gëlqereje apo balte (qoftë edhe bastard), sipas rastit, e cila të mos e kalojë fortësinë e atij origjinal[37]. Mbi të, shtresat e tjera të ndërhyrjes konservuese të çfarëdo fortësie qofshin, mund të vendosen pa sjellë asnjë dëm në proçesin e irreversibilitetit, pasi ato tashmë nuk kanë kontakt me materialin origjinal të rrënojës.

Një mënyrë tjetër, e cila rrit më tej shkallën e konsolidimit ashtu edhe atë të hidroizolimit të rrënojës, është ajo e shtrirjes mbi pjesën e sipërme të saj, të një radhe gurësh apo tullash. Kuptohet se ky rresht është gjithnjë si shtresë e dytë e ndërhyrjes, mbi atë kalimtare. Gurët apo tullat e përdorur për këtë qëllim, zgjidhen të ngjashëm dhe respektojnë teknikën origjinale. Ndryshimi është në përbërjen e llaçit, i cili mund të ketë fortësinë e kërkuar për të siguruar funksionet e ndërhyrjes. Në këtë rast përdorimi i llaçit bastard, për mendimin tonë është i rekomandueshëm. Ndërhyrja është krejtësisht reversibile. Reshti i shtuar, i cili qëndron mbi shtresën kalimtare, mund të hiqet pa prekur materialin origjinal të mbetjes arkitektonike. Kjo mënyrë konservimi është përdorur dhe ka dhënë rezultate të mira në pjesët e sipërme të mbetjeve arkitektonike të kohëve të vona antike e mesjetare të disa ndërtesave në kalanë e Beratit[38], të Klosit[39], të Antigonesë, Butrintit, Apolonisë, të

28) A. Baçe, **Qyteti i fortifikuar i Kaninës...**, fq. 40.

29) Gj. Karaiskaj, **Kalaja e Durrësit...**, fq. 29-42. Llaçi bastard është përdorur këtu edhe në konservimin e mureve prej tulle.

30) A. Baçe, **Punimet e restaurimit në kalanë e Beratit...**, fq. 145-146.

31) Gj. Karaiskaj, **Punimet restauruese në kështjellën e Ishmit, Punimet e restaurimit në vitin 1982,** Monumentet 1 1984, fq. 143-144.

32) Gj. Frashëri, **Konservime arkeologjike...**, fq. 43-45.

33) Gj. Karaiskaj, **Të dhëna...**, fq. 143.

34) A. Baçe, **Qyteti i fortifikuar i Kaninës...**, fq. 39-40.

35) A. Baçe, **Probleme...**, fq. 33. **Kështjella e Vigut.** fq. 87-89, **Qyteti i fortifikuar i Kaninës.** fq. 40.

36) Gj. Frashëri, **Konservime arkeologjike në kalanë e Krujës**, f. 44. **Relacion mbi punimet e konservimit në bazilikën e Ballshit për vitin 1983** (Arkivi i IMK) etj.

37) Si shtresë të parë kalimtare, do të quanim atë të llaçit që vendosim në kontakt direkt me pjesën e sipërme të rrënojës.

38) A. Baçe, G. Samimi, **Kronikë...**, fq. 254.

39) L. Papajani, **Kronikë e punimeve restauruese (vitet 1976-77)** Monumentet 15-16, 1978, fq. 249-250.

DO NOT COPY

Paleokastrës[40], të Krujës[41], në bazilikën e Ballshit[42], në kishën e Shën Mërisë në Shumri të Mamurasit[43] etj. Avantazhet e kësaj mënyre në krahasim me atë të shtrimit mbi mure vetëm të shtresës së llaçit apo të materialeve të tjera sintetike qëndrojnë edhe nga pikëpamja e paraqitjes së rrënojës së konservuar, një kërkesë kjo e dorës së parë veçanërisht për mjediset arkeologjike që rrihen shpesh nga vizitorët. Konsolidimi me anë të një rreshti mbi rrënojë në mëizolimit nga sipër të mbetjeve arkitektonike, përdorimi i metodave «organike» tradicionale po jep më tepër rezultate nga përdorimi i atyre me materiale të reja si silikatet, polimerët, akrilikë, rezinat, vinilet, asfaltet, etj.[44].

Shtimi i një rreshti gurësh apo tullash mbi rrënojë është vetëm një rekomandim bazë apo një zgjidhje e gatshme për një nga rastet më të shpeshta që shfaqet në konservimin e mbetjeve arkitektonike,

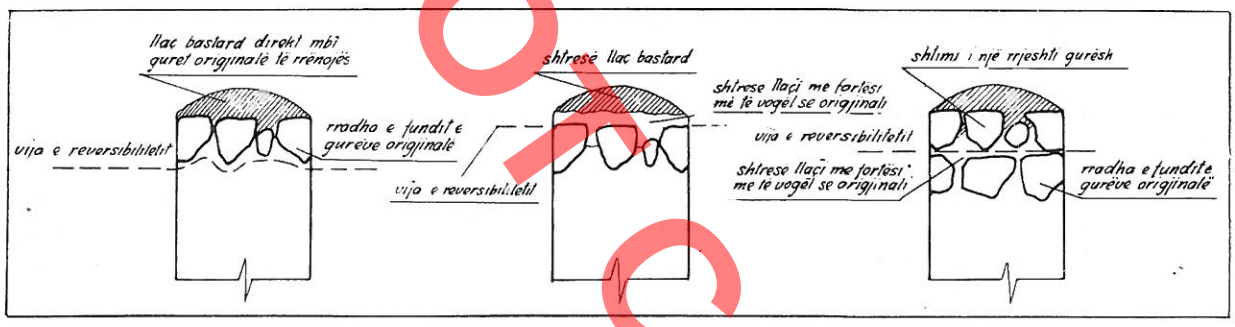

Fig. 1

nyrën e përshkruar më sipër, përbën një masë të proporcionuar integrimi, e cila nuk cënon as pamjen e saj, pasi rreshti i shtuar respekton teknikën e ndërtimit të mbetjes arkitektonike. Nga ana tjetër, ai respekton edhe siluetin e rrënojës duke e ndjekur pa ndryshime vizatimin e saj. Rreshti i shtuar e ruan plastikën e rrënojës, edhe në pamjen e tij nga sipër, ku fugat e llaçit mbyllen mirë nëpërmjet ngjeshjes me mistri, duke i lënë majat e gurëve apo sipërfaqet e tullave të pambuluara (fig. 1). Tashmë edhe në praktikën ndërkombëtare të konservimit në mjediset arkeologjike ka mjaft përvoja, të cilat kanë arritur në përfundimin se përsa i takon konsolidimit dhe hidroatë të zhveshjes së vazhdueshme nga materiali në pjesën e sipërme të tyre. Por vetë gjendja dhe kushtet e ndryshme në të cilat ndodhen mbetjet arkitektonike, e bëjnë këtë rekomandim të mos absolutizohet dhe të kërkohen masa të ndryshme integrimi në raste të veçanta. Një shembull për këtë është ndërhyrja konservuese në mbetjet e mureve e kullave të kështjellës së Vigut, ndërtime të kohës së vonë antike (shek. IV)[45]. Mbetjet e anës jugore dhe perëndimore të saj[46], goditen vazhdimisht nga vërshimi i lumit pranë dhe pjesët e sipërme të tyre paraqiteshin jo vetëm të dëmtuara e të degraduara, por gjithnjë e më tepër duke u zhveshur nga gurët. Qoftë muret e kurtinave

40) A. Baçe, **Probleme.** fq. 32-33. A. Baçe, **Kështjella e Paleokastrës,** shtëpi muze dhe monumente kulture, Tiranë 1981, fq. 88-90.

41) Gj. Frashëri, **Kalaja e Krujës, Kronikë e punimeve restauruese (vitet 1976-77)** Monumentet 15-16, 1978, fq. 252-253. **Konservime arkeologjike** fq. 44-45. **Punimet e restaurimit në kalanë e Krujës.** Punimet e restaurimit në vitin 1982, Monumentet 1/1984, fq. 143.

42) Kjo mënyrë është përdorur në një pjesë të mirë të mbetjeve me muraturë guri e tulle të bazilikës nga ana e autorit.

43) Punimet janë kryer nga ana e autorit.

44) John. H. Stubbs, **Protection and presentation of excavated structures, Conservation on archaeologial excavations,** ICCROM, Rome 1984, fq. 82-83.

45) A. Baçe, **Kështjella e Vigut...,** fq. 87-88.

46) **Po aty,** f. 87-88.

DO NOT COPY

Fig. 2. Kalaja e Krujës, muret JP, përpara ndërhyrjes.

(me gjerësi 2.40 m) ashtu edhe të kullave janë të ndërtuara me teknikën «opus mixtum», me muraturë guri të shkëmbyer me breza tullash (3 rreshtash), kjo në faqen e jashtme, ndërsa brumi i brendshëm përbëhet prej gurësh të madhësive të ndryshme e të vendosur në mënyrë të çrregullt e me llaç të bollshëm[47]. Krejt balli i jashtëm i muraturës (veçanërisht te kullat) paraqitej i humbur prej veprimit të vazhdueshëm të ujërave vërshuese dhe goditjes së gurëve të mëdhenj që i sillnin ato. Nga ana tjetër edhe brumi i mbetur në palcën e muraturës rezultonte i dobësuar, me materialin lidhës të regresuar. Në këto kushte, plotësimi i faqeve të jashtme të kullave e kurtinave deri në lartësinë e vërshimit të ujërave u bë i domosdoshëm, e para, për t'i krijuar mbetjeve origjinale të mureve një pengesë paraqitëse ndaj veprimit direkt mbi to të ujërave të lumit, e dyta, për të rritur qëndrueshmërinë e strukturës së mureve ndaj forcës goditëse të këtyre vërshimeve. Masa e integrimit u përcaktua kështu në raport me llojin e forcën e veprimit të agjentit dëmtues.

Meqenëse lartësia e prurjes maksimale të vërshimeve arrinte në 1.20 m dhe në përgjithësi balli i rrënojës ruhet nën 2/3 e kësaj lartësie, diferenca u plotësua me disa rreshta murature. Bile ky plotësim e kaloi pak lartësinë e vërshimeve dhe arriti në 1.30 m, për të qenë më të sigurtë në pengimin e tyre. Kjo ndërhyrje synoi që shtesa e re e muraturës të respektonte teknikën origjinale, si në anën e jashtme (me gurë të rrumbullakët në përmasa 26 – 35 x 15 – 20 cm të vendosur në rreshta të rregullt horizontalë) ashtu edhe në pjesën e brumit të mbetjeve (me gurë me përmasa mesatare dhe pa ndonjë uniformitet në madhësi)[48]. Ndryshimi u bë vetëm në përbërjen e llaçit, ku u përdor llaç bastard M.15 – 30. Po ashtu në masën integruese u respektua edhe teknika e brezave të tullës prej 3 rreshtash, lidhur me të njëjtin llaç.[49] Rasti i Vigut është një shembull, tek i cili nevoja për frenimin e proçesit të çveshjes nga sipër të mureve, e bënë të domosdoshëm ndërhyrjen jo me një, por me disa rreshta murature. Në këtë ndërhyrje është për t'u vënë re se, meqenëse kemi të bëj-

47) **Po aty,** f. 83-85.

48) **Po aty,** fq. 88.

49) **Po aty,** Duke parë se përmasat e tullave origjinale 39 x 26 x 4.5 cm përkonin afërsisht me gjerësinë e lartësinë e tullave të sotme (12 x 25 x 5 cm), u pa e arësyeshme shfrytëzimi i këtyre të fundit, duke i ekspozuar atyre faqen e dy dimensioneve të ngjashme. Meqenëse edhe sipas teknikës së rrënojës, brezi i tullave nuk përshkonte gjerësinë e murit, tullat u vendosën vetëm në anën e jashtme të tij. Përdorimi i tullave të sotme qe në këtë rast vetëm një koinçidencë e përafërsisë së përmasave me ato origjinale dhe kjo nuk i cënon kriteret e konservimit, pasi ato respektojnë teknikën e rrënojës në pamje dhe në të njëjtën kohë e ruajnë në vetvete datën e ndërhyrjes. Por kritereve të konservimit do t'i përgjigjej më mirë ripërdorimi i tullave origjinale po qe se do të gjendeshin gjatë gërmimeve të mjedisit, me kusht që peshën e diferencimit midis plotësimeve dhe strukturave origjinale në këtë rast e mban përdorimi i lidhësit të dallueshëm, siç është bërë edhe në fakt.

DO NOT COPY

më me lidhës shumë të fortë të murit origjinal, shtresa kalimtare eliminohet dhe llaçi bastard M. 15-30, që rezulton më i dobët është vendosur me të drejtë në kontakt direkt me strukturat e mbetjeve.

2) Konservimi në mjediset e zbuluara arkeologjike ndalet me preokupacion të veçantë në rastet kur mbetjet arkitektonike ndodhen në rrezik shembje. Të tilla situata nuk paraqesin vetëm rrënojat pa qëndrueshmëri statike të dala nga gërmimi arkeologjik (të cilat vinë në këtë etapë të konservimit të mbajtura nga mjete provizore), por edhe mbetjet arkitektonike të zbuluara me kohë, të cilat arrijnë në këtë pozicion statik kritik, prej veprimit të faktorëve permanentë ose të befasishëm. Sigurisht që kur kemi të bëjmë me struktura në rrezik shembjeje, ndërhyrja konservuese është e pashmangshme, bile urgjente. Nuk mund të pranohet të lihet një mur i pjerrët të shembet pa ndërhyrë për ta konsoliduar, për hir të moscënimit të konteksit të tij origjinal. Po ashtu detyrohemi të ndërhymë e të prekim një themel të rrënojës kur gjendja e tij nuk na siguron për një kohë të gjatë strukturat që mban sipër vetes. Rastet e ndërhyrjeve konservuese për të mënjanuar rrezikshmërinë e shembjes së mbetjeve arkitektonike ndeshen dendur dhe në forma të shumëllojta, sidomos në strukturat mesjetare. Midis tyre kemi zgjedhur për diskutim ato dukuri që mund të konkretizojmë vetëm disa anë tipike të përvojës.

Si një nga shkaqet më të shpeshta e tipike që na paraqitet lidhur me rrezikshmërinë e shembjeve të mbetjeve arkitektonike, janë padyshim boshllëqet dhe zgavrimet, të cilat kanë të bëjnë me humbjet pjesore të masës së murit. Në kësi rastesh edhe kur mbetjet arkitektonike qëndrojnë në vertikalitet të plotë, boshllëqet e tyre shfaqen në forma e vende të tilla, të cilat e bëjnë muraturën të shëmbet nga vetë pesha e saj ose të bjerë pjesë-pjesë në kohë. Për një moment do të arsyetonim pa hezitim se masa që duhet marrë për shpëtimin e rrënojës është plotësimi i boshllëqeve të saj me muraturë. Por këtu duhet të mbahet parasysh rregulli i përgjithshëm, që plotësimi i boshllëqeve do të bëhet kur pjesët që integrohen të jenë relativisht të vogla në krahasim me masën e origjinalit. Një shembull shumë të thjeshtë dhe në të njëjtën kohë mjaft sinjifikativ për të ilustruar kufizimin që duhet të ketë ndërhyrja në rrënojë për plotësimin e boshllëqeve, mendojmë se është ai në mbe-

Fig. 3. Kalaja e Krujës, muret JP, mbas ndërhyrjes.

tjet e mureve rrethuese jugperëndimore të kalasë së Krujës.[50] Siç shihet edhe në pamje (fig. 2,3) volumi i muraturës së re (në nuancë më të zbardhur) është mjaft më i vogël nga masa e mureve origjinale. Domosdoshmëria e plotësimit të këtij boshllëku erdhi nga kërcënimi për t'u shëmbur i traktit të lartë në të djathtë të pamjes. Ky plotësim i kursyer, jo vetëm mënjanoi rrezikshmërinë e shëmbjes së traktit, por e bëri të panevojshme ndërhyrjen tjetër, siç u la përshembull pa mbushur vrima në pjesën e sipërme të tij.

Si raste të tjera, ku plotësimi i boshllëqeve është evident për stabilizimin e mbetjeve arkitektonike dhe në të njëjtën kohë muratura e re është e detyruar të respektojë teknikën e rrënojës, mund të përmendim ato të kryera në strukturat e shek. XVI-XVIII të kalasë së Peqinit[51], siç është rasti i mbushjes së boshllëqeve që e çpojnë tejpërtej murin rrethues duke rrezikuar shëmbjen e tij[52], ose ai i plotësimit të zgavrave deri thellë në brumin e murit rrethues, të krijuara nga rënia e gurëve në faqe dhe që rrezikojnë shëmbjen e pjesëve të mbivëna[53], po ashtu ndërhyrja e pashmangshme plotësuese në boshllëqet e hapura në vendet ku dikur kanë qenë frëngjitë e topave të pushkëve, etj. Në sajë të gjurmëve të qarta që u gjetën, konservimi i boshllëqeve në këto raste u arrit në përmjet restaurimit të elementeve munguese[54]. Plotësimi i detyrueshëm për të shmangur rrezikun e shë-

50) Gj. Frashëri, **Kronikë... (vitet 1976-77),** fq. 252-253.
51) L. Papajani, **Kalaja e Peqinit,** Monumentet 9, 1975, fq. 55-64.
52) **Po aty,** fq. 63, Tab. VII. Foto. 1, 2.
53) **Po aty,** Tab. VII, foto 3, 4.
54) **Po aty,** Tab. VIII, foto 1, Tab. IX, foto 1, tab. VII, foto 6, etj.

mbjes së rrënojës është i rekomandueshëm, kur ka mundësi, të bashkëlidhet edhe me detyrën e paraqitjes së saj. Në kushte të tilla të ngjashme, konservimi i mbetjeve të një harku porte me tulla[55], si mënyra më efikase mund të jetë pikërisht kompletimi i pjesës së humbur të tij; apo mbushja e një zgavre vertikale të krijuar në një nga kullat e kështjellës së Vivarit[56]; apo ato të kryera në mbetjet e mureve e të kullave në kalanë e Kaninës;[57] apo ato në frigidarin e termeve të stacionit të Bradashesht[58], etj.

Në përgjithësi muratura e plotësimit të këtyre boshllëqeve e ka respektuar teknikën e ndërtimit të mbetjeve arkitektonike.[59] Dallimi midis tyre ka konsistuar ose në zgjedhjen e gurëve në ngjyrë më të zbardhur, ose në materialin lidhës, por mund të jenë përdorur të dy këto elemente njëherësh. Megjithatë nuk ka munguar edhe ndonjë zgjidhje e veçuar, siç është plotësimi i boshllëqeve në mbetjet e mureve rrethuese të kalasë së Kaninës, e cila ka ndjekur karakteristikat teknike të rrënojës dhe si i vetmi element dallimi i tyre është menduar të shërbejë vendosja e një pllake me shënimin e vitit dhe entit konservues[60]. Për mendimin tonë, vendosja e tabelës është një masë e domosdoshme por jo e mjaftueshme për qëllimin e ndërhyrjes. Ajo është një ndihmesë suplimentare e jashtme, e cila më tepër e siguron praninë e shtesës së re, se sa e vërteton atë. Muratura e shtuar për plotësimin e boshllëqeve duhet të qëndrojë në vetvehte si e tillë, me vërtetësinë e saj të dukshme dhe atë të brendshme. Ajo duhet të dallohet në pamje si një ndërhyrje integruese për rrënojën dhe të ketë konsistencën e vet të pavarur ndaj pjesëve origjinale.

Duke ju përmbajtur gjithmonë rregullit që boshllëqet ose pjesët integruese duhet të jenë sa më të vogla në raport me origjinalin, ndërhyrja konservuese ndodhet shpesh në vështirësi përpara nevojave të mëdha konsoliduese që paraqesin jo rrallë mbetjet arkitektonike në rrezik shembjeje. Për zbatimin me sukses të kësaj norme të konservimit, manovrohet me dy elementet kryesore të tij, mënyrës së ndërhyrjes dhe masës së nevojshme të integrimit. Sadoqë ato janë të varura nga rasti konkret, zgjidhja që marrin ato për çdo rast mund të diskutohet si në vetvete ashtu edhe duke u krahasuar me ndërhyrjet e tjera analoge. Nga kjo pikëpamje le të marrim në shqyrtim dy shembuj ndërhyrjesh konservuese në muret rrethuese, të cilat ishin në rrezik shembjeje pak a shumë nga e njëjta arsye, nga prania e boshllëqeve dhe e zgavrave, në strukturat e mbetura nga hyrja e akropolit të kalasë së Shurdhahut[61] dhe në traktin verilindor të murit rrethues të kalasë së Kaninës[62], e para që të tërheq vëmëndjen për masën e integrimit, ndërsa e dyta që meriton të diskutohet për mënyrën e ndërhyrjes.

Prej kullave që mbronin hyrjen e akropolit të kalasë së Shurdhahut kishin mbetur vetëm muret pranë portës në një lartësi deri në 5 m. Gjithashtu në secilën anë të saj ruheshin edhe mbetjet deri në 2 m të mureve rrethuese të hyrjes. Në secilën anë të tyre dhe pak më larg nga porta, kishin mbetur të veçuar dy trakte më të larta nga muri rrethues, të cilat ishin pjerrur në mënyrë të theksuar në anën e jashtme. Gjendja në rrezik shembjeje e strukturave të hyrjes së akropolit mund të kuptohet fare qartë nga vetë pamja e mureve të mbetura të saj përpara ndërhyrjes. Madje, atë e keqësonte më tej llaçi shumë i dobët, lartësia e madhe e fragmenteve më të ruajtura dhe paretet e holla të mureve. Rrezikshmëria më e madhe e shembjeve qëndronte veçanërisht në prerjet anësore vertikale të trakteve të mureve, prej të cilave shkëputja herpashershme e gurëve qe një proçes permanent degradimi[63].

Si mënyrë e ndërhyrjes konservuese për nxjerrjen nga kërcënimi i shembjes së mbetjeve arkitektonike të hyrjes, u gjet me të drejtë për mendimin tonë, kontraforti i tyre me muraturë të re, nëpërmjet plotësimit në masën e nevojshme të boshllëqeve. Për plotësimet u zgjodh respektimi i teknikës e i plastikës së rrënojës dhe përdorimi i gurit të errët në të njëjtën nuancë. Diferencimi u la vetëm në përdorimin e lidhësit (llaç bastard). Ndërsa përsa i takon

55) Po aty, Tab. I, Foto 4.
56) Gj. Karaiskaj, **Fortifikimet mesjetare pranë kanalit të Vivarit në Butrint dhe restaurimi i tyre,** Monumentet, 11, 1976, fq. 147-153 (Kulla 2).
57) A. Baçe, **Qyteti i Kaninës,** fq. 39-40, (të tilla punime u kryen në traktet F-N-G-H, 1-6, M-N, A dhe në kullat 3,6,7).
58) L. Papajani, N. Ceka, **Nymfeu dhe termet e stacionit Ad Quintum,** Monumentet 4, 1972, fq. 45-46.
59) Në këtë punim nuk kemi marrë në shqyrtim rastin kur boshllëqeve u mungojnë gjurmët për restaurimin.
60) A. Baçe, **Qyteti i Kaninës,** fq. 39.
61) Gj. Karaiskaj, **Të dhëna...,** fq. 142 – 144.
62) A. Baçe, **Qyteti i Kaninës...,** fq. 40.
63) Gj. Karaiskaj, **Të dhëna...,** fq. 142 – 143.

PO KOPJE

masës së integrimit, te muret rrethuese u bë plotësimi i tërë boshllëqeve të tyre në secilën anë të portës, duke i sjellë ato deri në nivelin e mureve ekzistuese më të larta. Prerjet vertikale në ekstremet e trakteve të murit rrethues u zbutën duke u plotësuar në trajtën e kontrafortit nën një kënd rreth 60°. Gjithashtu, pas gjurmimit të planimetrisë së të dy kullave, u krye një plotësim i ndjeshëm në anën e përparme të tyre.[64]

Sigurisht që me këtë ndërhyrje, mbetjet e hyrjes së akropolit të kalasë së Shurdhahut u konsoliduan mjaft dhe dolën nga rreziku i rrëzimit. Por vërejmë se, masa e integrimit i ka kaluar caqet e nevojës për kontrafortin e mbetjeve, duke qenë e ditur se plotësimet e kësaj natyre bëhen nën një kënd prej 45°, ashtu si vetë autori e ka respektuar në ndërhyrjet e tjera të këtij mjedisi. Sipas nesh, me përjashtim të ndërhyrjes në ekstremet anësore të trakteve të murit rrethues nën këndin 60°, dy plotësimet e tjera, ajo në kullat dhe ajo në muret rrethuese pranë portës, karakterizohen nga sasi të tepërta murature të masës integruese. Për më tepër, preferenca e autorit për t'i realizuar këto plotësime me të njëjtën plastikë e teknikë ndërtimi, si dhe me të njëjtën ngjyrë të gurit me mbetjet origjinale[65], përbën një kusht thelbësor në ndërhyrjen konservuese arkeologjike, që masa e muraturës së re të jetë ekstremisht e kufizuar[66].

Problemet e konsolidimit dhe të mënjanimit të rrezikut të shëmbjes ishin edhe në mbetjet e mureve rrethuese e të kullave të kalasë së Kaninës, veçanërisht në njërën nga kullat e anës veriore[67] dhe në traktet e murit rrethues pranë dy kullave jugore të saj[68]. Në kullën veriore, gërryerja e tavanit kishte sjellë për pasojë rrëzimin e gjysmës së saj dhe mbetjen pezull të pjesës tjetër. Për mbështetjen e pjesës së mbetur të kësaj kulle, u zgjodh si mënyrë ndërhyrjeje veshja e bazamentit në hapësirën e boshllëkut, me një masë murature në formë piramidale, e realizuar me teknikë të zakonshme mur guri, vetiu e dallueshme nga ajo e shek. IV të kullës. Sipas autorit në këtë ndërhyrje u pat parasysh mbulimi sa i pakët i gurëve antikë, të cilët gjëndeshin në pjesën e poshtme të kullës[69].

Po ashtu në pjesët e poshtme të trakteve mureve rrethuese jugore ishin krijuar zgavra të konsiderueshme nga ana e faqeve të jashtme të tyre dhe ndonjë boshllëk në mes të lartësisë së mure. Për rritjen e qëndrueshmërisë së trakteve të dëtuar u vendos mbështetja e tyre në kontraforte thore. Ato u ndërtuan në trajtë pilastrash të pjeta, me gjerësi 1.20 m dhe u lidhën organikisht pjesën e dobësuar të murit[70], në sipërfaqen e zgvruar. Sipas autorit, kjo mënyrë përforcimi ka sërë avantazhesh ndaj plotësimit të plotë të zgavve, pasi ajo nuk ndërhyn në vlerat e murit dhe na tjetër paraqitet reversibile[71].

Shikohet qartë se, megjithëse problematika e rasteve të Kaninës është e njëjtë me atë të rrënojave të Shurdhahut, për konservimin e tyre është gjetur mënyrë krejt tjetër ndërhyrjeje. Si kriter ndërhyrës kontrafortuese për mbajtjen e rrënojave përbëjnë veprim të drejtë, por rezultatet që ato kanë sjellë rastin konkret, për mendimin tonë janë të diskutueshme. Përsa i takon ndërhyrjes në kullën veriore, rejmë se veshja në formë piramidale që i është bë bazamentit të saj përbën një masë të konsiderueshme integrimi, e cila sipas nesh, jo vetëm ka juar një siluetë të deformuar e shqetësuese të fmës arkitektonike të kullës, por duke murosur ec gjurmët në bazament ka cënuar edhe mundësinë përfytyrimit të pamjes origjinale të saj. Meqenë realisht është pranuar kjo masë jo e vogël integr dhe sakrifica e gjurmëve në pjesën e bazamen na duket se ndërhyrja më e drejtë do të kishte qe plotësimi i hapësirës së humbur të tij. Ajo do të ish e mjaftueshme për sigurimin e qëndrueshmërisë pjesëve të mbetura të kullës dhe nga ana tjetër t'i kishte sjellë asaj një pjesë të formës së vetvet

64) **Po aty,** fq. 143.
65) **Po aty.** fq. 143.
66) Një tepricë e tillë e masës së integrimit vërehet edhe në akropolin e kalasë së Krujës, në ngritjen me disa rreshta të perdes së dytë të murit të tij. Megjithë kërkesat e veçanta të paraqitjes së këtij mjedisi për vizitueshmëri, numri i rreshtave të shtuar mund të kufizohej pa e cënuar këtë funksion. Por në ndryshim nga rasti i Shurdhahut, masa integruese e akropolit të Krujës është krejtësisht e dallueshme nga origjinali, prej përdorimit të gurëve ngjyrë çelët dhe sigurisht të llaçit lidhës.
67) A. Baçe, **Qyteti i Kaninës...**, fq. 40 (kulla nr. 1).
68) **Po aty,** në traktet pranë kullave 8 dhe 9
69) **Po aty.**
70) **Po aty.**
71) **Po aty.**

DOKTORATURA

Si teknikë integrimi mund të qëndronte po ajo që është realizuar.

Lidhur me ndërhyrjen në kurtinat, dihet se kontrafortet pilastra, si mjete që i takojnë një mase të jashtme integrimi, kanë avantazhin se ndërhynë fare pak në materialin e rrënojës në krahasim me plotësimin e boshllëqeve. Gjithashtu është i pranueshëm edhe avantazhi i reversibilitetit që ato paraqesin. Por me sa duket, duke synuar që të vendoset në këtë mur një masë sa më e vogël integruese, është zgjedhur një mënyrë ndërhyrjeje jo efikase. Fjala është se në gjendjen që na paraqiten traktet e zgavruara e me boshllëqe të kurtinave, vendosja e pilastrave kontrafortuese si masë përforcimi për mosshëmbjen e saj, përbën një ndërhyrje pa efektivitet ose më mirë një masë teknikisht të dobët. Dihet se muraturat apo pilastrat kontrafortuese vendosen për mbajtjen e murit, në pikën më të peshuar të epjes së tij dhe që njëkohësisht me të, të ruajnë lidhje me pjesët e tjera të strukturës së murit. Në këtë drejtim vërejmë se muri i kurtinës nuk rrezikohet të bjerë nga epja, por nga zhveshja e gurëve në anën e jashtme të tyre. Si rrjedhim, pilastri kontrafortues nuk mund të ndalojë rënien (shkëputjen) e këtyre gurëve në hapësirat e zgavruara e me boshllëqe. Aq më tepër të dy këta kontraforte nuk janë në gjendje të mbajnë murin e kurtinës, në rast se ky do të anohet për të rënë, pasi ata janë mbështetur në vëndet strukturalisht më të dobëta të krejt sipërfaqes së kurtinës. Në këtë drejtim, do të rekomandonim si ndërhyrjen më efikase, jo atë të kontraforteve, por plotësimin e boshllëqeve e të hapësirave të zgavruara në masën e kërkuar, në lidhje me stabilizimin e bazamentit dhe ndalimin e shkëputjes së gurëve nga pjesët e mbivëna.

Për të dalluar një mënyrë konservimi nga një tjetër, merret në shqyrtim sigurisht edhe një element tjetër i rëndësishëm i saj, shkalla e reversibilitetit. Por një ndërhyrje, e cila nuk i ka dhënë rrënojës efektin e duhur konservues, shkalla e reversibilitetit të saj sado e lartë që të jetë, mbetet e pavlefshme. Prandaj, në mënyrën e rekomanduar prej nesh (plotësimi i hapsirave boshe) shkalla e reversibilitetit do të ishte e pranueshme, kur kemi parasysh se ajo është e njëjtë me atë të kryer nga vetë autori në plotësimin e bazamentit në formë kontraforti të kullës veriore. Këtu është vendi për të kujtuar se ndërtimi i pilastrave kontrafortuese me muraturë në rrënojat e kohës së vonë antike dhe mesjetare nuk rekomandohet. Kjo nga njera anë, për vetë ngjashmërinë e muraturave dhe të natyrës fragmentare që ato paraqesin duke krijuar konkurencë midis tyre deri në prekjen e konsistencën së rrënojave. Nga ana tjetër, prania e kontraforteve krijon një thyerje të vijueshmërisë së shikuesit dhe konfuzion në perceptimin origjinal të vlerave të mjedisit.

Mbi nevojat që paraqesin mbetjet arkitektonike në rrezik shëmbjeje për kontraforte, po sjellim këtu shëmbullin e ndërhyrjes konservuese në mbetjet e kishës nr. 6 në kalanë e Shurdhahut[72]. Rasti ka analogji me ndërhyrjet e më sipërme. Prej kishës ruhet vetëm absida dhe dy fragmente muresh anësore të saj. Megjithëse këto pjesë qëndronin në tërë lartësinë, ato ishin në rrezik shëmbjeje për shkak të shkëputjes dhe rënies së vazhdueshme të gurëve në muret anësore dhe në pjesën e poshtme të dy qoshe ve të tyre (deri në 1.5 m lartësi nga toka). Gjithashtu rrezikohej të humbiste edhe gjurma e një dritareje në murin jugor. Si mënyrë për mbajtjen e mbetjeve të kishës u zgjodh këtu pikërisht plotësimi në masën e nevojshme konstruktive e një pjese të humbur të mureve anësore dhe të zgavrave në qoshet e tyre. Në murin jugor, meqenëse plotësimi detyrohej të përfshinte edhe hapësirën e dritares, ndërhyrja konservuese mori edhe karakter restaurimi pasi për këtë ruheshin gjurmë të plota. Ndërsa plotësimet në murin verior, në mungesë të gjurmëve, e lanë të paprekur vëndin e dritares[73]. Muratura e shtuar u realizua me teknikë, jo të njëjtë me anë të rrënojës, e cila ishte me gurë pak a shumë të skuadruar e të vendosur në rreshta. Muratura e re u diferencua prej përdorimit të gurëve të paskuadruar (të zakonshëm) dhe në ngjyrë më të zbardhur, një gjuhë plastike e ndryshme kjo, edhe nga ajo e zbatuar në kullat e hyrjes së akropolit po në kalanë e Shurdhahut nga i njëjti autor. Ndërhyrja konservuese në mbetjet arkitektonike të Kishës nr. 6 në kalanë e Shurdhahut përbën për mendimin tonë, për nga raporti i konsolidimit të rrënojës, masës së integrimit, reversibilitetit dhe paraqitjes së kontekstit të saj, një arritje mjaft të ekuilibruar.

3 — Një aspekt tjetër me të cilën ndeshemi shpesh në mjediset arkeologjike të zbuluara, është nevoja për konservimin e gjurmëve shumë të zbehta e fragmentare. Këtu është fjala për rastet kur mbetjet e strukturave të rrënuara të lidhura me llaç

72) Gj. Karaiskaj, **Të dhëna...**, fq. 144.

73) **Po aty,** Veç këtyre ndërhyrjeve u plotësuan gjithashtu paturat e dritares së absidës dhe u mbulua ajo me rrasa guri.

DOKTORATURA

Fig. 4. — Sarajet e Toptanëve (selamilëku) në kalanë e Krujës.

DO NOT COPY

rezultojnë tepër të varfëra, me planimetri pjesërisht të lexueshme dhe kur shihet qartë se ato do të zhduken me kalimin e kohës. Mënyra që është përdorur më gjërësisht për konservimin e tyre konsiston në plotësimin e mbetjeve me një radhë gurësh (ose tullash) me lidhës të dallueshëm, siç është kryer për shembull ndërhyrja në absidën e kapeles së akropolit në kalanë e Krujës[74], ajo në një pjesë të mureve me tulla në bazilikën e Ballshit[75] etj. Duhet thënë se shpesh ndërhyrjet e kësaj natyre janë detyruar, që përveç konservimit të gjurmëve, të shkojnë edhe më tej në evidentimin e këtyre mbetjeve fragmentare, pra në restaurimin e tyre. Në të tilla raste, për t'i sjellë gjurmët e zbehta të rrënojës në dukje, plotësimi është kryer deri edhe në 3-4 rreshta murature guri (apo tulla)., siç është rasti i perdes së parë të murit të akropolit në kalanë e Krujës[76], i mureve anësore të kishës nr. 6 në kalanë e Shurdhahut[77], i disa substrukturave të ndërtesave në akropolin e kalasë së Beratit[78], etj. Megjithatë vërehet se jo kudo operohet me të njëjtën masë integrimi, çka ka diktuar me kohë vendosjen e një rregulli të caktuar për këtë aspekt mjaft delikat të vlerësimit të rrënojave. Për mendimin tonë, rregulli mund të udhëhiqet nga shumica e rasteve, sipas të cilave, masa e ndërhyrjes për konservimin e mbetjeve të zbehta arkitektonike, të kufizohet me plotësimin mbi to vetëm të një radhe murature, e cila të jetë e dallueshme nga origjinali në materialin lidhës. Vendosja dhe zbatimi i një rregulli në këtë çështje e ndihmon specialistin edhe nga pikpamja formale në njohjen dhe dallimin e muraturës shtesë të integruar, ndaj këtyre gjurmëve shumë të zbehta e fragmentare, të cilat ndryshe mund të mos identifikohen me lehtësi.

4 — Problemet e themeleve përbëjnë një tjetër horizont të gjerë e të ndërlikuar të konservimit të mbetjeve arkitektonike e rrënojave arkeologjike të periudhave që po shqyrtojmë. Rrëshqitja, cedimi, hapsirat boshe e fenomene të tjera regresimi të themeleve, paraqesin përherë nevoja urgjente për ndërhyrje, për pasojat që ato mund t'i shkaktojnë strukturave që mbajnë mbi vete. Vështirësitë e ndërhyrjeve në themele nuk vinë vetëm se ato janë të fshehura në nëntokë, porse janë pikërisht strukturat që peshojnë mbi to, të cilat duhet të merren parasysh në çdo hap të punimeve. Në këtë drejtim, nga mënyrat më të thjeshta e mjaft praktike për konservimin e themeleve, është ajo e përforcimit të tyre me anë të dheut. Si shembull tipik të kësaj lloj ndërhyrjeje kemi zgjedhur atë të kryer në themelet e kullës

74) Gj. Frashëri, **Konservimi arkeologjik**, f. 44.
75) Gj. Frashëri, **Relacion...**, f. 2.
76) Gj. Frashëri, **Konservimi arkeologjik**, f. 44-45.
77) Gj. Karaiskaj, **Të dhëna...**, f. 144.
78) A. Baçe, **Punimet e restaurimit**, fq. 145-146.

DO NOT COPY

Fig. 5. Mbetjet e një dritareje të sarajeve të Toptanëve, përpara ndërhyrjeve konservuese.

nr. 4 dhe të kurtinës perëndimore në kalanë e Prezës[79], i cili kishte rrëshqitur në anën e jashtme duke rrezikuar shëmbjen e kullës. Për ndalimin e rrëshqitjes së mëtejshme të tij, paralel me bazamentin e kullës e të kurtinës perëndimore u ndërtua një mur mbajtës i ulët në trajtën e një muri tarracimi dhe hapësira midis tyre u mbush me dhé të ngjeshur deri në nivelin e themelit të lëvizur. Prej ndërhyrjeve të tjera të kësaj natyre mund të përmendim përpjekjen për stabilizimin e masivit shkëmbor VP të kalasë së Krujës.[80] etj. Sidoqoftë, ndërhyrjet konsoliduese të themeleve me anën e masës së dheut, përveç paprekshmërisë së strukturave origjinale dhe reversibilitetit, sjellin efektivitet në konservim qoftë edhe për një kohë provizore.

5 — Përpjekjet për të ndaluar proçesin e shkatërrimit të mbetjeve arkitektonike e kanë bërë të detyrueshme në raste shumë të veçanta që ndërhyrja konservuese të kryhet nëpërmjet rikonstruksionit të tyre. Mendojmë se e vetmja situatë e kuptueshme dhe e lejueshme ku rikonstruksioni mund të ndërmerret, është kur ekzistojnë për to të dhëna arkeologjike apo arkitektonike komplete ose shumë pranë kompletes. Në rast se këto të dhëna mungojnë atëhere ai kufizohet deri te anastiloza. Rikonstruksioni ka gjetur zbatim në mbetjet e mjediseve arkeologjike jo si qëllim në vetvete, por i detyruar nga nevojat e mbrojtjes së këtyre strukturave të hapura dhe kur s'ka patur rrugë tjetër shpëtimi për to, si një mënyrë ndërhyrje për kompletimin e tyre, duke i siguruar në një rast nga lagështia, në një tjetër nga rreziku i shëmbjes, në një tjetër prej lodhjes konstruktive (fig. 4, 5, 6),), etj. Midis këtyre ndërhyrjeve mund të përmendim atë të kryer në varrin monumental në Suç të Burrelit, i tipit qemer me pusetë, gjëndur në rrënojat e një kishe të shek. IV — VI[81]. Gjatë gërmimit u vu re se 1/3 e qemerit ishte rrëzuar dhe se me largimin e dheravе forca shtytëse e qemerit nuk kishte me se të përballohej në anët e tij. Konservimi konsistoi këtu në rikonstruksionin e pjesës së rrëzuar të qemerit dhe plotësimin në masën e nevojshme të mureve anësore për të siguruar ekuilibrin e shtytjes së tij[82]. Në vijim përmendim gjithashtu rikonstruksionin e pjesës së humbur të qemerit në galerinë e hyrjes të kalasë së Krujës (fig. 7) të shek. XV për eleminimin e efekteve të lagështisë[83], rikonstruksionin e pjesshëm të qemereve të ambienteve ngjitur me murin e kështjellës të shek. XIII-XIV në kalanë e Beratit, për përmirësimin e gjëndjes mjaft të degraduar të tyre[84], atë të disa elementeve arki-

79) L. Papajani, **Kalaja e Prezës,** Monumentet 7-8, 1974, fq. 175-178.

80) Gj. Fashëri, **Konservime arkeologjike**, fq. 36-37.

81) A. Baçe, **Varri monumental në Suç të Burrelit,** Kronikë e punimeve restauruese, Monumentet, 15-16, 1978, fq. 252.

82) **Po aty.**

83) Gj. Frashëri, **Relacion mbi punimet e restaurimit të hyrjes të kalasë së Krujës,** 1978 (Arkivi I.M.K.).

84) A. Baçe, G. Samimi, **Kronikë...**, fq. 252 A. Baçe, **Punimet e restaurimit...**, fq. 145.

DO NOT COPY

Fig. 6. Plotësimi i boshllëqeve për të eliminuar rrezikun e shembjeve të mbetjeve të sarajeve nëpërmjet procesit të rikonstruksionit (pamje e pjesës qëndrore të ndërtesës).

tektonikë të frigidarit në termet e Bradasheshit të shek. III për nevoja konstruktive[85], rikonstruksioni i strukturave të humbura në mbulesën e hamamit të kalasë së Krujës[86] të fundit të shek. XV, apo atyre të kishës së Marmiroit të shek. XIII, ndërhyrje kjo e fundit më se e domosdoshme jo vetëm për të forcuar mbjetjet arkitektonike të saj nga ana konstruktive, por edhe për të eliminuar muret shtesë të vëna për qëllime përforcimi kohë pas kohe, duke zbuluar kështu vlerat origjinale të monumentit[87], etj.

6- Konservimin e mbetjeve arkitektonike e ndihmon nganjëherë edhe nevoja e restaurimit të tyre — ndërhyrjet e domosdoshme që lidhen me paraqitjen e mjedisit, me lexueshmërinë e kontekstit të tyre para vizitorëve. Ndërhyrje të kësaj natyre janë kryer në rikompozimin e disa elementeve të rrënojave të ndërtesave (banesa) në kalanë e Beratit[88], të Krujës[89], të Shurdhahut[90], të Gjirokastrës[91], të Shkodrës[92], etj. siç janë plotësimi i pjesëve të mangëta të harqeve të dritareve, të dyerve, të nikeve, etj, apo dhe

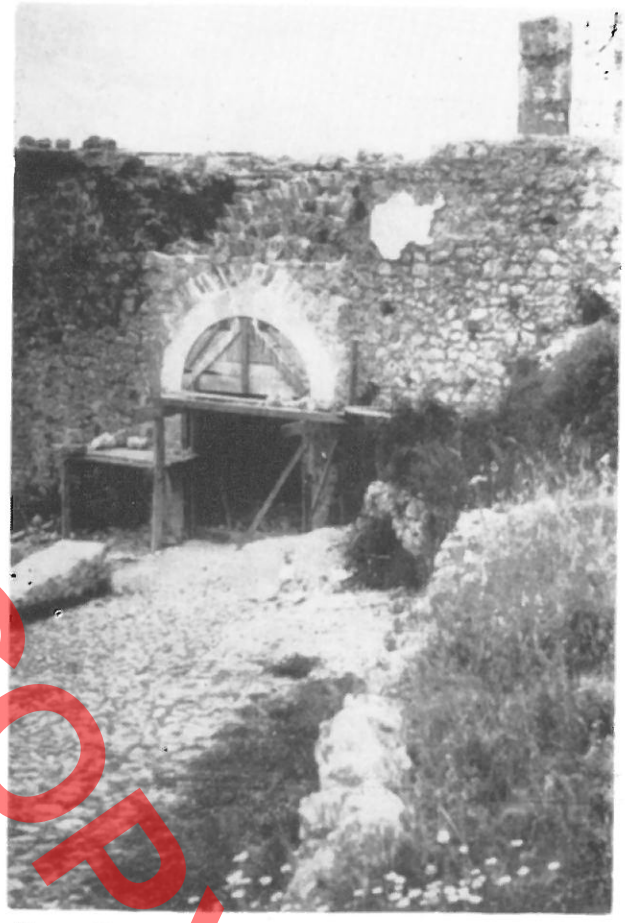

Fig. 7. Hyrja e kalasë së Krujës. Rikonstruksioni i pjesës së humbur, të mbulesës së galerisë së dytë, për eliminimin e veprimit të lagështisë.

rikompozimi stilistik i elementeve arkitektonikë në muret rrethues, siç është restaurimi i disa bedenave në kalanë e Gjirokastrës[93], ngritja në lartësi akoma me disa rreshta gurësh më tepër të perdes së dytë

85) N. Ceka, L. Papajani, **Nymfeu dhe termet...**, fq. 45-46.
86) V. Shtylla, **Hamami i kalasë së Krujës,** Kronikë e punimeve restauruese për vitin 1979, Monumentet 20/1980, fq. 132.
87) A. Meksi, **Restaurimi i kishës së Marmirolit,** Monumentet 2, 1971, fq. 73 — 79.
88) A. Baçe, G. Samimi, **Kronikë...**, fq. 254, A. Baçe, **Punimet...**, f. 145.
89) Është fjala për mbetjet e ndërtesave në qendër të kalasë, të zbuluara dhe të konservuara prej nesh në vitin 1980.
90) Gj. Karaiskaj, **Të dhëna...**, fq. 144-145.
91) **Jeta shkencore (kronikë),** Monumentet 3, 1972, fq. 220.
92) V. Kamsi, **Kështjella e Shkodrës dhe restaurimi i saj,** Monumentet 1, 1971, fq. 165 — 170.
93) A. Baçe, **Kalaja e Gjirokastrës,** Monumentet 18, 1979, fq. 153.

të murit të akropolit ndaj të tjerave në kalanë e Krujës[94], rikompozimi i frengjive të shek. XVIII-XIX në muret rrethuese të kalasë së Prezës[95] të Krujës[96], të Ishmit[97], të Vivarit[98], e gjetkë.

7- Dihet pa dyshim se një nga mënyrat më efektive të konservimit të rrënojave arkeologjike e të mbetjeve arkitektonike është ndërhyrja me anë të strehëve dhe mbulesave të mbyllura. Kuptohet se të tilla mjete, për disa arsye, nuk mund të aplikohen mbi të tërë hapësirën e zbuluar të mjedisit, mbi cfarëdo rrënojë apo mbetje të tij. Strehët apo mbulesat vendosen zakonisht mbi mbetjet e objekteve të veçantë, sipas vlerës dhe llojit të materialit kulturor, sipërfaqes që ato u ekspozohen agjentëve dëmtues dhe shkallës së durueshmërisë ndaj veprimit të këtyre agjentëve. Ato janë realizuar kryesisht për konservimin e faltoreve të rrënuara, të cilat ruajnë vlera të veçanta historike e artistike, por edhe në ndonjë objekt tjetër. Kështu përshembull, vendosja e strehës është parë e domosdoshme në rastin e mbetjeve të kapelës dhe një sipërfaqe mozaiku vertikal me vlera unikale[99], mbi dyshemenë me mozaik të bazilikës pranë pallatit të sportit në Durrës[100], mbi mbetjet e kapeles me fragmente të pikturës murale në akropolin e kalasë së Krujës[101], mbi ambjentin e apodyterit të termeve të stacionit Ad Quintum në Bradashesh të Elbasanit, për ruajtjen e sipërfaqeve të suvatimit[102], mbi pikturën murale të absidës së kishës së Shën Mërisë në Shumri të Mamurasit[103], etj. Këto strehë në përgjithësi të thjeshta, me skelet të lehtë metalik (ose druri) dhe mbuluar me eternit, në disa raste janë ngritur me kërkesa arkitektonike dhe kjo kryesisht ka qenë e mvarur nga vendodhja e rrënojës, madhësia e hapsirës së mbulimit dhe nga vetë vlera e tyre. Strehë të tilla janë aplikuar vitet e fundit për konservimin e mbetjeve të ndërtesave me dysheme mozaiku, siç është rasti në bazilikën pranë pallatit të sportit në Durrës[104], në bazilikën e Arapajt pranë Durrësit[105] e ndonjë tjetër. Ato janë konstruksion me skelet të përllogaritur metalik, me mbështetje që shkarkojnë mbi strukturat e mbetura të mureve dhe janë mbuluar me rezoluks. Sigurisht që kjo mënyrë ndërhyrjeje, në krahasim me mënyrat e tjera të njohura[106], krijon kushte për t'a ruajtur të pa prekur shtresën e mozaikut dhe mbetjet arkitektonike. Gjithashtu ato karakterizohen nga një shkallë e lartë reversibiliteti. Përveç kësaj të tilla strehë transparente janë shtesa, të cilat nuk krijojnë shqetësime e konkurenca në sfondin e rrënojave të mjedisit arkeologjik. Të vetmin problem shqetësues që hapin ato, janë vendet e shkarkimit të konstruksionit të strehës. Jo gjithmonë zgjidhja më e mirë është peshimi i saj mbi mbetjet e mureve, për arsye të dëmeve që mund të shkaktohen gjatë krijimit të vëndeve për bazamentet e elementeve metalike apo të drurit. Ato mund të shkarkojnë edhe jashtë strukturave të rrë-

94) Gj. Frashëri, **Konservime arkeologjike,** fq. 44-45.
95) L. Papajani, **Kalaja e Prezës,** fq. 175-178.
96) Punimet janë kryer nga S. Adhami dhe K. Zheku në v. 1966-67.
97) Gj. Karaiskaj, **Kështjella e Ishmit,** Monumentet 15-16, 1978, fq. 243-248; **Punimet restauruese në kështjellën e Ishmit,** Monumentet 1/1984, fq. 143-144.
98) Gj. Karaiskaj, **Fortifikimet mesjetare pranë kanalit të Vivarit dhe restaurimi i tyre,** Monumentet 11, 1976, fq. 153.
99) H. Nallbani, **Mozaiku i kishës së amfiteatrit të Durrësit,** Monumentet 7-8, 1974, fq. 111-118, **Historia e arkitekturës shqiptare** (maket) Tiranë 1980, fq. 271.
100) Projekti i strehës u përgatit nga G. Pani dhe u realizua në vitin 1978, por në vitin 1982 u zmontua dhe nuk u vendos më (?).
101) Gj. Frashëri, **Konservime arkeologjike,** fq. 44-45.
102) N. Ceka, L. Papajani, **vep. cit,** fq. 45-46.
103) Punimet janë kryer prej nesh në vitin 1985.
104) G. Pani, Projekti dhe fotot pranë arkivit të I. M.K.
105) Projekti u paraqit nga R. Gega dhe punimet janë në proçes.
106) Këtu e kemi fjalën për mënyrat e tjera të përdorura në vendin tonë për konservimin e mozaikëve. Si mënyrë më e përgjithshme është ajo e mbulimit me rërë, përpara së cilës bëhet vetëm integrimi i pjesëve mungesë dhe konsolidimi i atyre origjinale. Mënyrë tjetër është ajo e shkuljes së shtresave dhe rivendosjes së tyre në një plan të niveluar, si p.sh. mozaikët në Tepe të Elbasanit, në Lin të Pogradecit, në Apolloni, dy panele në Mesopotam të Sarandës, etj. Si rast i veçantë është realizuar edhe transporti i mozaikëve për interesa kombëtare, si p.sh. mozaiku i Bukuroshes së Durrësit dhe ai i Mesaplikut, të cilët u vendosën në ambjentet e Muzeut Kombëtar në Tiranë, etj. S. Kosta, **Restaurimi i mozaikëve të Mesopotamit dhe Bylisit,** Monumentet 17, 1979, fq. 59-70, **Restaurimi i mozaikëve të Tiranës,** Monumentet 11, 1976, fq. 87-116, O. Curri, U. Çikopano, **Restaurimi dhe vendosja e tre mozaikëve në Muzeun Historik Kombëtar,** Monumentet 1/1983, fq. 146; O. Curri, **Punimet konservuese restauruese, Kronikë e punimeve restauruese për vitin 1979,** Monumentet 20, 1980, fq. 134 – 135.

POR NO COPY

DO NOT COPY

nojës. Zgjidhja është e mvarur nga prekja sa më e pakët e materialit origjinal, si të vetë rrënojës që mbulon ashtu edhe të vlerave të mjedisit përreth.

Si një rast shumë i veçantë na paraqitet konservimi i mbetjeve të kishës së Shën Kollit në Lezhë, e vlerësuar si vendvarrimi i Skënderbeut[107]. Duke u nisur nga një interes i gjërë nacional, mënyra e mbrojtjes së mbetjeve arkitektonike të kishës u pa e lidhur me krijimin e pamjes së një memoriali monumental. Për hapësirën që ka monumenti, një strehë e thjeshtë me kapriata, e mbështetur bile mbi strukturat e mbetjeve arkitektonike të kishës, do të kishte qenë e mjaftueshme për konservimin e tyre. Por për t'iu përgjigjur kërkesës së dytë kësaj mase integrimi ju dha një zgjidhje madhore. Mbetjet e kishës u përfshinë brenda një ndërtimi të ri e të pavarur prej tyre, i cili në esencë është një strehë masive që konstruktivisht shkarkon jashtë mbetjeve të monumentit. Një kolonadë e lartë e veshur në mermer i qarkon mbetjet e kishës në formë të katërkëndëshit këndrejtë, e cila mban sipër vetes një kornizë të dalë horizontale dhe mbulohet me rezoluks. Kuptohet se kolonada nuk është për rrënojën e thjeshtë një masë integrimi e jashtme, porse me përmasat e mëdha në shtrirje e lartësi dhe me pretendimet arkitektonike që mbart, ajo tërheq shikimin si një ndërtim në vetvete dhe me pamje jo të zakontë në krejt hapësirën për rreth. Konkurenca e saj në tërë mjedisin arkeologjik të kohës antike e mesjetare të Lezhës që e rrethon është e padiskutueshme dhe kjo për rastet e zakonshme të konservimeve përbën një ndërhyrje jashtë kritereve. Sado që rasti është shumë i veçantë, zgjidhja e dhënë e strehës masive me kolonada për të siguruar pamjen monumentale të memorialit, nuk mund të thuhet se është më e gjetura. Dihet se monumentaliteti në arkitekturë nuk e ka përherë komponent të saj madhësinë. Prandaj mendojmë se masiviteti me të cilën kolonada ndërhyn mbi hapësirën e mjedisit arkeologjik është një çështje e diskutueshme, ose të paktën një ndërhyrje jo më e përsëritshme.

Përdorimi i mbulesave të mbyllura është i lidhur me nevojat konservuese që paraqesin mbetjet arkitektonike të kohës së vonë antike e mesjetare për krijimin e mikroklimës. Në ndonjë rast të veçantë duhet pranuar se aplikimi i tyre është diktuar edhe nga nevoja për parandalimin e ndonjë dëmtimi të papërgjegjshëm që i vinë monumentit nga kontakti i ti i vazhdueshëm me vizitorët. Të tilla ndërhyrje janë kryer për mbetjet e kishës së akropolit në kalanë e Krujës, të kapelës në anën JP të saj, të cilat dolën nga gërmimi me pikturë murale[108], etj. Kjo mënyrë ndërhyrjeje ka synuar në krijimin e një hapësire të mbyllur për rrënojat, e realizuar nëpërmjet një strukture të dallueshme qartë prej tyre, e cila është vendosur mbi to. Në të dy rastet e Krujës strukturat e reja, megjithëse kanë respektuar planimetrinë e rrënojës, nuk kanë pretenduar të rikonstruktojnë volumin e ndërtesës, por jo dhe të jenë larg saj. Gjithashtu shtesa e re është realizuar me teknikë e plastikë të ndryshme nga rrënoja, duke përdorur për më tepër bile materiale tradicionale. Konstruksioni predruri i saj është veshur në dy parete, në anën e jashtme me çatma druri e suvatim, ndërsa pareti brendshëm është krijuar me pllak zdrukthi. Çatia është realizuar me kapriata dërrase dhe mbulua me tjegulla vendi. Të dy këto struktura shtesë kanë shkallë të lartë reversibiliteti dhe kanë krijuar mikroklimën e duhur për konservimin e mbetjeve të pikturës murale. Nga ana tjetër, ato nuk kanë sjellë shqetësime me praninë e tyre në mjedisin arkeologjik, për faktin se mbulojnë rrënoja ndërtesash me shtrirje planimetrike mjaft të vogla dhe se nga pikpamja volumetrike, ato nuk i kanë kaluar kufijtë hapësinorë origjinalë të tyre. Kështu, këto shtesa të reja jo vetëm që nuk arrijnë të konkurojnë në hapësirën e mjedisit, por ato dominohen tërësisht nga masa e konsiderueshme arkitektonike, e cila u ndodhet pranë e përrreth tyre. Në këtë problematikë hyjnë sigurisht edhe rastet e mbylljes me mbulesa të ndërtesave pa çati, muret e të cilave kanë të dëmtuar vetëm kornizat apo pjesët e sipërme dhe ruhen në më të shumtën e lartësisë së tyre. Konservimi ka konsistuar në pastrimin e pjesëve të rrëzuara, në plotësimin deri në kornizë të mureve dhe mbulimin me çati, siç është rasti i narteksit të kishës së Tremi shtit në Përmet[109], i kishës së Shën e Premtes në Sop të Fierit[110], etj.

---

107) F. Prendi, **Vendvarrimi i Skënderbeut,** Konferenca e dytë e studimeve albanologjike, Tiranë 1968, vëll. I, fq. 241-247, L. Lazimi, **Përkujtimorja e Skënderbeut në Lezhë,** Kronikë e punimeve restauruese për vitin 1981, Monumentet 1/1983, fq. 149; **Përkujtimorja e Skënderbeut,** Monumentet 2/1984, fq. 57 – 65.

108) Gj. Frashëri, **Konservime arkeologjike,** fq. 44-45.

109) Gj. Frashëri, **Relacion mbi punimet konservuese në kishën e Shën Sotirit në fshatin Tremisht të Përmetit,** 1975, (Arkivi i I.M.K.).

110) A. Meksi, **Disa kapela bizantine në vendin tonë,** Monumentet 10, 1975, fq. 85 -86.

Këto ishin disa prej dukurive që menduam të trajtojmë përsa i takon veprimtarisë konservuese të mbetjeve arkitektonike të lidhura me llaç që i takojnë shekujve të fundit të antikitetit dhe atyre mesjetarë në mjediset arkeologjike të zbuluara. Për masat e marra në një etapë të ndërhyrjes, sado komplete që të jenë, as nuk duhet të konsiderohen përfundimtare dhe as që mund të jenë të mjaftueshme për mbrojtjen e tyre të përherëshme. Dihet se shkatërrimi është një proçes dinamik i pafundëm i rrënojave arkeologjike dhe i mbetjeve arkitektonike, prandaj angazhimi i përhershëm për mbrojtjen e tyre është i domosdoshëm. Si për të gjithë monumentet edhe për mjediset arkeologjike mjeti më esencial për mbrojtjen e tyre është mirëmbajtja. Domosdoshmëria e saj nuk vjen vetëm nga kushtet e hapura në të cilat qëndrojnë rrënojat, porse vetë proçesi i mirëmbajtjes së mjedisit mund të nxjerrë herëpashere të dhëna të reja dokumentare. Pa dashur të zgjerohemi në këtë çështje, e shohim të nevojshme të prekim kalimthi vetëm një aspekt të punimeve të mirëmbajtjes, ato të prezencës së bimësisë mbi rrënoja. Arsyeja është se në ndonjë rast kësaj dukurie nuk i është kushtuar rëndësia e duhur, duke mos e vlerësuar sa duhet veprimtarinë dëmtuese që krijon lënia e zhvillimit të bimësisë apo pemëve mbi mure dhe në afërsi të tyre. Për mendimin tonë, është jashtë çdo kriteri të vlerësimit historik dhe të estetikës së paraqitjes së rrënojës, lënia dhe aq më tepër lejimi mbi mbetjet arkitektonike i bimësisë, drethkave kacavjerëse apo i pemëve të çfarëdo lloji qofshin. Përveç dëmeve që shkaktojnë, ato cënojnë paraqitjen historike të tyre. Çdo rrënojë apo mbetje arkitektonike është parasëgjithash një dokument dhe si e tillë ajo duhet të lexohet nga kushdo me pastërtinë e tyre. Bile pemët me rrënjë të mëdha apo drethkat kacavjerëse nuk duhet të lejohen as pranë rrënojave, pasi rrënjët e tyre gjenden shpesh të depërtuara e të ndërthurura në strukturat e themeleve. Tashmë janë shumë shëmbuj nga puna për mirëmbajtjen e mjediseve arkeologjike, të cilat na bindin për dëmet që ato shkaktojnë.

Konservimet arkitektonike në mjediset arkeologjike gjatë proçesit të zbulimit të tyre: Ndërhyrjet për mbrojtjen e rënojave arkeologjike gjatë gërmimit, ndonëse veprojnë me të njëjtat mjete, kanë natyrë tjetër nga ato që kryhen pas zbulimit në mbetjet arkitektonike. Përveç shkallës së lartë të reversibilitetit ato karakterizohen në përgjithësi nga mënyra provizore e veprimit, pasi një mënyrë përfundimtare e konservimit të tyre në këtë etapë nuk është e kriterit të kryhet pa njohur konsistencën e plotë të rrënojës. Një nga çështjet më me përgjegjësi dhe që takohet më shpesh në gërmimet arkeologjike është urgjenca për ndërhyrje që shfaqin rrënojat prej boshlleqeve e zgavrimeve. Nëqoftëse mbas zbulimit rekomandimi më i mirë ishte plotësimi i tyre, në proçesin e gërmimit një mënyrë e tillë nuk do të ishte e lejueshme. Si mënyrë provizore e ndërhyrjes në këto raste për mënjanimin e shëmbjes së rrënojave me boshlleqe e zgavrime, është përdorur pajantimi i tyre. Mjetet me të cilat janë realizuar ato kanë qenë të ndryshme, kryesisht me struktura druri e metalike dhe më rrallë me mure guri apo masive dheu. Midis tyre mund të përmendim pajantimet gjatë gërmimeve në frigidarin e termeve të Bradasheshit, për të siguruar përkohësisht qëndrueshmërinë e kubesë së tij[111], në ambientet ngjitur me murin e kështjellës në kalanë e Beratit, për mbajtjen e pjesëve ende të parrëzuara të qemereve prej guri[112]; në ambientin e poshtëm të xhamisë së Bardhë po në kalanë e Beratit[113], për mbajtjen e përkohëshme të qemerit prej guri të regresuar deri në përfundimin e gërmimeve; pajantimet masive në kurtinën perëndimore të kalasë së Prezës, për sigurimin nga rënia e blloqeve të muraturës me qëllim që të avancohen gërmimet më në thellësi[114], etj. Përdorimi i pajantimeve nuk është paraqitur i domosdoshëm vetëm për rastet e rrënojave me boshlleqe e zgavrime, por edhe për ato, të cilat gjatë gërmimit kanë qënë strukturalisht të dobëta si muraturë, ose të shmangura nga vertikaliteti, ose edhe kur është dyshuar mbi aftësinë e qëndrueshmërisë statike të tyre. Si shembull të thjeshtë po sjellim këtu vetëm pajantimin e murit perëndimor të kapelës JP të kalasë së Krujës, i cili qysh në fazën e parë të gërmimeve u diktua se kishte një përkulje të ndjeshme në anën e brendshme të ndërtesës.[115].

Në mjediset që kanë shtresëzime rrënojash të periudhave të ndryshme historike njëra mbi tjetrën, domosdoshmëria e pajantimeve lind nga nevoja për stabilizimin apo mbajtjen e strukturave të mësipërme, me qëllim që të krijohen kushte për avancimin e zbu-

111) N. Ceka, L. Papajani, **vep. cit,** fq. 45.
112) A. Baçe, G. Samimi, **vep. cit,** fq. 252.
113) Punimet janë kryer nga S. Dashi dhe G. Samimi.
114) L. Papajani, **Kalaja e Prezës...,** fq. 175-176.
115) Gj. Frashëri, **Konservime...** fq. 38-39; **Kalaja e Krujës...,** fq. 252 – 253.

DOKTORATURA

limeve të atyre që janë më në thellësi. Për ilustrim mund të na shërbejnë dy raste nga ndërhyrjet konservuese gjatë gërmimeve në akropolin e kalasë së Krujës – njëri për mbështetjen e një fragmenti të murit rrethues të shek. XVIII, tjetri për mbajtjen në hapësirë të murit jugor të mbetjeve të kishës pranë Kullës së Sahatit. Gjatë gërmimeve në anën verio-re të akropolit u pa se një fragment i murit rrethues të fazës ndërtimore të shek. XVIII, e kishte tabanin e themelit gati 2 m më lart se shtresa e fundit kulturore e mjedisit (tabani fillestar). Për t'i avancuar gërmimet më në thellësi, u krye pajantimi i këtij fragmenti masiv të murit rrethues, i cili u realizua nëpërmjet mbështetjes së peshës së tij mbi një konstruksion shumë të thjeshtë e të ngritur posaçërisht. Për këtë u hapën paralel me murin, në secilën anë të tij, kanale të ngushta deri në tabanin e shkëmbit, për vendosjen e kollonave vertikale prej druri. Mbi to u mbështetën trarë horizontalë po prej druri, të cilët u kaluan në drejtim tërthor me murin, në shtresën e dheut nën tabanin e themelit. Gjithashtu, në ballin e tij të prerë nga ana e Kullës së Sahatit, u krye një pajantim tjetër për të penguar lëvizjen eventuale në këtë drejtim të murit, prej masës më të madhe të muraturës së tij në këtë anë, shkaktuar nga terreni i pjerrët. Pas këtyre masave të karakterit provizor u krijuan kushte të plota për vazhdimin e gërmimeve arkeologjike nën themelet e tij.[116]

Në rastin e dytë, gjatë zbulimit të rrënojave të kishës pranë Kullës së Sahatit, u vërejt se ndën të ndodheshin rrënojat e një kishe më të vjetër, të cilat gati përputheshin me njëra-tjetrën në planimetri. Gjithashtu u vu re se themelet e murit jugor dhe të qoshes JL të kishës së sipërme nuk mbështeteshin direkt mbi strukturat e kishës më të vjetër, por në shtresën e dheut që egzistonte midis tyre. Pas pajantimit me mënyrën e mësipërme të murit jugor e qoshes JL dhe avancimit të gërmimeve deri në një farë thellësie, zgjidhja përfundimtare e mënyrës së konservimit u detyrua të ndërmerrej qysh në këtë fazë. Shkaku qe se gërmimet në thellësi u penguan prej hapësirës shumë të ngushtë midis murit të akropolit dhe rrënojave të kishave, e cila u ngushtua më tej nga strukturat e paajntimeve. Megjithatë hapësira midis rrënojave të kishës së poshtme dhe ato të kishës së sipërme nuk u plotësua. U vendos vetëm një tra i maskuar metalik nën themelin e kishës së sipërme për mbajtjen e tij në hapsirë, i cili zëvëndësoi kështu punën e pajantimeve. Pavarësisht nga ndonjë rast shumë i veçantë, praktika e punës në terren ka treguar se pajantimet, si ndërhyrje konsoliduese në rrënojat, duhet t'a ruajnë përherë karakterin provizor deri në përfundimin e gërmimeve. Për këtë është synuar që pajantimet të jenë sa më të thjeshta nga pikpamja teknike, të kenë zmontushmëri të pavarur parciale me qëllim që largimi i një pjese të mos ndikojë në efektin mbajtës të pjesëve të tjera dhe të mos shkaktojnë sforcime apo tronditje gjatë vendosjes apo heqjes së tyre nga strukturat e rrënojës.

Një tjetër çfaqje e natyrës konsoliduese të rrënojave ne do t'a konsideronim rastin kur vetë gërmimi arkeologjik bëhet mënyra më e mirë e ndërhyrjes konservuese. Konkretisht kjo është konstatuar në rastet kur masa e dheut e depozituar kohë pas kohe peshon mbi muret e rrënuar, duke i kthyer në struktura mbajtëse, gjë që ka shkaktuar dëmtimin e tyre, të cilat duken në rrëzimin e pjesshëm të strukturave, në spostimin që prej themeleve, në deformime – si lakimi linear apo pjerrja në lartësi e tyre, etj. Mënyra e ndërhyrjes për shpangjen e situatave të tilla ka qenë largimi i masës së dherave që peshojnë mbi rrënojat. Çlirimi i kësaj mase dheu është kryer sipas kritereve të gërmimit të rregullt arkeologjik, për arsye se në mjediset arkeologjike ajo duhet të shihet përgjithësisht si rrëshqitje apo depozitim të shtresave kulturore të tij. Shëmbuj të ndërhyrjeve të tilla janë largimi i dherave për çlirimin e

116) Pas përfundimit të gërmimeve rezultoi se murit të shek. XVIII nuk i korespondonte asnjë ndërtim tjetër nën themelet e tij. Bile, në tabanin shkëmbor u gjend një e çarë e madhe natyrale dhe mjaft e thellë, e krijuar nga lëvizja e një blloku shkëmbor në drejtimin verior (me sa duket kjo lëvizje do të ketë ndodhur pas shek. XV, ndoshta me tërmetin e vitit 1617, për faktin se pjesa e murit rrethues të shek. XV që ndodhet mbi këtë masiv shkëmbor, qëndron sot po aq i spostuar nga pjesët e tjera të murit rrethues të kohës së tij). Mbushja e të çarës me material lidhës të fortë e dendësi të lartë (beton arme) deri në nivelin e tabanit, u gjykua i domosdoshëm jo vetëm për një farë mbërthimi të blloqeve shkëmbore me njëri tjetrin, por edhe për të eleminuar mundësinë e dëmtimeve karakteristike që shkakton depërtimi i ujrave në formacionet gëlqerore të kalasë së Krujës. Nga ana tjetër, mungesa e rrënojave që rezultoi nën themelet e murit të pajantuar, na dha mundësi që për konservimin përfundimtar të tij, të mbushnim me muraturë të dallueshme nga origjinali, hapësirën prej themelit të murit deri në tabanin e shkëmbit. Për t'u dalluar më tej ky suport shtesë nga rrënoja, ai u bë më i gjerë në anët duke krijuar një dhëmb të dukshëm me të.

DO NOT COPY

kurtinës e të kullave perëndimore në kalanë e Prezës[117], të cilat kishin shkaktuar animin nga jashtë të murit dhe prishje e rrëshqitje të themelit të kullave; çlirimi nga presioni i dherave e gurëve të depozituar në anën e brendshme të murit rrethues dhe ambjenteve të banimit në anën veriore të kalasë mesjetare të Lezhës[118]; po ashtu në kullat e kurtinat perëndimore të kalasë së Beratit[119]; në kullën me planimetri në formë freskoreje të oborrit të fortifikuar të krojeve në kalanë e Krujës[120]; në murin JP të kështjellës së Ishmit[121], etj. Këto çlirime kanë krijuar mundësinë për ndërhyrje të mëtejshme konservuese të rrënojave. Kështu pra, në këto raste vetë procesi i gërmimit arkeologjik ka shërbyer si ndërhyrje konservuese te rrënojat, ashtu siç ndodh edhe rasti i kundërt kur – gjatë zbulimit të rrënojave ndërhyrja konservuese për to bëhet e domosdoshme, atëhere gërmimi arkeologjik ndërpritet dhe vetë procesi i konservimit shërben si fazë e zbulimit të tyre.[122]

Në veprimtarinë konservuese në gërmimet arkeologjike vëmëndje meriton trajtimi i rrënojave nga një sezon në sezonin tjetër të zbulimit. Këtu është fjala se si duhet të operohet me rrënojat e mjedisit kur ky është gërmuar pjesërisht dhe se zbulimi i tij i plotë, për arsye të ndryshme, lihet të kryhet në një sezon të ardhëshëm. Me raste të tilla kemi të bëjmë shpesh, për faktin se rrallë zbulimi i një mjedisi mund të fillojë e të mbarojë brenda një sezoni pa ndërprerje. Në këtë problematikë të konservimit hyjnë edhe sondazhet, të cilat kryhen për njohjen paraprake të materialit kulturor. Si mënyrë konservimi për mbetjet in situ kur zbulimi i tyre nuk është bërë i plotë dhe gërmimi detyrohet të ndërpritet, është aplikuar rimbushja përsëri me dhé e tyre (fig. 8). Veçanërisht kjo është bërë për mbetjet që pësojnë dëmtime të ndjeshme nga ekspozimi, siç janë rrënojat me pikturë murale, shtresat e mozaikëve, elementët ornamentale në gur, etj.[123]. Në rimbushjen e hapësirave të gërmuara është ripërdorur dheu i nxjerrë nga gërmimet, pasi ai është pastruar (ndonjëherë edhe situr) nga çfarëdo lloj objekti arkeologjik apo mbetje e tij. Përpara hedhjes së dheut, në nivelin e tabanit të gërmimit janë vendosur shënja që flasin për kohën e kryerjes së këtij veprimi. Në këtë mënyrë, rikthimi i rrënojës në kushtet e mëparëshme të nëntokës përbën mënyrën më të mirë të konservimit provizor të saj, përderisa zbulimi i plotë lihet të kryhet në një kohë tjetër në të ardhmen, e cila nganjëherë padashur mund të jetë edhe e largët.

Gjatë gërmimeve arkeologjike shpesh lind nevoja që për një zonë të caktuar të mjedisit, gërmimi të mos avancojë pa siguruar më parë mbulimin e saj nëpërmjet një strehe të përkohëshme. Nevoja të tilla konservimi kanë dalë dhe janë aplikuar gjatë gërmimeve për mbrojtjen e një fragmenti të pikturës murale të apodytetin e termave në Bradashesh.[124], të kapelës në zonën JP dhe të kishës së akropolit në kalanë e Krujës[125], në murin e ikonostasit të bazilikës së Ballshit,[126], të disa mozaikëve të vëndit, etj. Ngritja e këtyre strehëve lind gjithnjë si nevojë

Fig. 8. Absida e nefit të majtë të bazilikës, së Ballshit, ku është aplikuar rimbushja përsëri me dhe e saj, deri në sezonin e ardhshëm të gërmimit.

117) L. Papajani, **Kalaja e Prezës,** fq. 175 – 176.
118) K. Zheku, **Kalaja e Lezhës, Kronikë e punimeve restauruese për vitin 1978,** Monumentet 18, 1979, fq. 151.
119) A. Baçe, **Punimet e restaurimit në Kalanë e Beratit...,** f. 145.
120) Gj. Frashëri, **Problemi...,** fq. 66.
121) Gj. Karaiskaj, **Punimet...,** fq. 143.
122) Gj. Frashëri, **Konservime...,** fq. 43.
123) Për ndërhyrje të tilla jemi në dijeni se janë kryer në shumë raste, por në përgjithësi autorët e kanë nënvleftësuar përshkrimin e këtij proçesi në botimet e tyre.
124) N. Ceka, L. Papajani, **vep. cit,** fq. 45.
125) Gj. Frashëri, **Konservime...,** fq. 42-43.
126) Punimet janë kryer prej nesh në vitin 1976.

POZOI COPY

DO NOT COPY

Fig. 9. Kapela në amfiteatrin e Durrësit, skeleti fare i thjeshtë i një strehe provizore gjatë gërmimit të saj (mbuluar me fletë polietileni).

Fig. 10. Kapela në amfiteatrin e Durrësit, streha pa gërmimeve dhe konservimit të saj.

e mbrojtjes nga agjentët atmosferikë të rrënojave me vlera të veçanta, të cilat parashikohen të zbulohen prej sondazheve ose diktohen me fillimin e gërmimeve dhe që paraqesin sensibilitet për t'u dëmtuar nga prishja e ekuilibrit të tyre të gjatë në nëntokë. Për vetë funksionin provizor, strehët e mbulesat gjatë gërmimit kanë qenë struktura më se të thjeshta, në të shumtën e rasteve me lëndë druri rikupero dhe mbuluar me fletë eterniti, pa ndonjë pretendim estetik. (fig. 9, 10). Është për t'u patur parasysh se një kriter i drejtë që ka eleminuar ngritjen e shumë strehëve provizore në proçesin e gërmimeve, ka qenë zgjedhja nga ana e arkeologëve dhe e konservuesve, të sezonit më të përshtatshëm të kryerjes së zbulimeve, sezonit kur mjedisi ka treguesit më të ulët të sasisë së lagështisë, ngricave dhe elementeve të tjera dëmtuese atmosferike. Në këtë drejtim, zgjedhja e sezonit më të përshtatshëm për gërmime përbën në vetvete ndërhyrjen më me kriter dhe më me efektivitet konservues të mjedisit. Kjo ka bërë që, mjaft nevoja për ngritjen e strehëve në gërmime, të kufizohen në mbulesa akoma më të thjeshta e më pak të kushtueshme në sezonin e përshtatshëm, siç janë mbulesat portative (mushama, fletë polietileni, etj) të përdorura mbi mozaikët e rrënojat strukturalisht të dobëta dhe në periudha të caktuara të ndryshimeve atmosferike.

Tashmë një praktikë e zakonshme në gërmime janë bërë edhe dy lloje ndërhyrjesh nga ana e konservuesve – kanalizimet e drenazhimet dhe rrethimi

DO NOT COPY

Fig. 11. Bazilika e Ballshit gjatë gërmimit arkeologjik.

Fig. 13. Bazilika e Ballshit, gjatë ringritjes së një kapiteli në proçesin e zbulimit.

Fig. 12. Bazilika e Ballshit, ringritja e një kollone në vëndin e vet gjatë gërmimeve arkeologjike

Fig. 14. Bazilika e Ballshit, ndërhyrja e menjëhershme për konservimin e pikturës murale të posazbuluar në ikonostasin e saj.

me gardh i mjedisit. Largimi i ujërave në proçesin e gërmimeve ka të njëjtën rëndësi sa zgjedhja e sezonit apo sigurimi i strehëve të nevojshme. Pasojat e qëndrimit të ujit mbi gërmime, dihen, si në dëmtimin e stratigrafisë së materialit kulturor ashtu edhe të vetë rrënojave. Ndryshimet që pëson mjedisi prej thellimit dhe zgjerimit të gërmimeve në proçes, kërkojnë që rrjedhja e ujërave të shqyrtohet në çdo hap të tyre, veçanërisht në mjediset që shtrihen në plan horizontal, siç është p.sh. bazilika e Ballshit, apo në ato të mbarsura me ujëra nëntokësore, si qendra arkeologjike e Butrintit, ku gjatë gërmimit është dashur të vihen në funksion edhe pompat ujëthithëse.[127]

Rrethimet me gardh kanë të bëjnë me ruajtjen e hapësirës që gërmohet nga ndërhyrjet e jashtme. Të tilla rrethime janë kryer si në mjediset që ndodhen në vënde të izoluara, të cilat mund të dëmtohen nga kullotat e kafshëve, ashtu dhe në ato që ndodhen pranë qendrave të banuara, te të cilat mund të

127) Edhe për këtë çështje mungojnë botimet e punimeve të kryera.

krijohen dëmtime të pandërgjegjshme prej kuriozitetit të tepëruar të vizitorëve. Shembujt e rrethimeve në gërmime janë të shumtë si ato të ndërtesave apo të bazilikës me mozaikë në Durrës, Arapaj, Tiranë, Apolloni, Ballsh, etj, por në ndonjë rast ato janë aplikuar vetëm për rrënoja të veçanta brenda sipërfaqes së gërmimeve, si në kapelën e akropolit në kalanë e Krujës, etj. Ato kanë qenë përgjithësisht të karakterit provizor, përderisa gërmimi vazhdon dhe ende nuk dihen kufijtë e hapësirës që ka nevojë për t'u rrethuar. Prandaj kërkesat estetike të tyre mbeten shumë modeste, në krahasim me rrethimet definitive që janë realizuar pas përfundimit të gërmimeve. Zgjidhja teknike më e zakonshme e tyre ka qenë vendosja në radhë e kollonave betoni (8 x 8 x 200 cm) dhe shtrirja në to e rrjetës prej teli gabion. Këto materiale janë përdorur bile disa herë nga një mjedis në tjetrin.

Siç u theksua edhe më lart, këto ishin vetëm disa dukuri të përvojës së fituar të specialistëve tanë në konservimin e mjediseve arkeologjike dhe në mënyrë të veçantë, në trajtimin e mbetjeve in situ të lidhura me llaç, si gjatë ashtu edhe pas kryerjes së gërmimeve. Vendimtare për jetëgjatësinë e tyre mbetet gjithnjë ndërhyrja e menjëherëshme posa ato shfaqen në momentin e zbulimit prej arkeologëve (fig. 11, 12, 13, 14), çka presupozon pjesëmarrjen aktive të restauratorëve në gërmimet arkeologjike dhe në të njëjtën kohë forcimin e bashkëveprimit të dialogut arkeolog – restaurator.

DO NOT COPY

Gjergj FRASHËRI

DO NOT COPY

QUELQUES ASPECTS DANS LA CONSERVATION DES MILIEUX ARCHEOLOGIQUES

RESUME

L'un des phénomènes qui y apparaît souvent est la faible structure des murs. En général, afin d'assurer la liaison des pierres dans la partie supérieure des ruines et sa hydroisolation, on pratique en dessus une couche de mortier ou une rangée de pierres liées. On utilisa une pareille couche de mortier à la conservation des restes des habitations, des tours, et des murs d'enceinte des forteresses de Lezha, de Kanina, de Shurdhah, de Durrës, de Bashtovë, d'Elbasan, de Berat, de Krujë etc. Le mortier utilisé à la conservation doit avoir la même propriété que celui original, parce que, dans le cas contraire, il endommagerait les pierres ou les briques de la rangée supérieure au cours du processus de la réversibilité. Donc, on remarque que directement en dessus des parties supérieures des ruines, il faut étendre une couche de mortier qui ne doit pas être plus dur que celui original. Elle servira de couche passagère pour toutes les autres couches superposeés au cours des interventions de conservation, quelle que soit leur dureté.

La disposition d'une rangée de pierres ou de briques liées augmente le degré de la consolidation et de l'hydroisolation des ruines. Il est évident que cette rangée se trouve toujours en dessus de la couche passagère. Cette méthode donna de bons résultats à la conservation des parties supérieures des restes architectonique de quelques constructions de la Basse Antiquité et du Moyen Age, dans la forteresse de Berat, de Klos, d'Antigone, de Paleokastër, de Kruje etc.

Dans le cas des structures qui risquent de s'affaisser l'intervention de conservation est inévitable, d'ailleurs urgente. Ce sont, le plus souvent, des lacunes ou cavités causées par les pertes partielles de l'unité du mur. Afin d'éviter l'affaissement des ruines, on s'en tient à la règle générale qui permet de compléter les lacunes dans le cas où elles sont plus petites que les parties conservées. Le complément des lacunes des courtines au sud-est de la forteresse de Kruja, de celles des forteresses de Preze, Kanine, Vivar, Shurdhah etc., en servent de simples exemples.

Un autre aspect qu'on rencontre souvent dans les milieux archéologiques mis à jour, est le besoin de conserver des traces fragmentaires peu distinctes, à une planimétrie partiellement visible, qui risquent de s'effacer avec le temps. Dans ce cas-là, on complète les restes avec une rangée de pierres (ou briques) avec un liant dinstinct. La définition et l'application d'un réglement sur cette question, aide le spécialiste à mieux connaitre et distinguer la maçonnerie adjointe intégrée à celle des traces peu distinctes qu'autrement on ne pourrait pas identifier facilement.

Les problèmes que posent les fondations, représentent un autre aspect de la conservation des ruines archéologiques liées avec du mortier. L'affaissement, le tassement, les espaces vides etc., exigent une intervention de plus en plus urgente qui consiste à la consolidation des fondations avec de la terre, comme c'est le cas des courtines occidentales de la forteresse de Preza, etc.

Les efforts visant à entraver le processus de la dégradation des restes architectoniques, dans des cas particuliers ont exigé des travaux de conservation réalisés par leur reconstruction. On entreprend une telle intervention seulement quand on connait des données archeologiques ou architectoniques complètes. On peut mentionner ici l'intervention effectuée à la tombe de Suç de Burrel, à la galerie de l'entrée de la forteresse de Kruja, aux voûtes de la forteresse de Berat etc.

Un autre mode de conservation des restes architectoniques est représenté par l'installation des couvertures ouvertes comme celle sur les ruines de la chapelle de l'amphithéâtre de Durrës, sur la basilique près du Palais des Sports à Durrës, sur la chapelle de l'acropole de Kruja etc. L'utilisation des couvertures fermées est liée aux besoins de conservation que représentent les restes architectoniques pour la création du microclimat comme c'est l'exemple de l'église de l'acropole de Kruja, celui du narthex de l'église de Sop à Fier etc.

Les conservations architectoniques des milieux archéologiques au cours du processus de leur découverte

Les interventions pour maintenir les ruines archéologiques au cours des fouilles, diffèrent de celles effectuées après les fouilles. A part le haut degré de reversibilité elles se caractérisent en général par la manière provisoire de l'action. Les lacunes et les espaces vides éxigeaient des interventions urgentes. Afin d'éviter provisoirement l'affaissement de ces ruines pleines

de lacunes, on utilise l'étayage. On peut mentionner ici les étayages au cours des fouilles des thermes de Bradashesh, celles des courtines occidentales de la forteresse de Preza etc. Les étayages servent aussi à maintenir superposées au cours des fouilles les structures qui appartiennent à des couches de différentes périodes historiques, comme c'est le cas de l'acropole de la forteresse de Kruja.

Un autre aspect de la consolidation des ruines est consolidéré le cas où les fouilles même, deviennent une bonne méthode de l'intervention de conservation. C'est quand on constate des masses de terres accumulées avec le temps qui pèsent sur les murs ruinés et les transforment en structures de support, ce qui cause leur dégradation. Dans ce cas, on procède au déblaiement selon les critères des fouilles archéologiques. De ces exemples on peut mentionner le déblaiement de la courtine occidentale de la forteresse de Preza, dans les pièces d'habitation au nord de la forteresse de Lezhë, dans les tours et les courtines occidentales de la forteresse de Berat etc. Dans ces cas le processus des fouilles archéologiques sert d'intervention de conservation des ruines, comme dans le cas contraire où au cours des fouilles l'intervention de conservation devient indisponsable, on arrête les fouilles archéologiques et le processus de conservation sert de phase de leur découverte.

Dans l'activité de conservation au cours des fouilles, on fait attention au traitement des ruines d'une saison à l'autre saison de la découverte. Pour la conservation des ruines in situ on applique leur remblayage. De même, au cours des fouilles, on a appliqué les couvertures provisoires, comme c'est le cas de la peinture murale aux thermes de Bradashesh, de la chapelle au sud-ouest et de l'église de l'acropole dans la forteresse de Kruja etc.

La canalisation, le drainage et l'enceinte du milieu archéologique, représentent une pratique déjà connue de la part des restaurateurs.

Ce ne sont que quelques phénomènes de l'expérience acquise par nos spécialistes au cours du processus de la conservation des milieux archéologiques et du traitement des restes in situ liées avec du mortier, pendant et après les touilles, L'intervention immédiate dès qu'ils apparaissent, demeure décisive pour la vie du monument et cela présupose la présence active des restaurateurs pendant les fouilles archéologiques et entre temps le renforcement de la collaboration du dialogue archéologue-restaurateur.

DO NOT COPY

Pirro THOMO

TIPARET URBANISTIKE E ARKITEKTONIKE TË QYTETIT TË KORÇËS NË VITET 1912 – 1944

DO NOT COPY

Vështrim i përgjithshëm historik i periudhës

Shpallja e Pavarësisë së vendit nga Perandoria osmane më 28 Nëntor 1912, shënoi fillimin e një periudhe të re në historinë e vendit. Shteti i pavarur shqiptar e filloi jetën e tij në një gjendje shumë të vështirë. Së pari me gjithë përparimet që ishin dukur në fund të periudhës paraardhëse, Shqipëria trashëgoi nga sundimi shekullor osman një nivel shumë të ulët ekonomik. Së dyti shteti i pavarur shqiptar, si pasojë e vendimeve arbitrare të fuqive të mëdha të marra në Konferencën e Ambasadorëve në Londër më 1913, u shtri në një territor të cunguar, që përfshinte afërsisht gjysmën e trojeve shqiptare. Së treti, shteti i ri shqiptar u gjet që në fillim i kërcënuar nga synimet ekspansioniste të vendeve fqinje. Ai u përfshi edhe në konfliktet botërore, duke u bërë arenë luftërash ndërmjet fuqive imperialiste. Për tetë vjet me radhë (1912 – 1920) Shqipëria mbeti e copëtuar dhe e pushtuar nga fuqitë e huaja.

Dëbimi i gjithë ushtrive të huaja pushtuese dhe Kongresi i Lushnjës, që u mblodh në janar të vitit 1920, me vendimet që mori, krijuan kushte politike të favorshme për përparimin e ekonomisë kombëtare në përgjithësi. Por ky përparim qe i përkohshëm. Kriza ekonomike botërore pati pasoja edhe për ekonominë shqiptare, sidomos në vitet 30. Me mbarimin e krizës ekonomike, industria shqiptare mundi të rimarrë veten vetëm mbas vitit 1934, por ritmet e rritjes së saj gjatë kësaj kohe ishin më të ulëta se ato të viteve 20. Pushteti çifligaro-borgjez i Zogut, që erdhi në fuqi mbas shtypjes së Revolucionit Demokratiko-borgjez të vitit 1924, e zgjeroi dhe u mbështet kryesisht në politikën e dyerve të hapura, që praktikisht ia shiste pasuritë e vendit dhe ia nënshtronte plotësisht ekonominë fuqive të huaja imperialiste. Si rezultat i kësaj politike erdhi dhe humbja e pavarësisë politike me pushtimin e Shqipërisë nga Italia fashiste më 7 prill 1939.

Në këtë situatë të përgjithshme historike, iu desh të vazhdonte jetën e tij dhe qyteti i Korçës, i cili në fund të periudhës pararendëse kishte arritur një nivel të mirë zhvillimi.

Që në fillimet e shtetit të ri e të pavarur shqiptar, Korça (dhe krahinat përreth) ishte një nga pjesët që kërcënohej të shkëputej nga trungu amëtar. Qëndresa e vendosur e forcave përparimtare, e cila u kurorëzua me sukses në dhjetor të vitit 1916, kur Themistokli Gërmenji shpalli krahinën «autonome» të Korçës, ishte një nga faktorët vendimtarë që shmangu rrezikun e aneksimit dhe bëri të mundur bashkimin e Korçës me qeverinë e dalë nga Kongresi i Lushnjës.

Si qytet me një karakter të theksuar zejtaro-tregtar dhe qendër e një krahine të begatë bujqësore, Korça i ndjeu ngjarjet e periudhës dhe në jetën ekonomike e shoqërore të saj. Vendosja e kufinjve të vitit 1913 e la Korçën jashtë linjave tregtare tradicionale. Tregtia e saj filloi të orientohej ndaj porteve të vendit: Durrësit, Vlorës e Sarandës. Por rrjeti jo i plotë rrugor, gjendja e keqe e rrugëve ekzistuese dhe kapaciteti ende i ulët i porteve vendëse, bëri që të ruhej për një farë kohe tregtia nëpërmjet Selanikut, megjithëse ishte e kushtueshme.

Industrializimi i ngadaltë i vendit që filloi në vitin 20, u shfaq në Korçë me ngritjen e një sërë fabrikash të vogla, si fabrika leshi, tullash, mielli, alkooli, lëkurësh, duhani, etj, ndërsa nga shoqëritë industriale vendëse më të njohura ishin «Shoqëria Gjenerale e Elektrikut» dhe shoqëria e alkoolit «Merkur» në Dre-

novë. Nga ana tjetër, vërshimi i mallrave industriale të huaja, luftrat botërore dhe, më pas, shpërthimi i krizës ekonomike që rrënuan prodhimin vendës, sollën si pasojë dhe shpërbërjen e shtresës dikur kompakte zejtaro-tregtare. Gjithnjë e më tepër filloi të thellohej polarizimi i kësaj shtrese: nga njëra anë shtresat e zejtarëve të vegjël të varfëruar, që pak dalloheshin nga masat punëtore të zhveshura nga mjetet e prodhimit, ndërsa nga ana tjetër një pjesë e borgjezisë qytetare që arriti të pasurohej, u shkëput dhe u fut në klasat sunduese, mbështetëse të rregjimit në fuqi.

Rritja e klasës punëtore zgjeroi lëvizjen punëtore e komuniste për mbrojtjen e të drejtave dhe për kushte më të mira pune. Më 1927 u formua Grupi Komunist i Korçës nga celulat komuniste të krijuara më parë. Me nismën e komunistëve, në shtator 1933, u formua shoqëria «Puna», në të cilën u bashkuan punëtorët e mjeshtrat e ndërtimit, ndërsa më vonë u krijuan dhe shoqëri të tjera, si ajo e punëtorëve këpucarë, shoferëve, «Lidhja e nëpunësve privatë të Korçës» etj.

Kështu u krijua një shtresë e gjerë popullsie përparimtare që luftonte jo vetëm për përmbysjen e klasave shfrytëzuese, por dhe për demokratizimin e vendit dhe emancipimin shoqëror e kulturor. Këtu duhet shtuar dhe tradita kulturore dhe gjendja arsimore, që në krahasim me shumë qytete të tjera të vendit, ishte më e lartë. Korça gjatë kësaj kohe kishte një lice, shkollë normale, shkolla plotore e fillore, dy shtypshkronja, nxirrte gazeta e revista etj. Përpjekje të shumta pati për gjallërimin e jetës kulturore-sportive nga rinia e qytetit, e cila krijoi disa shoqëri artistike, si «Lira», «Artet e bukura», dhe shoqëri sportive, të cilat luajtën një rol të rëndësishëm në jetën e qytetit.[1].

Ndërtimet e kësaj periudhe dhe tiparet e përgjithshme urbanistike e arkitektonike të tyre

Karakteri i përgjithshëm urbanistiko-arkitektonik i Korçës, gjatë kësaj periudhe, nuk pësoi ndryshime rrënjësore nga ai i periudhës pararendëse. Ajo që e dallon, është, nga njëra anë, konsolidimi, përmirësimi dhe çuarja përpara e shumë parimeve të përdorura më parë dhe, nga ana tjetër, si rezultat i kushteve të reja historike, lindin disa kritere dhe zhvillohen disa proçese të reja, të panjohura nga pe riudhat e mëparshme.

Që në fillim të viteve 20, pra që me ristabilizi min e shtetit të pavarur shqiptar, opinioni i shëndo shë shoqëror ngre probleme të rëndësishme për mo dernizimin e mëtejshëm të qytetit. Në një artikull t kohës,[2] ngulmohet në ndërtimet komunale që do t përmirësonin kushtet higjeno-sanitare. Sipas ar tikullit, kjo do të arrihej me tharjen e kënetës s Maliqit, ndërtimin e sistemit të kanalizimit, sistemimi e përroit të Korçës, ndriçimin e qytetit dhe furnizi min me ujë të çdo shtëpie. Ndër masat e tjera q propozoheshin dhe i shërbenin qëllimit të mësipërr ishin dhe shtrimi i rrugëve, prishjet ose ndreqjet shtëpive të vjetra, ngritja e ndërtesave të reja pë thertoren dhe pazarin e mishit e të peshkut dh arrihet deri tek kërkesa për instalimin e ngrohjes qen drore të qytetit. Rëndësi e veçantë i kushtohet har timit të planit rregullues të qytetit dhe miratimit t projekteve për ndërtimet e reja, nga inxhinjerët kom petentë dhe nga shëndetësia.

Shumë nga çështjet më të rëndësishme, si tharj e kënetës së Maliqit, devijimi i përroi të Korçës plani rregullues, pyllëzimi i kodrave dhe i maleve et do të bëhen tema shumë të rrahura në shtypin kësaj periudhe, madje do të hartoheshin dhe pro jekte. Por është e kuptueshme, se në kushtet e nj regjimi feudalo-borgjez, këto kërkesa të drejta të po pullsisë ishin jashtë interesave të qeverisë. Ato ishi të destinuara të mbeteshin vetëm në projekte. Kj duket qartë dhe në buxhetin preventiv të Bashkisë s Korçës për vitin 1930. Fondet e parashikuara pë punime komunale si për rregullimin dhe ndërtimin rrugëve, kanaleve, çezmave etj, ishin krejt të pamjaf tueshme, ndërsa ato për ndërtime themelore mun gonin.[3] Kështu që ndërtimet e Korçës të kësaj pe riudhe u ngritën kryesisht me investime private, dis ndërtime me karakter shoqëror, si monumenti i Luftë tarit Kombëtar, i Themistokli Gërmenjit, Biblioteka kisha e Mitropolisë etj, me kontribute e ndihma ng populli, ndërsa shumë punime komunale u kryen m punë angari.

Megjithatë dhe në këtë mënyrë gjatë viteve 20 të cilat ishin vitet e një rritjeje dhe ndërtimi intensi në Korçë, u krye një vëllim i konsiderueshëm ndërti mesh. Për ndërtimet e vitit 1926 shtypi i kohës je këtë njoftim: u ndërtuan mbi 150 – 200 dyqane shtëpi të reja sipas sistemit të ri, u krye sistemi i ka

1) Hartimi i kësaj pjese është bazuar në «Historinë e Shqipërisë». III, Tiranë, 1984.
2) Gazeta e Korçës, 8 Mars 1930.
3) Po aty,

DO NOT COPY

nalizimit të ujërave të zeza dhe atyre atmosferikë, u shtruan rrugë dhe u hapën të reja etj.[4] Në këtë kohë filloi nga puna centrali elektrik dhe fillimisht u ndriçua bulevardi i Shën Gjergjit.[5] Ndër ndërtimet me karakter shoqëror mund të përmendim: kinema «Luksi» (1926), kino-teatrin «Mazhestik» — sot kino «Morava» (1927), hotel «Pallas» — sot hotel «Gramozi» (1928), Biblioteka e qytetit (1927 — 1930), kisha e re Katedrale (1927 — 1936) dhe një sërë kishash të tjera. Disa nga këto vepra u pritën me entuziazëm nga populli i Korçës. Kujtojmë këtu luftën e madhe disa vjeçare që ai bëri për sigurimin e sheshit të ndërtimit dhe ndihmat që u mblodhën për ngritjen e Bibliotekës. Ndërsa me rastin e përurimit të kino-teatrit «Mazhestik» shtypi i kohës theksonte jo pa një ndjenjë kënaqësie e mburrjeje, se «është godina më e mirë në Ballkan».

Gjatë viteve 30 ritmi i ndërtimeve pësoi rënie. Ndërtimet më të rëndësishme shoqërore e administrative ishin: shkolla teknike (sot spitali), liceu, banka, ndërtesat e Bashkisë, Prefekturës etj.

Tiparet kryesore që u formuan gjatë zhvillimit urbanistik e arkitektonik të kësaj periudhe u kushtëzuan, nga njëra anë, nga shkalla e arritjeve të periudhës pararendëse dhe, nga ana tjetër, nga rritja e nivelit ekonomik e shoqëror në këtë periudhë.

Faktori i parë kishte shpënë në zbatimin e një strukture të përparuar urbanistike dhe në formimin e një tipi të ri banese, me zgjidhje kompozicionale e funksionale të kristalizuara. Këto arritje kishin krijuar një bazë shumë të favorshme për një zhvillim të mëtejshëm.

Ndikimi i faktorit të dytë u ndje, në disa mënyra. Së pari, zhvillimi i jetës shoqërore dhe ekonomike ngriti kërkesa të tilla, të cilat zgjeruan gamën e gjinive ndërtimore, disa prej tyre të panjohura më parë, si ndërtesa administrative, biblioteka, kinema, shkolla, tipa të rinj dyqanesh me banesën sipër etj.

Së dyti, diferencimi klasor që u arrit gjatë kësaj periudhe solli, nga njëra anë, thjeshtëzimin dhe unifikimin e mëtejshëm në tipologjinë e banesave të shtresave të gjera të popullsisë, ndërsa nga ana tjetër, ndërtimin e banesave luksoze, me një përpunim të pasur dekorativ, të shtresave të larta të popullsisë.

Së treti, në këtë periudhë fillon të ndjehet veprimtaria e inxhinjerëve dhe e arkitektëve të shkolluar, të cilët e ushtruan veprimtarinë e tyre, jo vetëm në ndërtimet me karakter shoqëror, administrativ e komunal, por edhe në banesat. Kjo solli për pasojë një farë ngushtimi të sferës së krijimtarisë së mjeshtërve popullorë, por jo ndërprerjen e saj. Ajo vazhdoi të ndjehej në ndërtimin e banesave, sidomos atyre fshatare, si dhe në zbatimin me cilësi të ndërtimeve qytetare.

Së katërti, kristalizimi qysh herët i një tipologjie banese relativisht të përparuar për të plotësuar kërkesat e mënyrës së re të jetesës, rritja e mundësive teknike e teknologjike të ndërtimit dhe shtimi i llojeve të materialeve ndërtimore të përdorura, krijuan kushte të favorshme për përqëndrimin e vëmendjes edhe në trajtimin arkitektonik e dekorativ, në përpunimin e detajit arkitektonik, shpesh deri në atë shkallë, sa të fitojë vlera të pavarura artistike.

Këto tipare të përgjithshme i japin një përmbajtje të re urbanistikës dhe arkitekturës së Korçës, sa të bëjnë të mundur të flitet për një periudhë më vete të zhvillimit të tyre.

Zhvillimi i mëtejshëm urbanistik

Rritja e mëtejshme e popullsisë,[6] nevoja e ngutshme për banim, mungesa e investimeve shtetërore për ndërtime social-kulturore apo administrative, bënë që volumin kryesor të ndërtimeve ta zinin banesat. Një pjesë e tyre u ndërtuan në lagjet ekzistuese, duke zëvendësuar ndërtesat e vjetra ose duke i dendësuar më tepër këto lagje. Por pjesa më e madhe e ndërtimeve u ngrit në troje të reja, duke e zgjeruar edhe më tepër qytetin. Zgjerimi u bë kryesisht në pjesën veriore të qytetit, duke filluar rreth lulishtes «Themistokli Gërmenji» (Tab. I).

Pjesa e re e qytetit u ndërtua sipas së njëjtës skeme urbanistike, si dhe lagjet e reja të periudhës pararendëse dhe morën të njëjtat emërtime. Në shtesën e re u shfaq qartë epërsia e zbatimit të sistemit ortogonal për kushtet e Korçës, sepse zgjerimi i qytetit në troje të lira nuk kushtëzohej nga ndërtime apo struktura urbanistike ekzistuese. Vetitë e këtij sistemi dhe lehtësia në zbatimin e tij, krijonin mundësi të mira për një rritje të vazhdueshme

4) Gazeta e Korçës, 14 Gusht 1926, 1 janar 1927.
5) Gazeta e Korçës, 3 prill 1926.
6) Popullsia e Korçës në vitin 1923 arriti në 25598 banorë, nga 15.000 që kishte më 1913, ndërsa në 1927 ra në 19491 banorë, si rezultat i largimit të një pjese të fshatarëve të strehuar në Korçë gjatë trazirave botërore.

Document

TAB. I

PLANI I QYTETIT NE VITIN 1920

– Shtrirja e qytetit deri në mesin e shek. XIX
I. Lagjja «Varosh», II – Kasabaja, III – Pazari.
– Zgjerimi i qytetit në gjysmën e dytë të shek. XIX
IV – Lagjja e Re, V – Lagjja «Bash», VI – Lagjja «Kala» VII – Lagjja «Katavarosh».
– Shtrirja e qytetit në periudhën 1912 – 1944.
1. – Rruga e Shën Gjergjit (sot shëtitorja «Lenin»).
2. – Rruga e Follorinës (sot shëtitorja «Republika»)

të qytetit. Por ky sistem u zbatua në Korçë në përshtatje të plotë me zhvillimin ekonomik dhe në lidhje të ngushtë me kushtet e terrenit e të klimës së qytetit. Lagjet e reja mbushëm trojet në të dy krahët e arterieve kryesore tregtare, me një peshë të rëndësishme në jetën ekonomike të qytetit. Pikërisht këto arterie u bënë boshtet bazë urbanistike, prej nga hapet e zhvillohet rrjeti rrugor (Fig. 1). Lidhur me strukturën ekonomike që fitoi qyteti në këtë periudhë shtyhet më tej procesi i shpërndarjes së njësive tregtare e të shërbimit në lagjet e banuara proçes i cili sapo kish filluar në periudhën pararendëse, kur tregu ende i mbante të përqendruara këto njësi. Tanì krahas dyqaneve të veçuar përgjithëso-

DO NOT COPY

DO NOT COPY

Fig. 1

het ndërtimi i ndërtesave të banimit, katin përdhe të të cilave e zinin dyqanet (Fig. 2).

Zbatimi i ndryshëm i të njëjtit sistem urbanistik, në pjesë të ndryshme të qytetit, është bërë pikërisht për arsye të ndryshimit të kushteve klimaterike e të terrenit. Në krahun perëndimor të shëtitores «Republika», rrugicat gjatësore kanë orientim verilindje-jugperëndim. Ato kanë krijuar, kështu korridore të lira për erërat lokale e të ftohta që fryjnë nga ky drejtim, duke i lënë të mbrojtura e të qeta rrugicat e dendura tërthore, me drejtim veriperëndim-juglindje. Një orientim i tillë i rrugëve dhe ai i banesave, të cilat në shumicën e rasteve hapen ndaj rrugicave tërthore dhe i kthejnë shpinën ose një brinjë të ngushtë erërave të ftohta, ka krijuar në këtë ansambël dhe në oborrin e banesës një mikroklimë më të qetë e më të ngrohtë, në krahasim me klimën e përgjithshme të rajonit të qytetit. Të njëjtat kritere janë zbatuar edhe në krahun tjetër të shëtitores. Rrugicat gjatësore ndjekin rënien e terrenit, por njëkohësisht krijojnë korridoret e lira për erërat lokale të lindjes. Për këtë arsye brinja më e gjatë e parcelës orientohet lindje-perëndim. Në rast të kundërt orientimi i shumicës së banesave nga perëndimi do të ishte tepër i kufizuar. Daljet e menjëhershme dhe të drejtpërdrejta në arteriet kryesore të qytetit e bëjnë këtë skemë dhe shumë funksionale. Vendosja e brinjës më të shkurtër të parcelës paralel me arteriet kryesore, ka krijuar mundësinë e daljes sa më të shpejtë e në më shumë pika në këto arterie.

Me zbatimin e sistemit ortogonal edhe gjatë rritjes së mëtejshme të qytetit gjeti një zgjidhje të shpejtë dhe të kënaqshme problemi i banimit. Gjithashtu masat që u morën për higjenizimin e qytetit me ndërtimin e kanalizimeve, shtrimin e rrugëve etj, dhe disiplinimin e dhënies së shesheve të ndërtimit, e përmirësuan strukturën urbanistike. Por megjithatë për krijimin e një sistemi të plotë urbanistik, të plotësuar edhe me elemente të tjera formuese kishte ende mangësira dhe shumë punë për të bërë.

Një përmirësim të ndjeshëm solli në strukturën urbanistike funksionimi i rrugës «Skënderbeg», e cila u zgjerua, u shtrua dhe u kthye në një arterie kryesore tranziti në 1924. Rruga «Skënderbeg» e konturon Lagjen e Re në anën perëndimore, duke

Fig. 2

DO NOT COPY

Fig. 3

Fig. 4

filluar nga «Lëndina e Lotëve», ku bashkohet me shetitoren «Republika», dhe mbaron në sheshin e «Shën Gjergjit» në të hyrë të pazarit. Në këtë mënyrë ajo përmbledh gjithë tranzitin tregtar dhe e shkarkon në pazar duke i çliruar nga ky funksion shëtitoren «Republika» dhe atë të «Shën Gjergjit». Futet kështu për herë të parë koncepti i unazës së qytetit.

Të dy arteriet që përshkojnë mes për mes ansamblet e banuara e fuqizojnë edhe më tepër karakterin e rrugëve shoqërore të qytetit. Rruga e Shën Gjergjit dhe pjesa e parë e bulevard Republikës, mbushen me lokale tregtare, me ndërtime të përdorimit publik (hotele, restorante, kinema), si dhe me ndërtime administrative (Bashkia dhe Prefektura deri më 1937). Ndërtesat që ngrihen anash këtyre zakonisht kanë dyqane në katet e poshtme, të hapura nga vitrinat e mëdha, të cilat të imponojnë përqëndrimin e vëmendjes në këto njësi.

Pjesës tjetër të bulevard Republikës i mbetet kryesisht funksioni shetitës dhe çdo element përbërës i nënshtrohet këtij funksioni. Rrugët zgjerohen dhe shtrohen, mendohet edhe për gjelbërimin e tyre. Drurët më të pëlqyeshëm për këtë qëllim ishin së pari akaciet dhe, më pas, gështenja e egër dhe bliri, të cilat ishin më të qëndrueshme, më dekorative dhe krijonin një hije më të dendur. Nga viti 1926 filloi ndriçimi i rrugëve me dritë elektrike. U sistemua dhe u kthye në kopsht publik lulishtja «Themistokli Gërmenji», që së bashku me barlulishtet e hapura në shëtitore, krijonin pjesët e gjelbëruara, të nevojshme për çlodhje e argëtim.

Por elementet kryesore formuluese të shëtitores mbeten banesat. Në përshtatje me funksionin e shëtitores, ndryshon dhe koncepti i vendosjes së banesës në lidhje me rrugën (Fig. 3). Në këtë rast banesat kanë një vendosje ballore, me një oborr të vogël përpara, shpesh i rrethuar me kangjella hekuri, që lejojnë të soditet ndërtesa, në trajtimin e së cilës i jepet përparësi përpunimit dekorativ.

Lidhja e mjeteve arkitektonike – natyrore me skulpturën monumentale qe një hap tjetër i rëndësishëm përpara, i papërdorur gjer atëhere në qytetet tona. Në fillim të viteve 30 ngrihen me kontributet e vetë popullit të Korçës dy monumente: i Themistokli Gërmenjit dhe i Luftëtarit Kombëtar, vepra të Skulptorit të Popullit Odise Paskali.

Në këtë mënyrë me këto mjete shëtitorja «Republika» paraqet një shembull të arritur jo vetëm përsa i përket kërkesave utilitare, por dhe atyre estetike. Duke shëtitur në të asnjëherë nuk ndjehesh i ndrydhur nga ndonjë varg i pandërprerë ndërtesash, as nuk e ndjen monotoninë dhe uniformitetin e rregullsisë gjeometrike të strukturës urbanistike. Ndërtesat janë të një shkalle, por kurrë nuk përsërisin njëra-tjetrën, ndërsa në intervale të caktuara e të shpeshta vështrimi hapet ndaj peisazhit rrethues, ndaj sfondit natyror të kodrave të qytetit (Fig. 4).

Nga ana tjetër përpunimi i pasur plastik i pamjeve të banesave, skulptura dekorative në gur, kangjellat prej hekuri transparente, gjelbërimi dhe ngjyrat e gëzueshme të luleve në oborret e shtëpive, si dhe hapësirat e lira të lulishteve publike, plotësojnë elementet e nevojshme për gjallërimin e shetitores dhe e bëjnë të këndshme shetitjen në të.

Ecuria e tipologjisë së banesës

Për zhvillimin e tipologjisë së banesës një bazë e mirë qenë arritjet e periudhës pararendëse. Në aspektin tipologjik ishte përpunuar një tip banese, me një kompozim planimetrik racional, i cili u shfaq në një numër të shumtë variantesh. Në aspektin funksional ky tip mbarte në vetvete një varg përparësish për plotësimin e kërkesave të një mënyre të re të të jetuarit. Në aspektin teknik e teknologjik ishin futur materiale të reja e jetëgjata, si tulla, hekuri, etj, ndërsa në atë arkitektonik e dekorativ ishin përpunuar kritere të mbështetura në thjeshtëzimin e interiereve, në baraztrajtimin e pamjeve të jashtme, në përpunimin mjeshtëror të detajit arkitektonik etj.[7] Kështu që periudha në shqyrtim, nuk pati barrën e transformimeve dhe të gjetjes së një tipi të ri banese, të cilën e mbajti dhe e realizoi me sukses periudha pararendëse.

E lehtësuar pra nga kjo detyrë, kjo periudhë i çoi më përpara këto arritje, duke e përpunuar më tej tipin e trashëguar dhe duke rritur numerikisht variantet e saj.

Skema planimetrike përgjithësisht nuk u prek: zgjidhja me korridor të gjerë qëndror dhe me mjedise anash tij mbeti mjaft e përdorshme (Tab. II). Në zhvillimin vëllimor tepër e pëlqyeshme dhe me një përhapje të gjerë ishte banesa njëkatëshe, e ngritur mbi një xokolaturë të lartë, e cila formohet nga muratura e bodrumit ose e një lloj kati përdhes të futur pjesërisht në tokë. Në këto variante numri më i zakonshëm i mjediseve në çdo krah të korridorit ishte dy, qofshin dhoma banimi ose një dhomë e një sobalkë, (dhomë e vogël që shpesh përdoret si depo). Funksioni i tyre ishte për pritje dhe për fjetje. Disa herë dhomat e një krahu ndaheshin ndërmjet tyre me vetratë të lëvizshme, për të patur mundësinë e krijimit të sallave të mëdha në rastet e ceremonive familjare.

Kati përdhé ose bodrumi përdoreshin thuajse

Fig. 5

gjithnjë, edhe për banim. Aty ishte vendosur dhoma e ndenjes dhe kuzhina. Duke qenë të mbrojtura e me dritare të pakta, ato e përmbushnin shumë mirë këtë funksion, sidomos gjatë stinës së dimrit. Kati përdhé kishte hyrje të veçantë nga jashtë, por komunikonte gjithnjë me katin e sipërm nga brenda.

Dhomat e katit të sipërm kanë frymëmarrje të gjerë. Janë me përmasa të mëdha në plan, shumë të larta dhe ndriçohen bollshëm nga dritare të shumta e të mëdha. Muret janë të pastra, në to mungojnë krejtësisht orenditë fikse. Ndryshim bëjnë dhomat e ndenjes dhe, ndonjëherë, ato të fjetjes, të cilat për arsye praktike, mbajnë ende dollapë në mure. Dhomat e ndenjes pajisen shpesh herë me këndе a nime anash oxhakut edhe atëhere kur vatrat u zëvendësuan me stufa, duke mbetur kështu një karakteristikë e jetës korçare. Në mjediset e tjera zenë vend përfundimisht mobiljet.

Megjithë përmasat e mëdha të dhomave dhe dritaret e shumta të tyre, mjediset korçare duken të errëta dhe disi të ngarkuara. Kjo vjen si pasojë e një shijeje të diktuar si nga klima e ftohtë, ashtu dhe

7) P. Thomo, **Arkitektura dhe urbanistika e qytetit të Korçës gjatë gjysmës së dytë të shek. XIX-fillimet e shek. XX,** «Etnografia shqiptare» Nr. 15.

DO NOT COPY

TAB. II

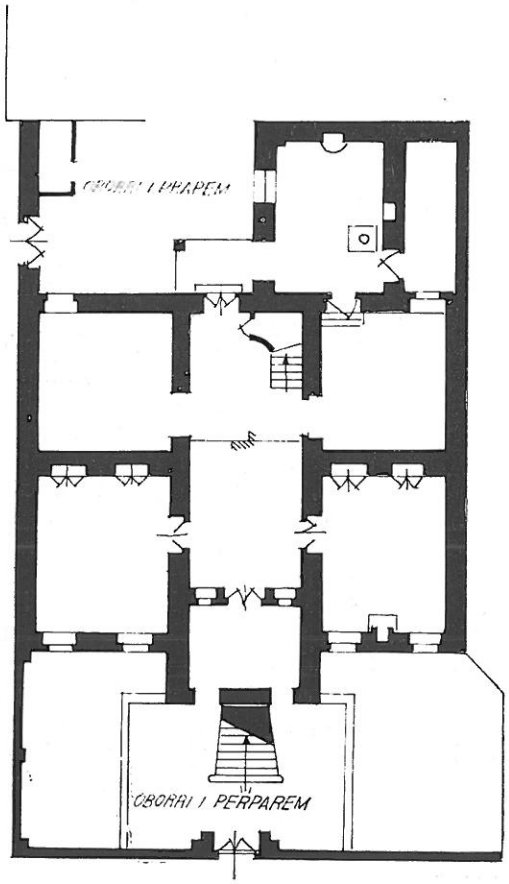

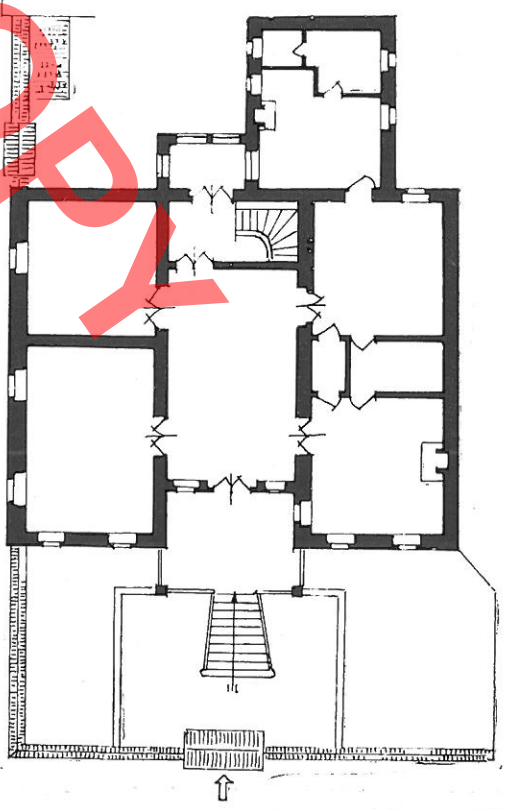

DO NOT COPY

nga psikologjia e mënyrës së jetesës. Drita thyhet nga grilat e dritareve dhe më tej nga perdet e trasha e të rënda. Dyshemeja shtrohet tej për tej me qilima leshi, në të cilat mbizotërojnë ngjyrat e thella të blusë e të së kuqes, ngjyrës së vajit etj. Muret zakonisht lyheshin me stampime, ku motivet më të përdorshme ishin ato bimore ose gjeometrikë. Mobiljet dalloheshin për një nivel të lartë profesional, por modeloheshin të rënda, me linja të lakuara e me kurbëzime të shumta dhe herë – herë dhe me gdhendje.

Variacione të shumta pati trajtimi arkitektonik i jashtëm, i cili u mundësua nga vetë zgjidhja kompozicionale jo e ngurtë, nga shumëllojshmëria e elementeve arkitektonike të përdorura po ashtu nga përpunimi dekorativ i tyre. Edhe në rastet kur skemat planimetrike të banesave ishin të njëjta ose të ngjashme, ato mund të pasqyroheshin në pamjet e jashtme në mënyra të ndryshme. Kështu takohen shtëpi me pjesën qendrore të dalë në formë portiku, ose të futur brenda (Fig. 5). Në banesat ku simetria e kompozimit thyhet nga dalja e një krahu përpara, pjesa qendrore mund të jetë e theksuar si vëllim më vete ose e shkrirë në planin e krahut të dalë të ndërtesës. Ndryshe nga banesat e periudhës pararendëse, ku në pamjet e jashtme theksimi arkitektonik binte thuajse gjithnjë në pjesën qendrore, gjë që sillte një farë diferencimi në trajtimin e përgjithshëm arkitektonik, në ndërtimet e kësaj periudhe ky trajtim ballancohet nga baraztrajtimi i volumeve ose pjesëve përbërëse. Ndonëse shkallët e jashtme përgjithësisht janë qendrore, me zhvillim ballor, dhe disa herë pjesa qendrare është trajtuar në formë portiku me një notë monumentaliteti, por edhe në këto raste, ky vëllim nuk arrin të shkëputet plotësisht nga dy vëllimet anësore. Përdorimi i dritareve të mëdha me një përpunim të pasur dekorativ, (Fig. 6), i pilastrave, kornizave, ndonjëherë dhe i ballkoneve në krahët e banesës, bëjnë që ato të konkurojnë shpesh dhe vetë pjesën qendrore. Së fundi, ngritja e katit mbi një xokol të lartë të veshur me gurë të skalitur, suvatimi i pamjeve të jashtme, nxjerrja në reliev e elementeve përbërëse, si kornizimi i hapësirave të dritareve, i përfundimeve anësore të muraturës me anë të pilastrave ose atyre horizontale me kornizat e fuqishme të streheve dhe të ndarjes së kateve, ndikojnë së tepërmi në unifikimin e trajtimin të jashtëm arkitektonik.

Dukuri të tjera arkitektonike

Ndonëse ndërtimi i banesave përbën problemin kryesor dhe një ndër manifestimet më masive të çdo kohe e vendi, kjo periudhë, në krahasim me ato të mëparshmet, pati një karakter më të ndërlikuar arkitektonik. Ky ndërlikim rrodhi, ndër të tjera, nga kërkesa për gjini të reja ndërtimore, nga nevoja e futjes së mendimit projektues të specializuar dhe nga mundësitë e kushtet konkrete për plotësimin e këtyre kërkesave e nevojave.

Shteti i ri i pavarur shqiptar shtronte kërkesa për ndërtime administrative, ndërsa modernizimi i jetës së vendit, sado të ulta që të ishin ritmet e saj, nxirrte nevojën e ndërtimeve të tilla si hotele, kinema, biblioteka, spitale, etj. Një pjesë e mirë e këtyre gjinive ishte e panjohur nga periudhat e mëparshme. Administrata akoma për një kohë të gjatë vazhdoi të vendosej në ndërtimet ekzistuese, kryesisht në banesa, pra jo në ndërtesa të ngritura për këtë qëllim. Nevojat e tjera të vendit, si ndërtimi i rrugëve, urat, punimet bonifikuese dhe veprat e artit në to, e rrisin së tepërmi gamën e gjinive ndërtimore.

Problemet e ndërlikuara arkitektonike e konstruktive që nxirrnin përpara ndërtuesve këto gjini,

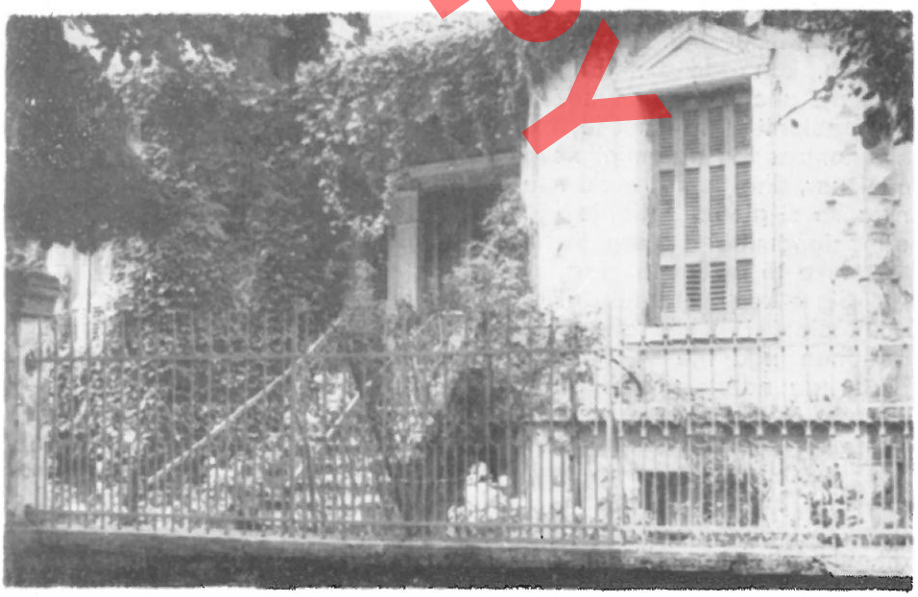

Fig. 6

DO NOT COPY

DO NOT COPY

Fig. 7

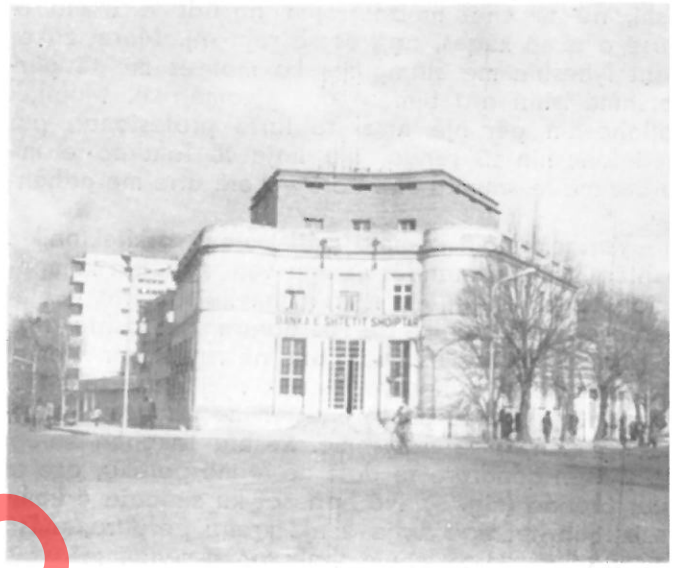

Fig. 8

nuk mund të zgjidheshin në mënyrë empirike vetëm nga përvoja e mjeshtërve popullorë, sado e përparuar të ishte ajo. Ato kërkonin domosdoshmërisht futjen e mendimit projektues të shkolluar. Por pikërisht në kushtet e vendit plotësimi i kësaj nevoje nuk ishte i thjeshtë. Ekzistonin një sërë kontradiktash, si p.sh. kontradikta ndërmjet kërkesave e nevojave, nga njëra anë, dhe mundësive ekonomike dhe predispozicionit të regjimit të asaj kohe, nga ana tjetër, ose kontradikta ndërmjet nevojës për kuadro të specializuar, dhe numrit efektiv të tyre. Prandaj dhe mënyra se si gjetën zgjidhje këto probleme, la gjurmë në fizionominë e përgjithshme urbanistike e arkitektonike të qytetit të kësaj periudhe.

Siç e kemi vënë në dukje dhe siç del nga dokumentacioni i kohës dhe datat e ruajtura, vitet 20 dallohen nga një veprimtari e dendur ndërtimore. Disa nga ndërtesat e ngritura në këtë kohë u projektuan nga arkitektë e inxhinjerë të huaj, ose sipas modeleve të gatshme. (kino – teatri «Mazhestik», hotel restorant «Pallas», kisha e Shën Sotirit, një banesë në bulevardin e Shën Gjergjit etj). Duke mos qenë të familjarizuar me kushtet dhe traditën e vendit, shpesh këto ndërtime nuk i përshtateshin mjedisit të përgjithshëm arkitektonik të qytetit. Këtë gjendje nuk mund ta ndreqnin as arkitektët e inxhinjerët vendës, sidomos në fillimet e punës së tyre, kur akoma ruanin ndikimet e shkollave ku ishin fo muar.

Një nga rrymat arkitektonike, veprimi i së cilë u ndje në Korçë gjatë etapës së parë të kësaj periu dhe që eklektizmi, e cila mbizotëronte ende dhe n qytetet e tjera ballkanike e të Evropës. Por kjo frym eklektike nuk u ndje kaq shumë nga ndërtimet m karakter shoqëror, të cilat ishin të pakta, se sa ng disa banesa të shtresave të pasura të borgjezis qytetare. Këto të fundit, ndonëse jo të shumta, pasqy rojnë psikologjinë e shtresave të larta dhe zbulojn prirjet kozmopolite të tyre. Rangun shoqëror dhe fu qinë ekonomike ato synonin t'i paraqisnin dhe së jo shtmi, me anë të banesës, ndërsa distancimin ng shtresat e gjera të popullit ta shprehnin me an të kopjimit ose huazimit të modeleve të huaja (Fig. 7

Më pas, gjatë viteve 30, kur kapitali italian p depërtonte gjithnjë e më tepër në jetën ekonomik politike të vendit dhe arkitektura e ndjen këtë ndër hyrje si nëpërmjet futjes së ideve, ashtu edhe pre vërshimit të arkitektëve e inxhinjerëve italianë. Me gjithëse Korça, në krahasim me qytetet e tjera t vendit që patën në këtë kohë një vëllim shumë t madh ndërtimesh, siç ishin p.sh. Tirana ose Durrës e ndjeu më pak këtë ndikim, prap se prap element neoklasikë, mbisunduese në arkitekturën italiane t periudhës së fashizmit, u shfaqën edhe në dis

ndërtime të qytetit. Më të dallueshme këto shfaqje i shohim në ndërtesën e bankës (Fig. 8)., në një ndërtesë në hyrje të qytetit, e në mënyrë të veçantë në projektin e Bashkisë (sot Pallati i Kulturës «Ali Kelmendi») të arkitetit italian F. Di Fausto.

Duhet thënë se rrymat e mësipërme nuk gjetën përhapje të gjerë në Korçë, qoftë se ato u manifestuan në një numër të kufizuar ndërtimesh, qoftë nga fakti se Korça kishte formuar tashmë një fizionomi arkitektonike të sajën, e cila zor se mund të tjetërsohej. Një rol pozitiv në këtë rezistencë luajti dhe opinioni i shëndoshë publik, ku sigurisht rreshtoheshin dhe kuadrot vendëse të arkitekturës dhe të ndërtimit. Në shtypin e kohës gjejmë artikuj me frymë të fortë kritike për ndërtime, si dhe kërkesën për lidhjen me arkitekturën e vendit. Kështu, p.sh, në artikullin për ndërtimin e kishës së Mitropolisë, ndër të tjera thuhet «Kisha e re . . . , **duhet të ketë një arkitekturë të këtij vendi** (nënvizimi yni), përndryshe do të jetë si një ndërtesë e huaj, që nuk e kish vendin në qytetin tonë»[8]. Siç shihet ishte krijuar një ndërgjegje ose, të paktën, një përfytyrim për një arkitekturë vendëse dhe kërkohej me këmbëngulje që të ruhej ajo.

Rezistenca ndaj rrymave të huaja dhe ruajtja e fizionomisë së qytetit u shfaqën jo vetëm në artikujt kritikë, por edhe në veprimet konkrete. Një qëndrim mjaft shprehës u mbajt gjatë ndërtimit të bashkisë së qytetit. Projekti i arkitetit F. Di Fausto përmbante linja dhe tipare tipike për arkitekturën neoklasike italiane të asaj periudhe. Nën drejtimin e specialistëve vendës, fasadat u ndryshuan tërësisht, u korrigjua numri dhe madhësia e dritareve, u zhvesh nga mbingarkesa dhe elementet dekoratike të përdorura, duke i zëvendësuar me elemente më të thjeshta dhe të trajtuara në frymën e ndërtimeve të tjera të qytetit (Fig. 9, 10). Të njëjtin fat pati dhe plani rregullues i Korçës i punuar gjatë viteve 1928 – – 1930 nga dy inxhinjerë të huaj Koler dhe Bertoldi. Ky plan nuk bëri gjë tjetër veçse konsolidoi strukturën ekzistuese të qytetit. Propozimet për zgjerimin e mëtejshëm të qytetit ose rregullimin e bërthamës së vjetër, nuk mund të gjenin zbatim, me qenë se shumë nga parcelat e projektuara sipas të njëjtit sistem urbanistik shtriheshin në troje të papërshtatshme për ndërtim ose do të kërkonin prishje të mëdha të banesave ekzistuese[9].

Lufta kundër ndikimeve të huaja nuk mund të kuptohej pa pjesmarrjen dhe drejtimin e specialistëve të shkolluar vendës. Ndonse të paktë në numër, veprimtaria e tyre u ndje në disa drejtime. Së pari, ajo u ndje në urbanistikë. Duke qenë në krye të zyrave të punëve botore, ata u kujdesuan për disiplinimin e ndërtimeve, nëpërmjet miratimit të shesheve të ndërtimit dhe të projekteve për çdo objekt. Në këtë mënyrë ata u bënë faktorë kryesorë për ruajtjen dhe konsolidimin e strukturës urbanistike të qytetit, nga vendosja spontane dhe pa kriter e ndërtimeve, për ndërmarrjen e studimeve urbanistike dhe për pajisjen me projektet përkatëse të ndërtimeve të reja. Vlen të përmendet në këtë drejtim kontributi i ing.

Fig. 9

8) Gazeta e Korçës, 24 mars 1928.
9) Projekti i Bashkisë dhe plani rregullues ruhet në Arkivin e Komitetit Ekzekutiv të K.P. të Rrethit të Korçës.

DO NOT COPY

DO NOT COPY

Fig. 10

Fig. 11

J. Adamit, i cili ushtroi veprimtarinë e tij në Korçë gjatë viteve 30. Ai u dallua kryesisht në fushën e urbanistikës, duke projektuar dhe drejtuar punimet për blloqe të tëra banimi bashkë me rrjetin e tyre rrugor. Një fushë tjetër e rëndësishme ku ai dha një ndihmesë me vlerë ka qenë projektimi dhe ndërtimi i rrugëve që lidhnin qendrat e ndryshme të vendit. Ing. J. Adamin e gjejmë shpesh herë dhe si autor të shumë artikujve në shtypin e kohës, të cilët karakterizohen nga njohja e mirë e problemeve të përgjithshme dhe të veçanta të urbanistikës, si dhe nga rrugët konkrete që propozohen.

Së dyti, veprimtaria e specialistëve vendës, e prirur kryesisht ndaj drejtimeve pozitive të arkitekturës botërore, duke i vënë rëndësi mbarështrimit funksional dhe unitetit të këtij faktori me trajtimin arkitektonik e dekorativ, dhe ndaj traditës ndërtimore vendëse, për aq sa e lejonin mundësitë dhe niveli i njohurive, ndikuan në krijimin e një fizionomie arkitektonike specifike të qytetit. Këto tipare patën më tepër mundësi të shfaqeshin në ndërtimin e banesave. Por ato nuk munguan dhe në ndërtimet me karakter shoqëror, ndonëse, si rezultat i politikës së varur të qeverisë së Zogut dhe konkurencës së huaj, ndërtimet e këtij lloji që iu besuan arkitektëve vendës, ishin shumë të pakta. Por edhe në këto kushte të disfavorshme del në dukje qëndresa ndaj ndikimeve të huaja negative. Si shembull le të analizojmë ndërtesën e prefekturës (sot Komitetit Ekzekutiv K.P. të Rrethit), me autor ing. ark. Q. Butkën (Fig. 11).

Nga përmasat ajo ishte vepra më e madhe e ndërtuar deri atëhere në Korçë. Ka një shtrirje të madhe horizontale, e zhvilluar gjatë dy rrugëve që kryqëzohen. Në ndërprerjen e dy krahëve ngrihet pjesa e hyrjes, duke krijuar një vëllim vertikal që tenton të thyejë shtrirjen e theksuar horizontale. Nga holli i hyrjes hapen në të dy krahët korpuset e zyrave, të zgjidhura me korridore të njëanshme dhe të ndriçuara mirë. Zyrat janë të orientuara në anët më të favorshme të horizontit: jug e perëndim. Zgjidhja planimetrike është e qartë, e pastër dhe funksionale. Trajtimi i fasadave është i thjeshtë dhe në përputhje me funksionin. Mbizotëron ritmi i pandërprerë i dritareve të gjera, ndërsa në volumin qëndror janë përdorur dritare dhe elemente të tjera. Në trajtimin arkitektonik ndjehet përpjekja për ta lidhur këtë objekt të kohës me arkitekturën tradicionale. Kjo lidhje shfaqet në futjen e konceptit të kullës në trajtimin e vëllimit të hyrjes, si dhe në përdorimin e detajeve dekorative, në veshjen me gurë të kolonave, kornizave të dritareve dhe kornizave ndarëse të kateve. Megjithëse në këtë objekt këto përpjekje nuk janë të arrira plotësisht, ato përbënin një nismë pozitive që dëshmon preokupacionin për ruajtjen e tipareve vendëse në arkitekturë. Në këtë vështrim ky objekt mund t'i kundërvihet ndërtimeve të tjera të kohës me të njëjtin funksion, të projektuara nga arkitektët e huaj, p.sh. kompleksit të Ministrive në Tiranë etj, si dy drejtime ose fizionomi krejt të ndryshme arkitektonike.

Teknika e ndërtimit dhe elementet arkitektonike e dekorative

Kristalizimi qysh herët i një tipologjie të përshtatshme, shtimi i potencialit teknik të ndërtimit dhe formimi i një shijeje të re artistike e ndikuar nga përmirësimi i mëtejshëm i mënyrës të së jetuarit, u bënë faktorë nxitës që vëmendja e mjeshtërve të drejtohej dhe të përqëndrohej edhe në gjetjen e mjeteve të reja shprehëse arkitektonike e dekorative.

Teknika e ndërtimit pati gjatë kësaj periudhe jo vetëm një rritje cilësore përsa i përket teknologjisë, por edhe një pasurim të strukturave konstruktive. Materiale kryesore të ndërtimit të mureve mbetën guri dhe tulla. Me gurë ndërtohej kati përdhé ose bodrumi. Muratura, sidomos faqja e jashtme e saj, punohej me rreshta të rregullt, me blloqe gurësh të skuadruara dhe të punuara në mënyra të ndryshme, duke luajtur njëkohësisht dhe rolin e një veshjeje dekorative. Kati ose katet e sipërm përgjithësisht ndërtoheshin me tulla. Si material lidhës shërbente llaçi gëlqeror. Balta dhe brezat e drurit thuajse nuk përdoreshin më.

Ndërtimet përgjithësisht suvatoheshin nga jashtë. Suvatimi hijeshonte ndërtesat, njëkohësisht krijonte një shtresë të mirë mbrojtëse nga agjentët atmosferikë; nga temperatura e ulët dhe nga rreshjet. Duke patur parasysh kushtet e vështira klimaterike, ndryshimet e temperaturës gjatë stinëve dhe ngricat e shpeshta, teknologjisë së llaçit për suvatimet e jashtme i kushtohej një kujdes i veçantë. Përdorej rërë e larë mirë, gëlqere e stazhionuar dhe një raport i drejtë ndërmjet përbërësve të llaçit. Më vonë, në suvatimet u përdor dhe çimentua.

Përdorimi i tirantave të hekurit për kompaktësimin e strukturës së muraturës dhe në rolin e brezave antisizmikë vazhdoi për një kohë të gjatë, deri sa brezat betonarme u futën gjerësisht edhe në banesë, andej nga fundi i viteve 20. Ndër materialet e tjera të reja që u futën në ndërtim mund të përmendim dhe tjegullat marselieze dhe llamarinën për mbulesat e çative.

Hapa përpara u bënë gjatë kësaj periudhe dhe në mendimin konstruktiv, nëpërmjet homogjenizimit të strukturave dhe të materialeve. Kështu p.sh., muratura e katit ndërtohej tërësisht me tulla, si ajo e mureve mbajtëse ashtu dhe e mureve ndarëse, duke krijuar një strukturë më të lidhur dhe të qëndrueshme dhe duke mos përsëritur disa gabime të periudhës pararendëse, kur në të njëjtin nivel takohen muratura me gurë, tulla ose dhe me çatma. Ndër strukturat e reja për mbulesat e kateve që u futën para se betonarmeja të përhapej në masë, ishte ajo e realizuar me trarë metalikë, hapësirat ndërmjet të cilave mbusheshin me qemerë cilindrikë të shtrirë, të ndërtuar me tulla. Një tip i tillë mbulese kompaktësonte konstruksionin e ndërtesës dhe njëkohësisht ishte i qëndrueshëm karshi zjarrit.

Një rol të rëndësishëm në këtë drejtim kanë luajtur dhe specialistët e shkolluar, të cilët jo vetëm që ndikuan drejtpërdrejt në ndërtimet e kohës, por problemet e ndërtimit të saktë i bënë çështje të opinionit publik. Kështu p.sh. fill mbas tërmetit të fuqishëm që tronditi Korçën në janar të vitit 1931 u shkruajtën, përveç artikujve të përgjithshëm informues mbi tërmetet, edhe artikuj ku tërhiqej vëmendja mbi dobësitë teknike të ndërtimeve. Në artikullin «Ç'na mësoi tërmeti» autori konsideron shkaktare të dëmtimeve në Lagjen e Re dhe teknikën jo të mirë të ndërtimit, muret me gurë të rrumbullakët e të lidhur me baltë, themelet e thatë etj. Në artikull shtrohet nevoja e përdorimit të betonarmesë, por njëkohësisht tërhiqet vëmendja se dhe materialet e vendit si guri, balta, gëlqerja, rëra e tulla janë të mira në qoftë se punohen si duhet. Kontrolli i zyrave teknike mbi ndërtimet dhe nxjerrja e rregulloreve përkatëse janë çështje të tjera të rëndësishme e që ngrihen në artikull[10].

Elementet prej guri të gdhendur ishin përdorur edhe në periudhën e mëparshme, e sidomos në periudhën pararendëse, kur ato përbënin elementet e rëndësishme të trajtimit arkitektonik e dekorativ të ndërtesave. Por shtrirja e gjerë e përdorimit të tyre, shtimi i elementeve të punuar në gur si dhe mënyra e përpunimit të tyre, e pasuruan së tepërmi trashëgiminë në këtë fushë dhe i dhanë tiparet e veta dalluese kësaj tradite në Korçë. Gurët më të përdorshëm për realizimin e detajeve arkitektonike e dekorative ishin ai gëlqeror me ngjyrë gri ose të zezë dhe shtuf, që nxirreshin në kodrat e qytetit, si dhe guri i kuq i Polenës. Sipas formacionit shkëmbor, guri nxirrej në blloqe të mëdha, nga të cilat përpunoheshin detajet me përmasa sa më të mëdha. Arrihej të gdhendej trungu i kollonave ose i pilastrave prej një elementi të vetëm po kështu dhe bazamakët e shkallëve, arkitrarët e portave etj. Sipërfaqet e detajeve prej guri zakonisht përpunoheshin imët dhe konturoheshin nga një bordurë e lëmuar. Bashkimet ndërmjet elementeve ose fugaturat ishin tepër të holla, gati të padukshme. Elementet prej guri të gdhendur

10) Gazeta e Korçës, 19 shkurt 1931.

TAB. I

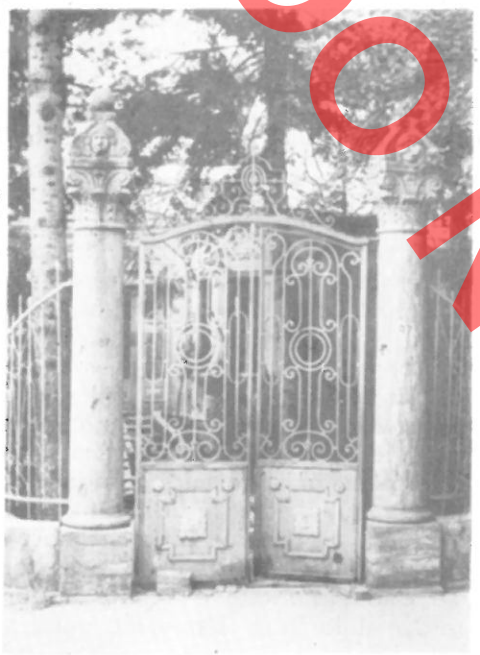

DO NOT COPY

Teknika e ndërtimit dhe elementet arkitektonike e dekorative

Kristalizimi qysh herët i një tipologjie të përshtatshme, shtimi i potencialit teknik të ndërtimit dhe formimi i një shijeje të re artistike e ndikuar nga përmirësimi i mëtejshëm i mënyrës të së jetuarit, u bënë faktorë nxitës që vëmendja e mjeshtërve të drejtohej dhe të përqëndrohej edhe në gjetjen e mjeteve të reja shprehëse arkitektonike e dekorative.

Teknika e ndërtimit pati gjatë kësaj periudhe jo vetëm një rritje cilësore përsa i përket teknologjisë, por edhe një pasurim të strukturave konstruktive. Materiale kryesore të ndërtimit të mureve mbetën guri dhe tulla. Me gurë ndërtohej kati përdhé ose bodrumi. Muratura, sidomos faqja e jashtme e saj, punohej me rreshta të rregullt, me blloqe gurësh të skuadruara dhe të punuara në mënyra të ndryshme, duke luajtur njëkohësisht dhe rolin e një veshjeje dekorative. Kati ose katet e sipërm përgjithësisht ndërtoheshin me tulla. Si material lidhës shërbente llaçi gëlqeror. Balta dhe brezat e drurit thuajse nuk përdoreshin më.

Ndërtimet përgjithësisht suvatoheshin nga jashtë. Suvatimi hijeshonte ndërtesat, njëkohësisht krijonte një shtresë të mirë mbrojtëse nga agjentët atmosferikë; nga temperatura e ulët dhe nga rreshjet. Duke patur parasysh kushtet e vështira klimaterike, ndryshimet e temperaturës gjatë stinëve dhe ngricat e shpeshta, teknologjisë së llaçit për suvatimet e jashtme i kushtohej një kujdes i veçantë. Përdorej rërë e larë mirë, gëlqere e stazhionuar dhe një raport i drejtë ndërmjet përbërësve të llaçit. Më vonë, në suvatimet u përdor dhe çimentua.

Përdorimi i tirantave të hekurit për kompaktësimin e strukturës së muraturës dhe në rolin e brezave antisizmikë vazhdoi për një kohë të gjatë, deri sa brezat betonarme u futën gjerësisht edhe në banesë, andej nga fundi i viteve 20. Ndër materialet e tjera të reja që u futën në ndërtim mund të përmendim dhe tjegullat marselieze dhe llamarinën për mbulesat e çative.

Hapa përpara u bënë gjatë kësaj periudhe dhe në mendimin konstruktiv, nëpërmjet homogjenizimit të strukturave dhe të materialeve. Kështu p.sh., muratura e katit ndërtohej tërësisht me tulla, si ajo e mureve mbajtëse ashtu dhe e mureve ndarëse, duke krijuar një strukturë më të lidhur dhe të qëndrueshme dhe duke mos përsëritur disa gabime të periudhës pararendëse, kur në të njëjtin nivel takohen muratura me gurë, tulla ose dhe me çatma. Ndër strukturat e reja për mbulesat e kateve që u futën para se betonarmeja të përhapej në masë, ishte ajo e realizuar me trarë metalikë, hapësirat ndërmjet të cilave mbusheshin me qemerë cilindrikë të shtrirë, të ndërtuar me tulla. Një tip i tillë mbulese kompaktësonte konstruksionin e ndërtesës dhe njëkohësisht ishte i qëndrueshëm karshi zjarrit.

Një rol të rëndësishëm në këtë drejtim kanë luajtur dhe specialistët e shkolluar, të cilët jo vetëm që ndikuan drejtpërdrejt në ndërtimet e kohës, por problemet e ndërtimit të saktë i bënë çështje të opinionit publik. Kështu p.sh. fill mbas tërmetit të fuqishëm që tronditi Korçën në janar të vitit 1931 u shkruajtën, përveç artikujve të përgjithshëm informues mbi tërmetet, edhe artikuj ku tërhiqej vëmendja mbi dobësitë teknike të ndërtimeve. Në artikullin «Ç'na mësoi tërmeti» autori konsideron shkaktare të dëmtimeve në Lagjen e Re dhe teknikën jo të mirë të ndërtimit, muret me gurë të rrumbullakët e të lidhur me baltë, themelet e thatë etj. Në artikull shtrohet nevoja e përdorimit të betonarmesë, por njëkohësisht tërhiqet vëmëndja se dhe materialet e vendit si guri, balta, gëlqerja, rëra e tulla janë të mira në qoftë se punohen si duhet. Kontrolli i zyrave teknike mbi ndërtimet dhe nxjerrja e rregulloreve përkatëse janë çështje të tjera të rëndësishme e që ngrihen në artikull[10].

Elementet prej guri të gdhendur ishin përdorur edhe në periudhën e mëparshme, e sidomos në periudhën pararendëse, kur ato përbënin elementet e rëndësishme të trajtimit arkitektonik e dekorativ të ndërtesave. Por shtrirja e gjerë e përdorimit të tyre, shtimi i elementeve të punuar në gur si dhe mënyra e përpunimit të tyre, e pasuruan së tepërmi trashëgiminë në këtë fushë dhe i dhanë tiparet e veta dalluese kësaj tradite në Korçë. Gurët më të përdorshëm për realizimin e detajeve arkitektonike e dekorative ishin ai gëlqeror me ngjyrë gri ose të zezë dhe shtuf, që nxirreshin në kodrat e qytetit, si dhe guri i kuq i Polenës. Sipas formacionit shkëmbor, guri nxirrej në blloqe të mëdha, nga të cilat përpunoheshin detajet me përmasa sa më të mëdha. Arrihej të gdhendej trungu i kollonave ose i pilastrave prej një elementi të vetëm po kështu dhe bazamakët e shkallëve, arkitrarët e portave etj. Sipërfaqet e detajeve prej guri zakonisht përpunoheshin imët dhe konturoheshin nga një bordurë e lëmuar. Bashkimet ndërmjet elementeve ose fugaturat ishin tepër të holla, gati të padukshme. Elementet prej guri të gdhendur

10) Gazeta e Korçës, 19 shkurt 1931.

DO NOT COPY

TAB. I

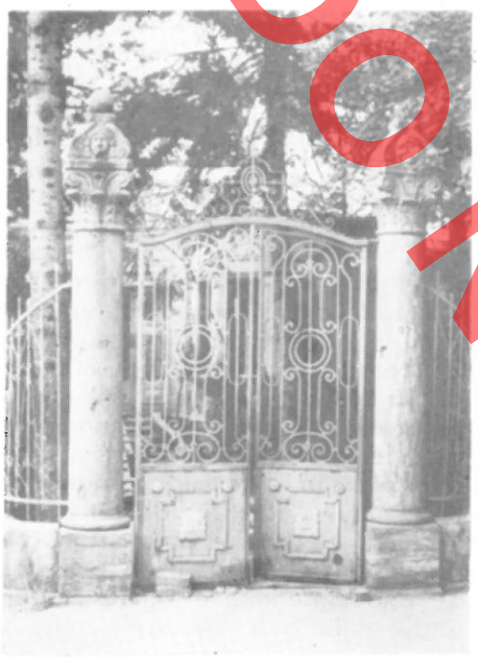

DO NOT COPY

janë përdorur në ato vende ku kërkohej një theksim arkitektonik ose paraqitës për ndërtesën. Ata kanë zënë vend në portiket, portat e banesës e të oborrit, rrethimet e oborrit me kangjella hekuri etj, dhe më pak në elementet e tjera, si korniza dritaresh e strehësh, konsola ballkoni, dhe në interierët (Tab. III).

Portikët në banesat e kësaj periudhe, siç e kemi vënë në dukje, nuk janë gjithnjë të pranishëm dhe nuk zenë atë vend në trajtimin arkitektonik, që kishin në periudhën paraardhëse, kur ato ishin elementet kryesore të theksimit arkitektonik. Tani ata krijojnë një të tërë së bashku me portat, shkallën dhe oborrin e vogël përpara, duke u trajtuar me të njëjtën përkujdesje dekorative, për të theksuar, si momentin më paraqitës të ndërtesës. Pra kjo përkujdesje fillon me oborrin e vogël. Pjesa qendrore e tij shtrohet me pllloça të rregullta dhe kufizohet me bordura ose parapetë me gurë të gdhendur, shpesh të shoqëruara me kangjellata të lehta e të ulëta prej hekuri. Në këtë shesh hapen shkallët ballore prej guri, të mbrojtura nga një parapet hekuri, që përfundojnë në portikun e hyrjes.

Kolonat nuk janë gjithnjë elemente përbërëse të portikut, mbasi ata shpesh formuloheshin si veranda të futura. Në rastet kur janë, përbënin nga bazamenti, trungu dhe kapiteli. Objekt i përkujdesjes më të madhe dekorative ishin kapitelet, të cilat takohen në forma dhe me motive të shumëllojshme: me motive bimore, me imitime ose me elemente të ordrave antike, ose të thjeshta, e me linja të pastra, të ndërtuar sa për të krijuar sipërfaqen e nevojshme mbështetëse. Kolonat me seksion rrethor ose poligonal janë tepër elegante dhe vinë duke u holluar nga poshtë — lart. Bazamentet janë zakonisht të thjeshta, me seksion katror. Element i rëndësishëm i portikut është dhe porta. Ajo vendoset ndërmjet dy dritareve të ngushta, nga merr dritë salloni. Hapësira e portës qarkohet me elemente guri të gdhendur, shpatullat në formën e pilastrave, që ruajnë të njëjtin përpunim si të kolonave, mbajnë arkitraun monolit pej guri, sipërfaqja e të cilit shpesh zbukurohet me gdhendje të ndryshme në reliev. Porta e rëndë prej druri me detaje të gdhendura dhe me kanatet prej xhami të mbrojtura me skara hekuri dekorative, harmonizohet me elementet e tjera të portikut dhe pasuron vlerat e tij.

Një zhvillim të ndjeshëm patën portat e jashtme. Dallohen dy lloje portash: të hapura në muret rrethuese të plota dhe portat prej hekuri në rrethimet me kangjella. Të vështruara nga ana e realizimeve artistike, këto lloje paraqesin shkallë të ndryshme arritjesh, ndërsa nga ana shoqërore shprehin më së miri diferencimet klasore të popullsisë.

Lloji i parë nuk ndryshon shumë nga portat e periudhës paraardhëse, veçse është një zhvillim i mëtejshëm i tyre, nëpërmjet përpunimit më mjeshtëror të elementeve përbërëse. Shpatullat e portës të punuara zakonisht me gurë shtufi në periudhën e parë, tani zëvendësohen me pilastra monolite prej guri gëlqeror, ndërsa arkitrau prej druri, me arkitra prej guri, gjithashtu monolit. Në fazat e para të këtij zëvendësimi ruhen disa forma të vjetra të përpunimit të kapiteleve me linja të lakuara e spërdredhje, si dhe shija për zbukurimin e tyre me gdhendje me reliev. Në këto vite në portat e banesave gjejmë shumë motive të gdhendura, të nxjerra nga bota bimore, ajo e kafshëve, si dhe figura simbolike (svastika, vegla pune etj). Prirja e përpunimit të kapiteleve është thjeshtëzimi i tyre, heqja dorë nga profilet e lakuara dhe përgjithësimi i kornizave të drejta.

Një larmi formash e përpunimesh paraqesin portat në rrethimet me kangjella hekuri. Hapësirat e kangjellave dhe e portës ndahen nga kolonat prej guri, të ngritura mbi parapetin ose xokolin e rrethimit. Kolonat e portës, të cilat dallohen nga të tjerat, zakonisht kanë seksion rrethor, me zvogëlim të tij nga poshtë — lart, por takohen dhe kolona me seksion drejtkëndësh. Ato përfundojnë me kapitele të gdhendura, të pasura me zbukurime. Mbizotërojnë kapitelet me motive bimore, por janë të përhapura gjerësisht dhe motivet antike.

Meqenëse kolonat nuk mbajnë mbulesë, por përdoret vetëm trungu i tyre për fiksimin e portës dhe të kangjellave, kapiteli ka funksion thjesht zbukurues. Për këto arsye mjeshtri i ka lejuar vetes, që në disa raste, ta mbingarkojë atë me elemente e zbukurime të tjera. Shpesh mbi kapitel vendoset një pllakë që mban një sferë guri. Shfaqjet më të skajme të kësaj mbingarkese i gjejmë në disa vila luksoze. Elementet mbi kapitel mbushen me përfytyrime njerëzore, molusqesh etj.

Në interierët përdorimi i gurit është shumë i kufizuar. Ai ndeshet kryesisht në ndërtimin e oxhaqeve dekorative të dhomave të pritjes. Ata zakonisht punoheshin me gurë shtufi. Këmbët kanë profil të lakuar, të zbukuruara me forma gjethesh të stilizuara. Balli i oxhakut përmban më tepër gdhendje në kornizat dhe në fushën e ballit ku dalin në reliev, në shumicën e rasteve, përfytyrime qeniesh ose kafshësh mitologjike.

Elementet dekorative të ekzekutuara në suva. Gjatë kësaj periudhe suvatimi i jashtëm shërbeu si një mjet shumë i përshtatshëm për zbukurimin e ndërtesave. Ai gëzonte një varg përparësish: ishte më

DOKUMENT

TAB. IV

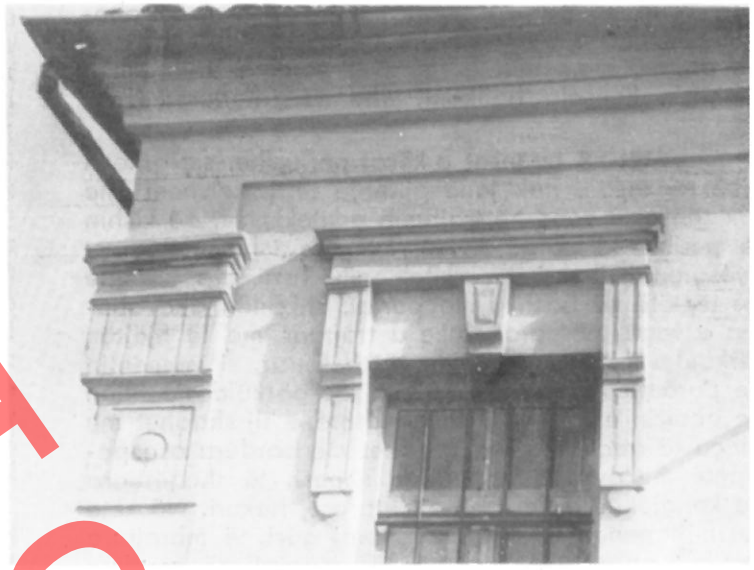

DO NOT COPY

pak i kushtueshëm në krahasim me veshjen me gurë, lehtësisht i zbatueshëm dhe krijonte një shumëllojshmëri formash e motivesh dhe efekte të mira dekorative.

Duke i lënë gurit, si material më i fisëm, vendet më të theksuara në trajtimin arkitektonik të ndërtesave, suvaja e zëvendësoi atë në elementet e tjera, si korniza, pilastra, qarkime dritaresh etj. Në këtë mënyrë suvatimi dekorativ shpejt u përhap gjerësisht, edhe në ato banesa të shtresave të gjera të popullsisë, për të cilat zbukurimi me gurë të gdhendur ishte i paarritshëm ekonomikisht.

Përgjithësimi i ndërtimit me tulla, nga ana tjetër, e lehtësoi së tepërmi dhe krijoi një fushë të gjerë të zbatimit të elementeve dekorative në suva. Elementet që do t'i nënshtroheshin përpunimit dekorativ parapërgatiteshin që gjatë ndërtimit të muraturës. Mbi këtë sipërfaqe bëhej mbushja me suva dhe pastaj duke kaluar shabllonet mbi to, u jepeshin elementeve forma e profile sipas dëshirës. Një përpunim i tillë mënjanonte thatësirën dhe varfërinë e sipërfaqeve të zhveshura dhe rriste së tepërmi plastikën dekorative të fasadave. Kur kjo plastikë përdorej me masë dhe i shpëtonte mbingarkimit, atëhere krijoheshin dhe plane të pastra, të cilat ndihmonin daljen në pah të elementeve në reliev dhe e bënin të efektshme lojën e dritë – hijes.

Ashtu si dhe në ndërtimet e periudhave të mëparshme, janë të njëjtat elemente që i nënshtrohen përkujdesjes dekorative, por tashmë në përputhje me teknikën dhe materialin e ri (Tab. IV). Në radhë të parë vjen në konsideratë zbukurimi i dritareve. Kreu i dritares, që është pjesa më e zbukuruar, që në vështrimin e parë të kujton qarkimin me fashatura e korniza druri të periudhave të mëparshme. Motivi më i përdorshëm është krijimi i një kornize mjaft të dalë në formën e një vetulloreje, sipër hapësirës së dritares. Në të dy skajet dhe shpesh në mesin e kësaj kornize dalin pilastra, të cilat nuk zbresin deri në fund të dritares, por duken sikur lozin rolin e konsolave për mbajtjen e vetulloreve. Mënyra e përpunimit të këtyre elementeve është e ndryshme: herë me kanelyra, herë me korniza të dyfishta, me përpunime të lakuara etj. Elementi i mesit shpesh merr vlera të pavarura, si motiv zbukurues i fushës mbi dritare. Ndër format e tjera që u përdorën për zbukurim janë frontonet trekëndëshe ose në formë harku, por të shpeshta janë dhe kornizimet e thjeshta të gjithë perimetrit të dritares.

Elemente të tjera të fuqishme të përpunimit dekorativ ishin kornizat, e në mënyrë të veçantë, ato nën çati. Materiali i ri i përdorur në ndërtim e bënte të panevojshëm nxjerrjen e strehëve të gjera mbrojtëse. Por ajo pjesë e dalë e muraturës që shërben për të theksuar përfundimin e katit dhe njëkohësisht strehën e nevojshme të çatisë, falë karakterit linear dhe uniformitetit të saj mund të punohet lehtësisht me profile nga më të ndryshmet, duke krijuar variacione të panumërta formash, të papërsëritshme nga një banesë në tjetrën. Si rregull korniza nën çati lidhej me pilastrat e dala në qoshe dhe, ndonjëherë edhe në mes të fasadës, duke krijuar kështu një konturim të sipërfaqeve, ku shpërndahen elementet arkitektonike e dekorative, dritaret dhe relievet e ndryshme. Zakonisht pilastrat imitojnë kolonat, d.m.th. përmbajnë bazën, trungun, i cili ndonjëherë trajtohet me kanelyra, dhe kapitelin, kornizat e të cilit ruajnë të njëjtën linjë dhe formë me ato të dritareve.

Shumë të përdorshme janë dhe pllakat dekorative në reliev. Vendosja më e zakonshme e tyre është poshtë hapësirës së dritares, duke mbushur kështu sipërfaqen e lirë dhe duke krijuar breza vertikalë, që thyejnë shtrirjen horizontale të fasadave. Përgjithësisht në përpunimin dekorativ në suva mbizotërojnë linjat e drejta, në përputhje me teknikën e realizimit të tyre, por nuk mungojnë dhe rastet, kur ndër elementet e mësipërme aplikohen motive më të ndërlikuara, si lule, stilizime, gjethesh, imitime të dentikulave (dhembzave) antike etj.

Elementet prej hekuri plotësojnë dhe pasurojnë trajtimin dekorativ të ndërtesave, duke rritur së tepërmi vlerat e tyre. Këto elemente nuk kanë qenë të panjohur nga periudha paraardhëse, madje kjo periudhë njohu realizime me vlerë në këtë fushë. E reja që solli periudha në studim konsiston, së pari, në zgjerimin e gamës së elementeve të përdorura, së dyti, në thjeshtimin e teknikës së punës, që lehtësoi përdorimin e gjerë të elementeve prej hekuri, së fundi, në harmonizimin dhe lidhjen më të mirë të elementeve prej hekuri me ato prej materialesh të tjerë.

Megjithë arritjet e periudhës së mëparshme, përdorimi i elementeve prej hekuri ishte i kufizuar; ato i gjejmë në skarat mbrojtëse të dritareve, më vonë në parapetet e shkallëve, ndërsa nga fundi i periudhës, kur në banesat u shtuan elementet arkitektonike, si p.sh., ballkonet, edhe për parapetet mbrojtëse të këtyre. Punimi i elementeve zbukurues prej hekuri, në fillimet e tyre, ishte sferë e veprimtarisë së kovaçëve. Ata e përpunonin hekurin në të nxehtë, me rrahje, duke formuar së pari shufrat me seksion katror ose drejtkëndësh dhe pastaj i kthenin ato sipas formave të dëshiruara.

Skarat e para mbrojtëse të dritareve imitonin skarat analoge prej druri të përbërë nga një rrjet kuadratik. Më pas u përgjithësuan skarat e formuara nga kombinimi i elementeve në formë sinusoidale

DOWNLOAD

TAB. V

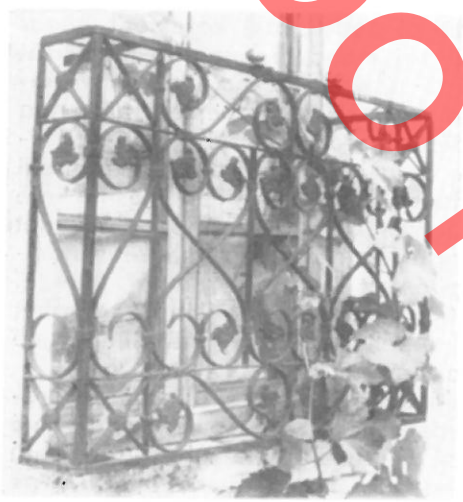

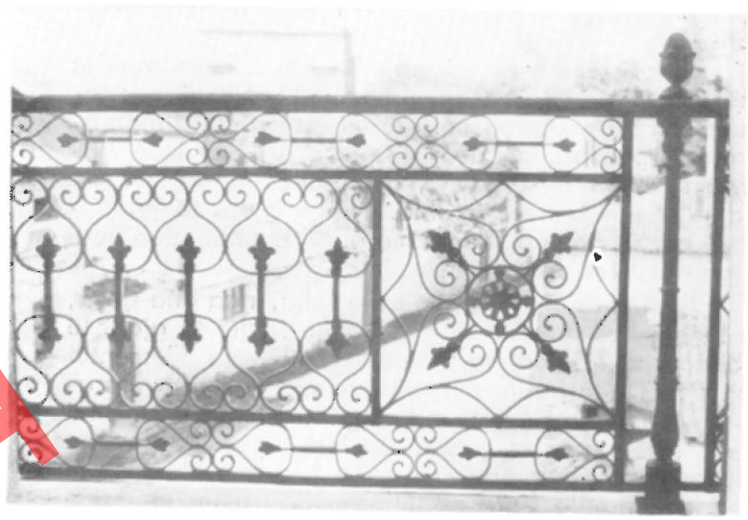

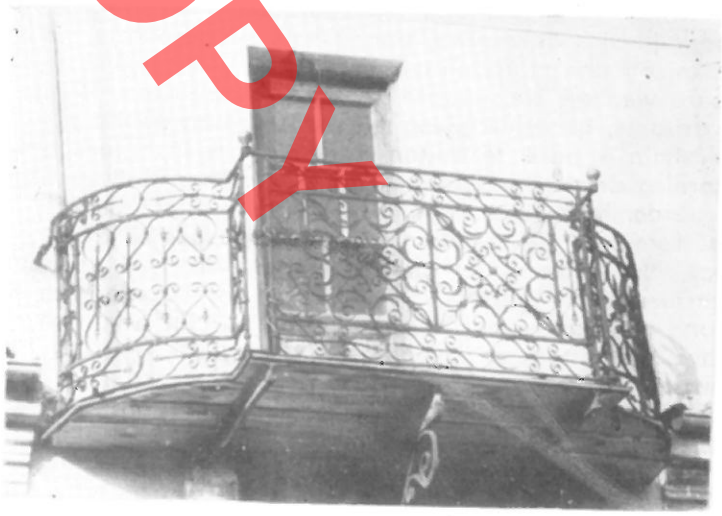

DO NOT COPY

që jepnin përshtypjen e një rrjete rombike, në fushat e së cilës vendoseshin elemente zbukuruese në formë zemre, të punuar me hekur më të hollë. Fiksimi i elementeve në nyjet bëhej me fasheta hekuri. Një teknikë e tillë, ku çdo element parapërgatitej me rrahje jo vetëm që ishte e vështirë për t'u realizuar, por nuk arrinte të prodhonte elemente me përmasa të mëdha. Nga vitet 80 të shekullit të kaluar, filloi të importohej hekur i gatshëm me seksione të ndryshme, për prodhimin e skarave. Së bashku me këtë lloj hekuri duke

pak i kushtueshëm në krahasim me veshjen me gurë, lehtësisht i zbatueshëm dhe krijonte një shumëllojshmëri formash e motivesh dhe efekte të mira dekorative.

Duke i lënë gurit, si material më i fisëm, vendet më të theksuara në trajtimin arkitektonik të ndërtesave, suvaja e zëvendësoi atë në elementet e tjera, si korniza, pilastra, qarkime dritaresh etj. Në këtë mënyrë suvatimi dekorativ shpejt u përhap gjerësisht, edhe në ato banesa të shtresave të gjera të popullsisë, për të cilat zbukurimi me gurë të gdhendur ishte i paarritshëm ekonomikisht.

Përgjithësimi i ndërtimit me tulla, nga ana tjetër, e lehtësoi së tepërmi dhe krijoi një fushë të gjerë të zbatimit të elementeve dekorative në suva. Elementet që do t'i nënshtroheshin përpunimit dekorativ parapërgatiteshin që gjatë ndërtimit të muraturës. Mbi këtë sipërfaqe bëhej mbushja me suva dhe pastaj duke kaluar shabllonet mbi to, u jepeshin elementeve forma e profile sipas dëshirës. Një përpunim i tillë mënjanonte thatësirën dhe varfërinë e sipërfaqeve të zhveshura dhe rriste së tepërmi plastikën dekorative të fasadave. Kur kjo plastikë përdorej me masë dhe i shpëtonte mbingarkimit, atëhere krijoheshin dhe plane të pastra, të cilat ndihmonin daljen në pah të elementeve në reliev dhe e bënin të efektshme lojën e dritë – hijes.

Ashtu si dhe në ndërtimet e periudhave të mëparshme, janë të njëjtat elemente që i nënshtrohen përkujdesjes dekorative, por tashmë në përputhje me teknikën dhe materialin e ri (Tab. IV). Në radhë të parë vjen në konsideratë zbukurimi i dritareve. Kreu i dritares, që është pjesa më e zbukuruar, që në vështrimin e parë të kujton qarkimin me fashatura e korniza druri të periudhave të mëparshme. Motivi më i përdorshëm është krijimi i një kornize mjaft të dalë në formën e një vetulloreje, sipër hapësirës së dritares. Në të dy skajet dhe shpesh në mesin e kësaj kornize dalin pilastra, të cilat nuk zbresin deri në fund të dritares, por duken sikur lozin rolin e konsolave për mbajtjen e vetulloreve. Mënyra e përpunimit të këtyre elementeve është e ndryshme: herë me kanelyra, herë me korniza të dyfishta, me përpunime të lakuara etj. Elementi i mesit shpesh merr vlera të pavarura, si motiv zbukurues i fushës mbi dritare. Ndër format e tjera që u përdorën për zbukurim janë frontonet trekëndëshe ose në formë harku, por të shpeshta janë dhe kornizimet e thjeshta të gjithë perimetrit të dritares.

Elemente të tjera të fuqishme të përpunimit dekorativ ishin kornizat, e në mënyrë të veçantë, ato nën çati. Materiali i ri i përdorur në ndërtim e bënte të panevojshëm nxjerrjen e strehëve të gjera mbrojtëse. Por ajo pjesë e dalë e muraturës që shërben për të theksuar përfundimin e katit dhe njëkohësisht strehën e nevojshme të çatisë, falë karakterit linear dhe uniformitetit të saj mund të punohet lehtësisht me profile nga më të ndryshmet, duke krijuar variacione të panumërta formash, të papërsëritshme nga një banesë në tjetrën. Si rregull korniza nën çati lidhej me pilastrat e dala në qoshe dhe, ndonjëherë edhe në mes të fasadës, duke krijuar kështu një konturim të sipërfaqeve, ku shpërndahen elementet arkitektonike e dekorative, dritaret dhe relievet e ndryshme. Zakonisht pilastrat imitojnë kolonat, d.m.th. përmbajnë bazën, trungun, i cili ndonjëherë trajtohet me kanelyra, dhe kapitelin, kornizat e të cilit ruajnë të njëjtën linjë dhe formë me ato të dritareve.

Shumë të përdorshme janë dhe pllakat dekorative në reliev. Vendosja më e zakonshme e tyre është poshtë hapësirës së dritares, duke mbushur kështu sipërfaqen e lirë dhe duke krijuar breza vertikalë, që thyejnë shtrirjen horizontale të fasadave. Përgjithësisht në përpunimin dekorativ në suva mbizotërojnë linjat e drejta, në përputhje me teknikën e realizimit të tyre, por nuk mungojnë dhe rastet, kur ndër elementet e mësipërme aplikohen motive më të ndërlikuara, si lule, stilizime, gjethesh, imitime të dentikulave (dhembzave) antike etj.

Elementet prej hekuri plotësojnë dhe pasurojnë trajtimin dekorativ të ndërtesave, duke rritur së tepërmi vlerat e tyre. Këto elemente nuk kanë qenë të panjohur nga periudha paraardhëse, madje kjo periudhë njohu realizime me vlerë në këtë fushë. E reja që solli periudha në studim konsiston, së pari, në zgjerimin e gamës së elementeve të përdorura, së dyti, në thjeshtimin e teknikës së punës, që lehtësoi përdorimin e gjerë të elementeve prej hekuri, së fundi, në harmonizimin dhe lidhjen më të mirë të elementeve prej hekuri me ato prej materialesh të tjerë.

Megjithë arritjet e periudhës së mëparshme, përdorimi i elementeve prej hekuri ishte i kufizuar; ato i gjejmë në skarat mbrojtëse të dritareve, më vonë në parapetet e shkallëve, ndërsa nga fundi i periudhës, kur në banesat u shtuan elementet arkitektonike, si p.sh., ballkonet, edhe për parapetet mbrojtëse të këtyre. Punimi i elementeve zbukurues prej hekuri, në fillimet e tyre, ishte sferë e veprimtarisë së kovaçëve. Ata e përpunonin hekurin në të nxehtë, me rrahje, duke formuar së pari shufrat me seksion katror ose drejtkëndësh dhe pastaj i kthenin ato sipas formave të dëshiruara.

Skarat e para mbrojtëse të dritareve imitonin skarat analoge prej druri të përbërë nga një rrjet kuadratik. Më pas u përgjithësuan skarat e formuara nga kombinimi i elementeve në formë sinusoidale

DOKUMENT

TAB. V

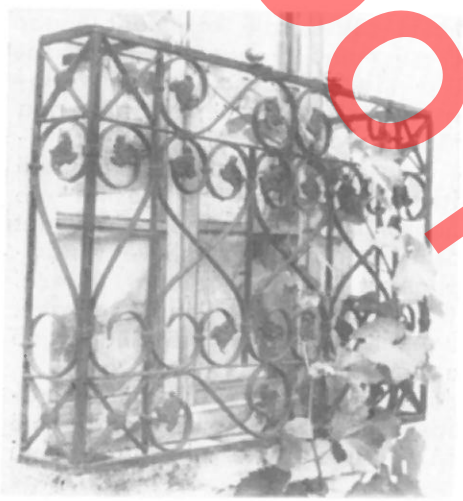

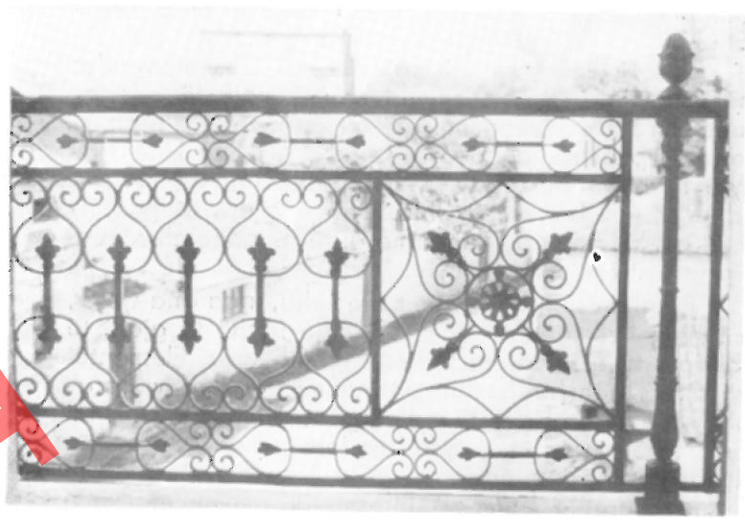

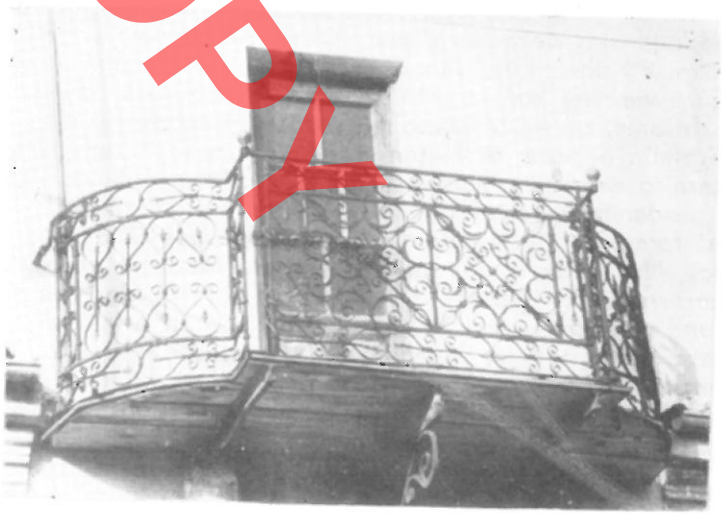

DO NOT COPY

që jepnin përshtypjen e një rrjete rombike, në fushat e së cilës vendoseshin elemente zbukuruese në formë zemre, të punuar me hekur më të hollë. Fiksimi i elementeve në nyjet bëhej me fasheta hekuri. Një teknikë e tillë, ku çdo element parapërgatitej me rrahje jo vetëm që ishte e vështirë për t'u realizuar, por nuk arrinte të prodhonte elemente me përmasa të mëdha. Nga vitet 80 të shekullit të kaluar, filloi të importohej hekur i gatshëm me seksione të ndryshme, për prodhimin e skarave. Së bashku me këtë lloj hekuri duke

pak i kushtueshëm në krahasim me veshjen me gurë, lehtësisht i zbatueshëm dhe krijonte një shumëllojshmëri formash e motivesh dhe efekte të mira dekorative.

Duke i lënë gurit, si material më i fisëm, vendet më të theksuara në trajtimin arkitektonik të ndërtesave, suvaja e zëvendësoi atë në elementet e tjera, si korniza, pilastra, qarkime dritaresh etj. Në këtë mënyrë suvatimi dekorativ shpejt u përhap gjerësisht, edhe në ato banesa të shtresave të gjera të popullsisë, për të cilat zbukurimi me gurë të gdhendur ishte i paarritshëm ekonomikisht.

Përgjithësimi i ndërtimit me tulla, nga ana tjetër, e lehtësoi së tepërmi dhe krijoi një fushë të gjerë të zbatimit të elementeve dekorative në suva. Elementet që do t'i nënshtroheshin përpunimit dekorativ parapërgatiteshin që gjatë ndërtimit të muraturës. Mbi këtë sipërfaqe bëhej mbushja me suva dhe pastaj duke kaluar shabllonet mbi to, u jepeshin elementeve forma e profile sipas dëshirës. Një përpunim i tillë mënjanonte thatësirën dhe varfërinë e sipërfaqeve të zhveshura dhe rriste së tepërmi plastikën dekorative të fasadave. Kur kjo plastikë përdorej me masë dhe i shpëtonte mbingarkimit, atëhere krijoheshin dhe plane të pastra, të cilat ndihmonin daljen në pah të elementeve në reliev dhe e bënin të efektshme lojën e dritë — hijes.

Ashtu si dhe në ndërtimet e periudhave të mëparshme, janë të njëjtat elemente që i nënshtrohen përkujdesjes dekorative, por tashmë në përputhje me teknikën dhe materialin e ri (Tab. IV). Në radhë të parë vjen në konsideratë zbukurimi i dritareve. Kreu i dritares, që është pjesa më e zbukuruar, që në vështrimin e parë të kujton qarkimin me fashatura e korniza druri të periudhave të mëparshme. Motivi më i përdorshëm është krijimi i një kornize mjaft të dalë në formën e një vetulloreje, sipër hapësirës së dritares. Në të dy skajet dhe shpesh në mesin e kësaj kornize dalin pilastra, të cilat nuk zbresin deri në fund të dritares, por duken sikur lozin rolin e konsolave për mbajtjen e vetulloreve. Mënyra e përpunimit të këtyre elementeve është e ndryshme: herë me kanelyra, herë me korniza të dyfishta, me përpunime të lakuara etj. Elementi i mesit shpesh merr vlera të pavarura, si motiv zbukurues i fushës mbi dritare. Ndër format e tjera që u përdorën për zbukurim janë frontonet trekëndëshe ose në formë harku, por të shpeshta janë dhe kornizimet e thjeshta të gjithë perimetrit të dritares.

Elemente të tjera të fuqishme të përpunimit dekorativ ishin kornizat, e në mënyrë të veçantë, ato nën çati. Materiali i ri i përdorur në ndërtim e bënte të panevojshëm nxjerrjen e strehëve të gjera mbrojtëse. Por ajo pjesë e dalë e muraturës që shërben për të theksuar përfundimin e katit dhe njëkohësisht strehën e nevojshme të çatisë, falë karakterit linear dhe uniformitetit të saj mund të punohet lehtësisht me profile nga më të ndryshmet, duke krijuar variacione të panumërta formash, të papërsëritshme nga një banesë në tjetrën. Si rregull korniza nën çati lidhej me pilastrat e dala në qoshe dhe, ndonjëherë edhe në mes të fasadës, duke krijuar kështu një konturim të sipërfaqeve, ku shpërndahen elementet arkitektonike e dekorative, dritaret dhe relievet e ndryshme. Zakonisht pilastrat imitojnë kolonat, d.m.th. përmbajnë bazën, trungun, i cili ndonjëherë trajtohet me kanelyra, dhe kapitelin, kornizat e të cilit ruajnë të njëjtën linjë dhe formë me ato të dritareve.

Shumë të përdorshme janë dhe pllakat dekorative në reliev. Vendosja më e zakonshme e tyre është poshtë hapësirës së dritares, duke mbushur kështu sipërfaqen e lirë dhe duke krijuar breza vertikalë, që thyejnë shtrirjen horizontale të fasadave. Përgjithësisht në përpunimin dekorativ në suva mbizotërojnë linjat e drejta, në përputhje me teknikën e realizimit të tyre, por nuk mungojnë dhe rastet, kur ndër elementet e mësipërme aplikohen motive më të ndërlikuara, si lule, stilizime, gjethesh, imitime të dentikulave (dhembzave) antike etj.

Elementet prej hekuri plotësojnë dhe pasurojnë trajtimin dekorativ të ndërtesave, duke rritur së tepërmi vlerat e tyre. Këto elemente nuk kanë qenë të panjohur nga periudha paraardhëse, madje kjo periudhë njohu realizime me vlerë në këtë fushë. E reja që solli periudha në studim konsiston, së pari, në zgjerimin e gamës së elementeve të përdorura, së dyti, në thjeshtimin e teknikës së punës, që lehtësoi përdorimin e gjerë të elementeve prej hekuri, së fundi, në harmonizimin dhe lidhjen më të mirë të elementeve prej hekuri me ato prej materialesh të tjerë.

Megjithë arritjet e periudhës së mëparshme, përdorimi i elementeve prej hekuri ishte i kufizuar; ato i gjejmë në skarat mbrojtëse të dritareve, më vonë në parapetet e shkallëve, ndërsa nga fundi i periudhës, kur në banesat u shtuan elementet arkitektonike, si p.sh., ballkonet, edhe për parapetet mbrojtëse të këtyre. Punimi i elementeve zbukurues prej hekuri, në fillimet e tyre, ishte sferë e veprimtarisë së kovaçëve. Ata e përpunonin hekurin në të nxehtë, me rrahje, duke formuar së pari shufrat me seksion katror ose drejtkëndësh dhe pastaj i kthenin ato sipas formave të dëshiruara.

Skarat e para mbrojtëse të dritareve imitonin skarat analoge prej druri të përbërë nga një rrjet kuadratik. Më pas u përgjithësuan skarat e formuara nga kombinimi i elementeve në formë sinusoidale

DOKUMENT

TAB. V

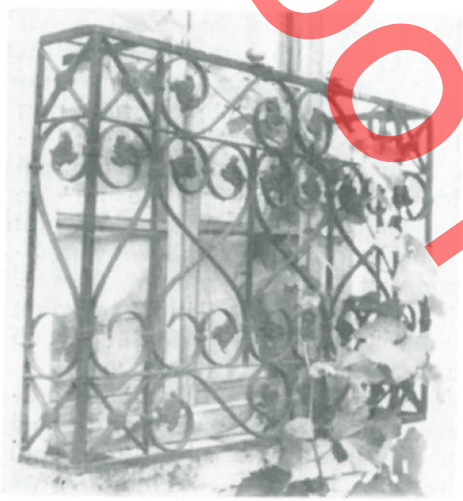

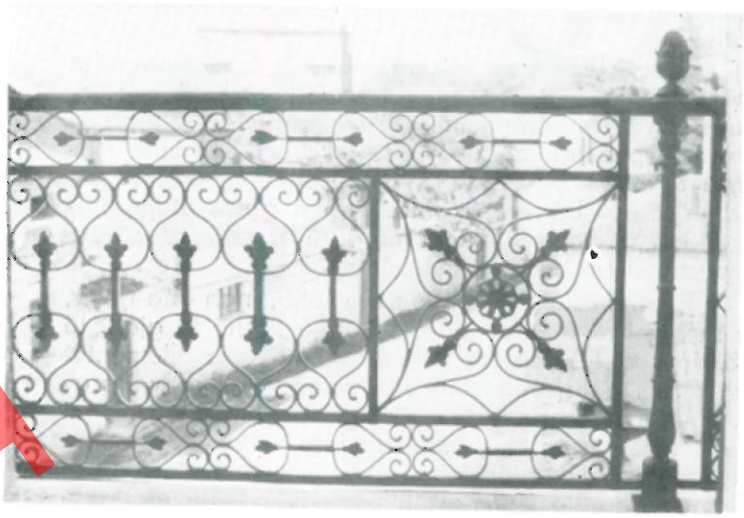

DO NOT COPY

që jepnin përshtypjen e një rrjete rombike, në fushat e së cilës vendoseshin elemente zbukuruese në formë zemre, të punuar me hekur më të hollë. Fiksimi i elementeve në nyjet bëhej me fasheta hekuri. Një teknikë e tillë, ku çdo element parapërgatitej me rrahje jo vetëm që ishte e vështirë për t'u realizuar, por nuk arrinte të prodhonte elemente me përmasa të mëdha. Nga vitet 80 të shekullit të kaluar, filloi të importohej hekur i gatshëm me seksione të ndryshme, për prodhimin e skarave. Së bashku me këtë lloj hekuri duke

shfrytëzuar cilësitë fizike dhe gjatësinë e tij, u fut teknika e punimit në të ftohtë. Sipas kësaj teknike, mbas përpunimit fillestar në të nxehtë, shufrat e hekurit mund të marrin forma të shumëllojshme, duke i kaluar ato nëpërmjet shabllloneve të parapërgatitur, të fiksuara në tryezën e mjeshtrit. Deri vonë në këtë teknikë modeloheshin shufrat që konturonin linjat e përgjithshme të skarave, ndërsa fushat mbusheshin me elemente zbukuruese të punuara me të nxehtë ose me derdhje. Një kombinim i tillë rriste vlerat dekorative të skarave nëpërmjet krijimit të motiveve të gjetheve, luleve të stilizuara etj. (Tab. V).

Por për kërkesat e periudhës së re, përdorimi i elementeve dekorative prej hekuri nuk mund të kufizohej vetëm në këto arritje. Elementet prej hekuri filluan të përdoren gjerësisht në rrethimet e oborrit, mënyrë kjo e panjohur më parë, u shtuan së tepërmi në parapetet e ballkoneve e të shkallëve dhe u futën deri në skarat mbrojtëse të kanateve prej xhami në portat e hyrjes. Kërkesat e shumta për prodhime të tilla favorizuan mbizotërimin e teknikës në të ftohtë, duke e ruajtur teknikën me rrahje në të nxehtë si pjesë të nevojshme të proçesit të punës dhe për të theksuar ndonjë detaj të veçantë (Tab. VI).

Rolin e tyre dekorativ elementet prej hekuri e losnin nëpërmjet fantazisë krijuese në vizatimin e skarave, në zgjedhjen dhe kombinimin e motiveve që i mbushin ato, si dhe nëpërmjet harmonizimit me elementet e tjera dekorative, e në mënyrë të veçantë me ato prej guri të gdhendur. Kangjellat e rrethimit, për vetë funksionin dhe përmasat e tyre, i karakterizon uniformiteti i trajtimit. Zakonisht, përbëhen nga shufra vertikale, hapësirat ndërmjet të cilave mbushen me një motiv të caktuar, që përsëritet vazhdimisht. Larmia e kangjellave krijohet nga motivet e përdorura dhe kombinimi i tyre. Një tip tjetër kangjelle është ai me shufra të vendosura në formë rrezesh që dalin nga një qendër e vetme. Ndryshe nga kangjellat e rrethimit të oborreve, parapetet e ballkoneve japin mundësi për trajtime më të lira dhe të shumëllojshme. Dallohen parapete me përsëritje të motivit sipas një aksi simetrie dhe parapete me motive të përsëritura ritmikisht në intervale të caktuara. Shpesh të dy kriteret kompozicionale bashkohen në të njëjtin parapet. Efekte të jashtëzakonshme dekorative japin dhe skarat mbrojtëse në xhamllëqet e portave. Të ndërtuara me hekur të hollë, ato shquhen për finesën e vizatimit, për fantazinë e kompozimeve, që krijojnë përfytyrimin e dantelave, ku humbet pesha dhe fortësia e hekurit. Në sfondin e errët të xhamit ato japin efekte të theksuara grafike.

Por përhapja kaq e gjerë e elementeve dekorative prej hekuri në Korçë, nuk duhet parë vetëm si arritje arkitektonike, ose si zhvillim i teknikës së prodhimit. Ajo është në radhë të parë si pasojë e ndryshimeve të përgjithshme që u vunë re gjatë kësaj periudhe në çdo fushë. Marrin p.sh., kangjellat e rrethimit të oborreve. Ato përmbledhin në vetvete plotësimin e kërkesave të reja në disa drejtime. Në planin urbanistik, ato iu përgjigjën përmirësimeve të strukturës së qytetit, koncepteve të reja të vendosjes ballore të banesës, si dhe krijimit të një hapësire sa më të gjerë e të rrjedhshme urbanistike. Në planin arkitektonik, me transparencën e tyre lejojnë soditjen e lirshme të pamjeve, të cilat si pasojë iu nënshtrohen kërkesave më të forta për një trajtim më të kujdesshëm e më të larmishëm arkitektonik e dekorativ. Nga ana tjetër këto elemente, së bashku me elementet e tjera që i shoqërojnë, marrin pjesë aktive në hapësirën urbanistike dhe përbëjnë një nga mjetet kryesore të zbukurimit të saj. Së fundi, në planin shoqëror rrethimet e hapura i përgjigjen emancipimit të mëtejshëm të jetës, larg mbylljeve brenda mureve rrethuese të larta e të plota, si dhe sigurisë publike.

Periudha që përbën objektin e trajtimit të këtij artikulli, është njëkohësisht dhe etapa e fundit e një rruge të gjatë zhvillimi që ndoqi qyteti i Korçës deri në Çlirimin e vendit. Si rezultat i kësaj rruge Korça mundi të formojë dhe të konsolidojë një fizionomi urbanistike dhe tipare arkitektonike të tilla, që e rreshtojnë në rangun e qyteteve të një tipi të ri, ku mund të ndiqen proçeset dhe dukuritë e reja që u shfaqën jo vetëm në qytetin shqiptar, por edhe në atë ballkanik gjatë kalimit nga feudalizmi në lindjen dhe zhvillimin e marrëdhënieve kapitaliste.

DO NOT COPY

TAB. V

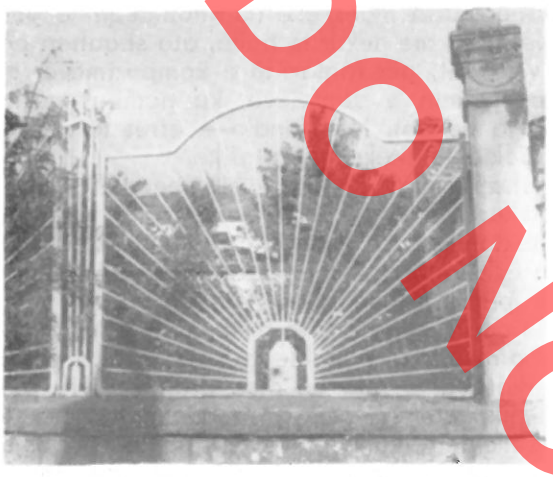

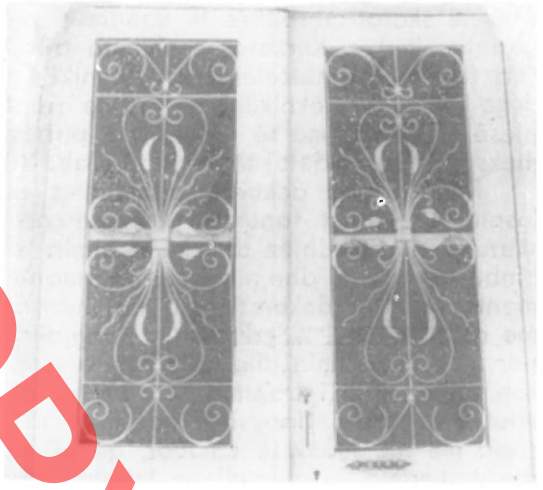

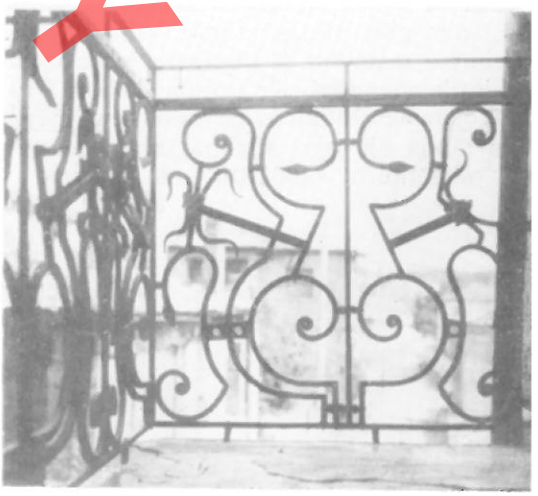

DO NOT COPY

Pirro THOMO

DO NOT COPY

LES TRAITS ARCHITECTONIQUES ET URBANISTIQUES DE LA VILLE DE KORÇA AU COURS DES ANNEES 1912-1944

RÉSUMÉ

L'Etat indépendant albanais qui débuta en 1912 se confronta à une situation assez difficile. Premièrement, malgré le progrès réalisé à la fin de la période précédente, l'Albanie hérita, par la domination ottomane d'un faible niveau économique. Deuxièmement, l'Etat indépendant albanais, après les décisions abritraires des grandes puissances dans la Conférence des Ambassadeurs à Londres en 1913, s'étendit sur un térritoire amputé, qui n'occupait que presque la moitié des contrées albanaises. Troisièmement, le nouvel Etat albanais, fut dès le début menacé par les projets expansionnistes des pays voisins. Il fut inclus dans les conflits mondiaux devenant ainsi une arène de combat entre les puissances impérialistes. Huit années de suite (1912-1920) l'Albanie demeura morcelée et occupée par les puissances étrangères.

Même l'économie albanaise connut les conséquences de la crise économique mondiale des années 30. Ce n'est qu'après 1934 que l'industrie albanaise commença à se remettre, mais à des rythmes plus lents que ceux des années 20. Le régime de Zogu, qui fut rétabli après l'oppression de la révolution démocratique-bourgeoise de 1924, s'appuya surtout à la politique des portes ouvertes qui pratiquement vendait les richesses du pays et soumettait complètement l'économie à la gestion des puissances économiques étrangères. L'envahissement de l'Albanie par l'Italie fasciste le 7 Avril 1939 en a été directement la conséquence.

Cette situation historique influa aussi dans la vie de la ville de Korça, laquelle à la fin de la période précédente avait connu un bon niveau de développement.

Au cours de cette période de caractère général urbanistique-architectonique de la ville de Korça ne subit pas de modifications radicales. Il se distingue de celui précédent d'une part par la consolidation et l'amélioration des principes appliqués autrefois, et d'autre part par l'apparition de quelques critères et de l'évolution de quelques nouveaux processus déjà inconnus, comme résultat des nouvelles conditions historiques.

Les principaux traits qui se formèrent au cours de l'évolution urbanistique et architectonique de cette période, furent conditionnées d'une part par les réalisations de la période précédente et d'autre part par l'évolution du niveau économique sociale de cette époque. Le premier facteur mena à l'application d'une nouvelle structure urbanistique avancée et à la formation d'un nouveau type d'habitation à une solution compositionnelle et fonctionnelle bien cristallisée. Toutes ces réalisations avaient déjà créées des conditions favorables à une évolution ultérieure. L'influence du deuxième facteur se fit sentir de différentes manières. Premièrement l'évolution de la vie sociale et économique exigea la construction de quelques édifices autrerois inconnus, tels des constructions administratives, des bibliothèques, des cinémas, des écoles, de nouveaux types de magasins habités au premier étage etc.

La différenciation de classe établie pendant cette période, amena d'une part la simplification et l'unification ultérieure de la typologie des larges couches de la population, d'autre part la construction des habitations des couches supérieures de la population riches, en éléments décoratifs. Troisièmement c'est à cette époque que les ingénieurs et les architectes instruits déployèrent leur activité en construisant non seulement des édifices à caractère social, administratif mais aussi des habitations. Tout cela limita un peu l'activité des maîtres populaires qui continuèrent à l'exercer plutôt à la construction des habitations, surtôt de celles rurales ainsi qu'à l'application avec maestria des constructions urbaines. Quatrièmement, la cristallisation dès le début, d'une typologie d'habitation relativement avancée, afin de satisfaire aux besoins de la nouvelle mode de vie, l'amélioration des possibilités techniques et technologiques de construction ainsi que la diversité des matériaux de construction utilisés, créèrent des conditions favorables pour concentrer l'attention au traitement architectonique décoratif, au traitement du détail architectonique souvent, jusqu'à ce qu'il revête des valeurs artistiques indépendentes. Etant donné que tous ces traits généraux attribuent un nouveau contenu à l'urbanisme et a l'architecture de la ville de Korça, on peut parler d'une période à part de leur évolution.

La croissance ultérieure de la population, les demandes empressentes pour logements, le manque des investissements de l'Etat pour les constructions sociales-culturelles ou administratives, firent que l'habitation occupe la première place aux nouvelles constructions. Quelques-unes de ces habitations furent construites dans les anciens quartiers en les rendant plus denses ou en substituant aux anciennes habitations. La plus grande partie des constructions fut élevée sur des terrains vierges en grandissant ainsi la superficie de la ville surtout sa partie sep-

tentrionale. La nouvelle partie de la ville fut composée d'après le schéma urbanistique de nouveaux quartier réalisés au cours de la période précédente et reçut les mêmes noms. Dans la nouvelle adjonction apparut clairement l'avantage de l'application du système octagonal dans les conditions de la ville de Korça lequel favorisait un élargissement ultérieur de la ville. Ce qui est particulier pour la ville de Korça, c'est que l'application de ce système fut effectuée conformément au développement économique et aux conditions du terrain et du climat.

Dans le cadre de la même structure urbanistique, dont l'unité de base demeura le carré ou la parcelle contourée du réseau routier, des modifications furent apportées quant à la disposition des constructions dans cette parcelle, ainsi qu'au rapport habitation-rue. On préfère toujours davantage les constructions qui donnent sur la rue ou celles en vue frontale, précédées d'une petite cour. Ces constructions, souvent ne sont pas invisibles de la rue, étant entourées de parapets pouivus de grilles en acier. La cour qui précède l'habitation est déjà considérée comme un élément décoratif. Une telle formulation architectonique et décorative se reflèta surtout dans les principales artères de la ville, qui représentaient la promenade de la ville. On pouvait rencontrer de telles habitations par ci et par là même à l'intérieur de ces quartiers, mais c'est toujours la cour entourée de murs qui prédomine.

Les réalisations de la période précédente constituèrent un bon appui à l'évolution de la typologie de l'habitation. Ainsi, la période en question ne connut pas le souci des transformations ou de l'application d'un nouveau type, ce qui fut réalisé avec succès par la période précédente. Soulagée donc de ce devoir, cette période avança ces réalisations en élaborant le type hérité et en multipliant ses variantes.

Le plus souvent on ne toucha pas au schéma de planimétrie: on pratiqua surtout le large couloir dôté de pièces des deux côtés. On préféra surtout l'habitation à un étage, élevée sur un haut soubassement formé par la maçonnerie de la cave ou du rez-de-chaussée disposé partiellement sous terre. D'ordinaire, des deux côtés du couloir il y avait deux pièces.

Malgré les grandes dimensions et les nombreuses fenêtres, les pièces des habitations de Korça semblaient peu éclairées et quelques peu chargées. La lumière est empêchée par les grilles des fenêtres et les lourds rideaux épais. Le plancher était entièrement couvert de tapis en laine où prédominaient les couleurs bleu et rouge. Les enduits des murs avaient des motifs floraux et géométriques. Les meubles, plustôt lourds, étaient travaillés avec maestria, et exécutés avec des lignes courbées, souvent gravées.

Il y eut de différentes variantes de traitement architectoniques extérieurs qui furent favorisées tant par la solution compositionnelle que par la variété des éléments architectoniques utilisés et leur aménagement décoratif.

Les problèmes architectoniques et constructifs compliqués, que ces nouveaux genres soulevaient devant les constructeurs, ne pouvaient pas être résolus de façon empirique, seulement par l'expérience des maîtres populaires, aussi avancée qu'elle so Ils exigeaient, sans doute déjà, l'introduction de l'opinio instruite sur le projet. Mais, dans les conditions du pays, la sati faction de ce besoin, n'était pas si facile. C'est pour cette raiso que la façon dont on résolut ces problèmes, laissa des trace dans la physionomie urbanistique et architectonique de la vill de cette période.

L'un des courants architectoniques, dont l'application s fit sentir dans la ville de Korça au cours de la première étap de cette période, fut l'éclectisme, qui prédominait déjà encor dans les autres villes des Balkans et de l'Europe. Mais cet espri électrique se fit sentir plutôt dans quelques habitations de l riche bourgeoisie de la ville que dans les constructions sociale qui furent peu nombreuses.

Plus tard, au cours des années '30, quand le capital italie s'introduisit de plus en plus dans la vie économique et politiqu du pays, même l'architecture connut cette intervention par l'in troduction des idées et l'affluence des architectes et des ingé nieurs italiens.

Il faut dire que ces courants ne trouvèrent pas grand appu dans la ville de Korça, ils se manifestèrent seulement dans u petit nombre de constructions puisque la ville de Korça avai déjà conçu sa propre physionomie architectonique qu'on ne pouvait pas modifier facilement. Le fait que deux ingénieurs étrangers Bertoldi et Kohcer essayèrent d'élaborer un plan d'aménagement mais ne purent pas s'écarter des structures urbanistiques existantes, déjà bien consolidées, en est une preuve. Un rôle positif joua dans cette résistence, l'opinion publique et les cadres autochtones de l'architecture et de la construction. Dans la presse de l'époque on trouve des articles critiques sur les constructions ainsi que l'exigence pour mieux s'appuyer sur l'architecture du pays. Donc, les gens possèdent déjà une conscience ou se sont faits une image sur l'architecture vernaculaire qu'ils veulent conserver. La résistence face aux courants étrangers ainsi que la sauvegarde de la physionnomie de la vile, se manifestèrent en quelques directions. Premièrement elle se fit sentir en urbanisme. Les cadres autochtones des travaux publics veilièrent à la sauvegarde de la structure de la ville afin de discipliner les constructions par l'approbation du terrain de la construction et des projets pour chaque objet.

Deuxièmement, l'activité des spécialistes autochtones s'inspira surtout par les réalisations positives de l'architecture mondiale, donnant toujours de l'importance à l'aspect fonctionnel et à l'unité de ce facteur au traitement architectonique et décoratif. Entre temps, ces spécialistes furent influés, tant que leur permetait le niveau de leurs connaissances, par l'architecture vernaculaire, pour créer une physionomie architectonique spécifique de la ville.

Au cours de cette période, la technique de construction connut non seulement un bond qualitatif quant à la technologie, mais aussi un enrichissement des structures constructives. Pour la construction des murs on utilisait la pierre et la brique. A

POVOTOOP

l'extérieur on pratiquait l'enduit. Par l'homogénéisation des structures et des matériaux, l'opinion constructive aussi connut des progrès au cours de cette période.

Les pierres gravées étaient utilisées même autrefois, surtout pendant la période précédente où elles représentaient les plus importants éléments du traitement architectonique et décoratif des constructions. Mais leur large utilisation ainsi que l'accroissement du nombre des éléments gravés sur pierre et le mode de leur traitement, enrichirent davantage le patrimoine dans ce domaine et attribuèrent ses propres traits particuliers à la tradition de la ville de Korça.

Les éléments en pierres gravées sont pratiqués dans les parties qu'on voulait mettre en évidence. Ainsi, on les rencontre le plus souvent dans les portiques, dans les portes de l'habitation ou de la cour, dans les parapets avec des grilles etc., et moins dans les autres éléments tels des embrasures de fenêtre, des consoles de balcon et dans les intérieurs.

Au cours de cette période, l'application de l'enduit pour les parois extérieurs, s'adopte bien à la décoration de l'habitation. En réservant la pierre pour les parties mises en évidence, on utilisa l'enduit, pour les autres éléments tels les corniches, les pilastres etc. De cette façon, l'enduit décoratif connut une large ampleur même dans les habitations des simples gens, qui n'avaient pas les moyens pour pouvoir permettre l'utilisation des pierres gravées, dans leur maisons.

Les éléments en acier complètent et enrichissent le traitement décoratif des constructions en les mettant en valeur. Ces éléments ont été largement introduits à être utilisés aux encerclements des cours, aux parapets des balcons et des escaliers jusqu'aux grilles utilisées pour protéger les vitres des portes d'entrée.

DO NOT COPY

DO NOT COPY

NR. 1 1987

monumenet

DO NOT COPY

Leonard SULI

ARKITEKTURA DHE RESTAURIMI I NJË BASHKËSIE BANIMI NË KLOS KATUND TË MATIT+

Në veri të Klosit (qendër e zonës) ndodhet fshati Klos Katund. Fshati ka një shtrirje të gjerë. Trualli i aksidentuar ka favorizuar ndërtimin e banesave, kryesisht të tipit kullë në vende të mbrojtura nga natyra, dhe përgjithësisht dominuese, duke u siguruar atyre një pamje të lirë ndaj zonës për rreth.

Bashkësia e banimit në studim gjendet thuajse në mes të fshatit, buzë rrugës automobilistike Klos-Bulqizë (Tab I. Fig. 1). Kjo bashkësi, është e përbërë nga ndërtime të periudhave të ndryshme. Pjesa më e vjetër e saj përfaqësohet nga blloku dy kullësh, i cili është ndërtuar në gjysmën e parë të shek. XIX[1] dhe përbën dëshminë më të vjetër të njohur, jo vetëm ndërmjet banesave të zonës së Klosit, por dhe të atyre të rrethit të Matit. Artikulli synon të japë vlerësimin e monumentit dhe rrugën e formimit të tij, krahas punimeve të restaurimit.

Bashkësia ndërtimore në trajtim, është ngritur mbi një terren me pjerrësi relativisht të vogël, që lartësohet kryesisht nga lindja. Ajo, është e përbërë nga tre blloqe, dy prej të cilëve dhe pikërisht ato tre katëshe përmbajnë vlera të rëndësishme tipologjie dhe arkitektonike si dhe të mënyrës së zgjidhjes së shtimit të sipërfaqes së banimit në kushtet e zgjerimit të familjes Blloku i dytë përfaqësohet nga kulla e re e ndërtuar në fund të shek. XIX-të. Blloku i tretë përfaqësohet nga ndërtimi njëkatësh i ngritur në gjysmën e parë të shek XX, i cili ka vlerë për mënyrën e zgjidhjes së shtimit të sipërfaqes së banuar, në mospërputhje me tipo-

Fig. 1

* Rivelimet janë të autorit F. Zarshatit, S. Terezit, H. Savës. Vizatimet të S. Terezit, Fotot të autorit, B. Strazimirit, H. Çollakut dhe N. Kasapit. Punimet e restaurimit u zbatuan nga Dega e Monumenteve të Kulturës të Tiranës në vitin 1978-1980 në drejtimin e autorit dhe F. Topullit.

1) L. Suli, **Një banesë karakteristike tri kullëshe në Klos-Katund të Matit,** Tradita Ndërtimore në Shqipëri, Tiranë 1981, f. 69.

DO NOT COPY

logjinë e ndërtimeve paraardhëse, Ai nuk përmban asnjë vlerë tipologjike dhe arkitektonike.

Formulimi arkitektonik i pamjeve të dy blloqeve trekatësh është realizuar në mënyrë të tillë që çdo pamje të jetë e dallueshme nga njëra-tjetra. Ky dallim spikat qartë në pamjen veriore sidomos në kompozimin e elementeve përbërëse të katit të sipërm, ku dallohet ndjeshëm ndryshimi në mes të bllokut të vjetër dhe atij më të ri. Konkretisht pjesa e sipërme e pamjes veriore të bllokut të vjetër, është e mbyllur. Ajo gjallërohet nga çikmaja me dritaret e harkuara që dalin në plan të parë, e cila çelet dhe harmonizohet bukur me çardakun e hapur, që zë pothuajse gjithë pjesën e pamjes veriore të bllokut të ri. (Tab. IV). Si rezultat i ndërtimit të bllokut të dytë, ka ndryshuar ndjeshëm dhe trajtimi arkitektonik i pamjeve të tjera të kësaj bashkësie banimi. Tek këto pamje, sidomos në atë lindore dhe jugore, vihet re një lëvizje e theksuar volumesh. Pamja jugore (Tab. V, fig. 2), plani i parë i së cilës paraqet pamjen anësore të bllokut të hershëm, karakterizohet nga sipërfaqja e rrafshët e muraturës të qarkuar me breza druri, e cila gjallërohet vetëm nga hapësirat e hyrjeve të katit përdhes dhe atij të parë. Pamja në fjalë, paraprihet nga shkallët e lehta një rampëshe prej druri. Pjesa e sipërme e kësaj pjese kurorëzohet nga streha e gjerë dyfishe prej druri. Në plan të dytë të kësaj pamje del në pah pjesa jugore e bllokut të dytë, e cila karakterizohet nga rrafshi i ftohtë i muraturës prej guri, që mbizotëron thuajse të gjithë këtë pamje. Në pjesën e sipërme kjo kurorëzohet nga një kornizë guri, që përbën strehën e çatisë. Në plan të tretë çfaqet pamja jugore e nyjes sanitare, e realizuar me dy teknika të ndryshme, me muraturë guri në pjesën e poshtme dhe skelet druri të suvatuar në katin e sipërm.

Fig. 1

Gjendja dhe ndryshimet që ka pësuar monumenti në kohë

Të tre blloqet e kësaj bashkësie banimi, janë mbështetur tek njëri tjetri duke na dhënë në plan formën e shkronjës U (Tab. I). Ndërtimi ka dy oborre të qarkuara me mure rrethuese jo shumë të larta të cilët janë ndërtuar në të njëjtën kohë me kullër e re. Muret janë prej guri të lidhur me llaç gëlqereje. Oborri i parë paraprinë pamjen kryesore të bashkësisë së banimit, e orientuar nga veriu. Porta dy flegërshe e oborrit, e ndërtuar në murin rrethues gjatësor është e harkuar dhe e mbuluar me çati (Tab. I). Në murin rrethues perëndimor, afër pamjes kryesore, është ndërtuar porta një flegërshe nëpërmjet të cilës kalohet në kopshtin e ndërtimit, që ndodhet në anën perëndimore të tij. Oborri i dytë, paraprinë bashkësinë e banimit nga ana juglindore. Porta e oborrit dy flegërshe e paharkuar është ndërtuar, gjithashtu, në murin rrethues gjatësor. Në këtë oborr, në pjesën jugore gjendet dhe pusi i punuar me gurë të latuar në pjesën mbi tokë.

Ndërtimi më i hershëm në këtë bashkësi ndërtimore banimi, përfaqësohet nga blloku dy kullësh, i cili mbart karakteristikat e banesës së hershme të krahinës së Matit. Ai përfaqëson shembullin kur dy familje i ndërtojnë kullat, në të njëjtën kohë, në kurriz të njëra-tjetrës.[2] Blloku dy kullësh dhe ai një kullësh, që i është mbështetur të parit, nga ana lindore, ashtu si dhe përgjithësisht banesat e zonave të tjera të kësaj krahine ngjasojnë në kompozim, duke përjashtuar këtu vetëm banesat e Gurit të Bardhë, që dallohen nga banesat fshatare të mbarë vendit nga karakteri specifik i kompozimit planime-

2) B. Strazimiri, P. Thomo, **Kulla e Matit,** Monumentet 1, 1971 f. 153.

DO NOT COPY

Fig. 3

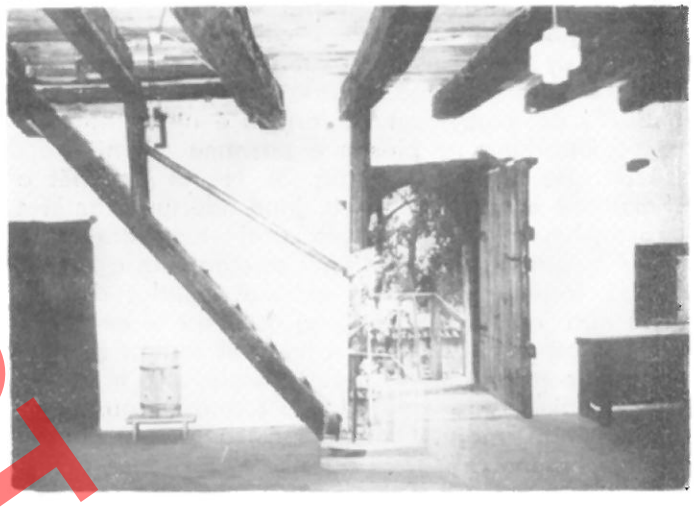

Fig. 4

trik e volumor, si dhe i trajtimit arkitektonik e dekorativ.[3] Pavarësisht nga ndryshimi i periudhave të ndërtimit dhe dallimeve kryesisht në teknikën e ndërtimit si dhe në trajtimin e disa elementeve të veçantë, të dy blloqet qëndrojnë në unitet përsa i përket kompozimit. Zgjidhja planimetrike e kullës të secilit bllok karakterizohet nga një mjedis i vetëm për secilin kat. (Tab. II, III). Skema kompozicionale e tyre karakterizohet nga vendosja e mjediseve njeri mbi tjetrin, pra zhvillim në lartësi deri në trekate. Gjithashtu zgjidhja funksionale e dy blloqeve është e njëjtë. Në katin përdhes, mjedisi, që vendasit e quajnë «burg», shërben kryesisht për mbajtjen e bagëtive. Kati i parë, (ose podi i poshtëm) përdoret si shtëpi buke. Në këtë kat zhvillohej jeta e gjallë e familjes, përgatitet ushqimi, hahej dhe përgjithësisht flinin njerëzit e familjes. Të tre mjediset e katit të sipërm të të dy blloqeve, që vendësit i quajnë odat e miqve, shërbenin kryesisht për pritjen e miqve si dhe për mbrojtjen aktive të kësaj bashkësie banimi, duke qenë kthinat më paraqitëse, si dhe të paisura më me shumë elemente mbrojtëse. Komunikimi me katin e parë të secilit bllok, bëhet vetëm nëpërmjet shkallëve të jashtme prej druri, kurse ndërlidhja me katin e sipërmë realizohet me shkallë të brendëshme, po prej druri.

Si zakonisht, dhe në këtë bashkësi banimi të tre mjediset e katit përdhes të dy blloqeve (Tab. II), janë pothuajse të errëta. Rrallë janë ndërtuar dritare me hapësira drite të vogla u afrohen frëngjive, siç është rasti i atyre të ndërtuara në mjedisin Nr. 1, që i përket bllokut të vjetër. Në këtë mjedis është bërë gjatë kohës një ndryshim, duke u murosur dera dy flegërshe e ndërtuar në murin perimetral perëndimor, është hapur një derë gjithashtu dy flegërshe, me përmasa më të vogla, në murin perimetral verior. I njëjti ndryshim është bërë dhe në mjedisin Nr. 2. Nga të dhënat e banorëve del se këto ndryshime janë bërë në periudhën kur është ndërtuar muri rrethues i dy oborreve, menjëherë mbas ndërtimit të kullës së re. Mjedisi i katit përdhes, i kullës së re nuk ka pësuar ndonjë ndryshim, me rëndësi në brendësi të tij. Në anën e jashtme të orientuar nga lindja me kohë është dëmtuar rëndë muratura prej guri, mbi të cilin ngrihej nyja sanitare e katit të parë të kullës së re. Në mjediset e katit përdhes nuk u gjetën gjurmë të shkallëve të brendshme prej druri, që zakonisht kryejnë ndërlidhjen me mjediset e katit të parë. Në mjediset e podit të poshtëm (Tab. III) hyrja bëhet nga jashtë, nëpërmjet dyerve të harkuara një flegërshe të cilat paraprihen nga sheshpushimi i sipërm i shkallëve një rampëshe prej druri, të mbështetura në faqet e mureve perimetrale të pamjes veriore dhe asaj jugore (Tab. IV, V).

Të tre mjediset e katit të parë, përveç karakteristikave të përmendura më sipër, dallohen për unitetin që kanë ndërmjet tyre, përsa i përket elementeve të brendësisë. Secili mjedis përmban vatrën, oxhakun, dritaret, dollapët e murit etj, por trajtimi i tyre dhe sidomos vendi që zënë ato në zhvillimin planimetrik, ndryshon nga një mjedis në tjetrin, (Tab. II, III). Në mjedisin Nr. 1, si në çdo mjedis tjetër të këtij kati,

3) P. Thomo, **Banesa fshatare e Shqipërisë Veriore,** Tiranë 1981, f. 246.

elementi më karakteristik është oxhaku, që është ndërtuar në murin e gjatë, i cili ndan në mënyrë simetrike dy mjediset e bllokut të hershëm. Në dysheme, si gjithnjë është ndërtuar vatra dhe sipër saj tamburi i oxhakut, i cili ka formën e një trungu piramide i qarkuar në pjesën e poshtme me një kornizë dërrase të profiluar. (fig. 3). Në të dy anët e oxhakut, në brendësi të murit, janë ndërtuar kamaret e zakonshme. Për mbi vatër varej «kamostra», një zinxhir hekuri, ku vareshin enët për gatimin e ushqimit. Në faqen përkundrejt oxhakut gjindet dera e hyrjes nga jashtë, shkallët prej druri që të çojnë në katin e sipërm, si dhe dera e mjedisit sanitar (fig. 4), i ndërtuar jashtë mureve perimetralë. Në mjedisin Nr. 2 oxhaku është vendosur në faqen e ngushtë të orientuar nga lindja. Oxhaku nuk ka tambur, kanali i tymit mbulohet në dy të tretat e lartësisë së tij me hark guri të punuar (Tab. III). Në këtë mjedis shkallët e brendshme prej druri, ndodhen përballë derës së hyrjes nga jashtë. Ashtu si në mjedisin Nr. 1 ndriçimi është i pakët. Në këtë mjedis gjatë kohës ishin bërë disa ndryshime. Fillimisht ishte murosur dera origjinale e hyrjes nga jashtë, dhe ishte hapur një e dytë afër dritares. Si pasojë ishte rritur gjatësia e parahyrjes, që në këtë rast merrte formën e një ballkoni, i cili zinte pothuajse gjithë gjatësinë e pamjes jugore të mjedisit në fjalë (Tab. V). Mjedisi Nr. 3 që i përket kullës së re, oxhakun e ka të ndërtuar në faqen lindore. Në dallim me oxhakët e mjediseve që përshkruam më sipër, tamburi i oxhakut të këtij mjedisi është punuar prej guri në formë prizmi. Ndriçimi në këtë mjedis është më i madh se sa në dy të parët, ai merret kryesisht prej dritareve të ndërtuara në pamjen veriore, të cilat janë të harkuara e të mbrojtura me kafazlije druri. (Fig. 5). Sipërfaqja e mjedisit me kohë u nda në dy pjesë, me mure të ho lla me skelet druri. Gjatë kësaj kohe në mjedisin e krijuar në faqen jugore të tij, është ndërtuar një oxhak. Gjatë kohës dhe teknika e ndërtimit të dyshe mesë të tre mjediseve, kishte pësuar ndryshime. Dy shemesë i kishin mbetur në gjendje origjinale vetëm një pjesë e trarëve, ndërsa shtresa e dërrasave ishte zëvendësuar, kurse shtresa e dheut të ngjeshur ishte lënë pa u vendosur. Në mjediset e podit të poshtëm ndenja bëhej në shesh mbi postiqe, ose stola të ve gjël. Ushqimi shërbehej në sofër druri, e cila mbas ngrënies, varej në mur.

Në mënyrë të ngjashme, me mjediset e podit të poshtëm, janë paisur dhe mjediset e miqve në katin e sipërm. (Tab. III). Vetëm se në këta të fundit vihe re dallimi në drejtim të trajtimit të hapësirës së brendshme. Në mjediset e miqve vihet re kujdesi për t'u dhënë elementeve përbërëse një formë më të përpunuar. Ashtu si në mjediset e katit të parë dhe në mjediset e miqve vihet re uniteti, përsa i përket qenjes së elementeve më karakteristikë në çdo mjedis Dallime vërehen sidomos në vendin që zenë ata në zhvillimin planimetrik të çdo mjedisi. Në mjedisin e miqve Nr. 1, ndodhen dy oxhakë, të vendosur përballë e njëri-tjetrit në faqet e ngushta. Oxhaku kryesor ndodhet në pjesën e përparme të mjedisit, rreth të cilit është vendi kryesor i ndenjes. Aty rrinë miqtë më të moshuar dhe i zoti i shtëpisë. Oxhaku ka formën e një prizmi me bazë drejtkëndëshi, i qarkuar në pjesën e poshtme me kornizë dërrase të profiluar. Përmbi vatër është vendosur «demir oxhaku», një këmbalec hekuri ku mbështeteshin drutë e sipër tij varej kamostra. Në të dy anët e oxhakut kryesor, në

DO NOT COPY

Fig. 5

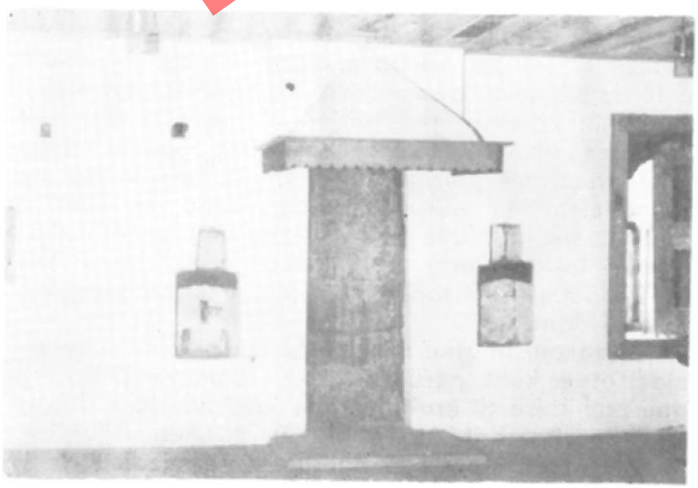

Fig. 6

DO NOT COPY

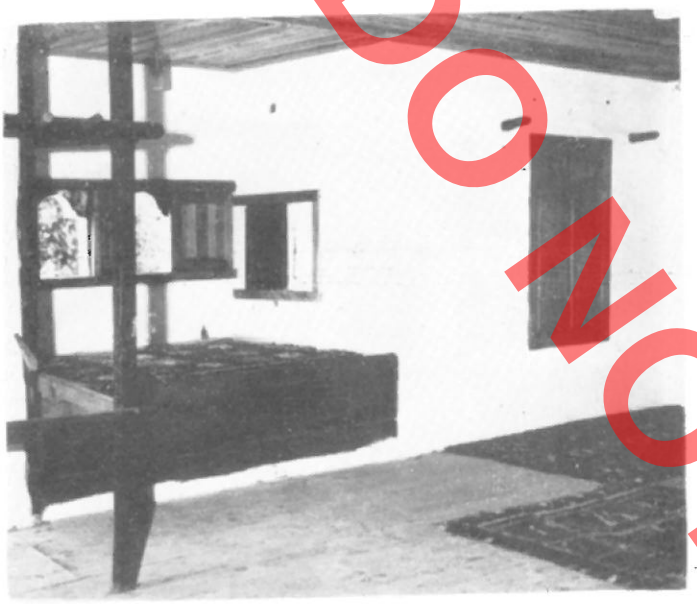

Fig. 7

brendësi të murit, janë ndërtuar dy çiftë kamaresh, të paisura me frëngji, si dhe dy dritare të vogla që i jepnin ndriçim mjedisit, (Tab. III) në periudhën kur nuk ishte ndërtuar kulla e re. Në faqen perëndimore ku është vendosur oxhaku i dytë, ndodhet dhe dera që të shpie në ballkon (Fig. 6). Element tjetër me rëndësi në këtë mjedis është qoshku, ose çikmaja e ndërtuar thuajse në mesin e faqes veriore jashtë mureve perimetralë, përmbi derën e hyrjes për në brendësinë e katit të parë. Dritaret e vogla, si dhe frëngjitë e ndërtuara në muret e holla të çikmasë

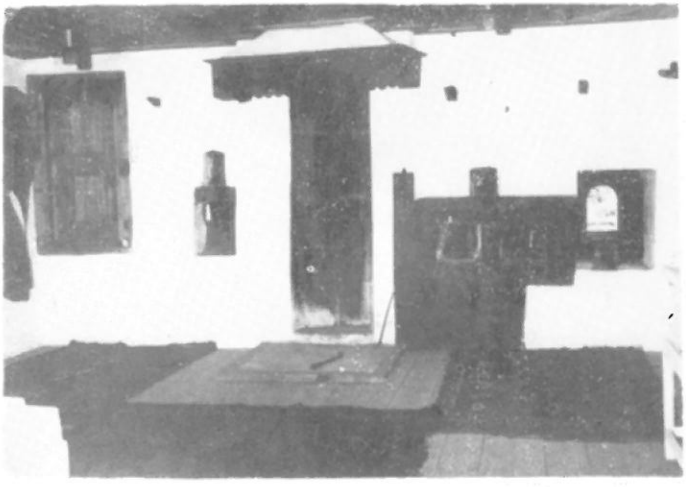

Fig. 8

i shtojnë aftësinë mbrojtëse mjedisit, si dhe bëjnë që të soditet lirshëm ambienti përreth (Fig. 7). Mjedisi ka dollapë muri të pajisur me kapakë dërrase të brendshëm si dhe «avdeshanen» (sqollin për larjen e duarve). Në faqet e mureve të tij janë vendosur gremça druri të punuar për varjen e armëve. Ndryshimet e bëra në këtë mjedis konsistonin në mbylljen e disa elementeve, siç ishin dritaret e vogla në faqen ku është ndërtuar oxhaku kryesor, kanali i tymit në oxhakun sekondar, murosja e derës që lidh dy mjediset e bllokut dy kullësh, dhe ndërtimi i një qilari në

Fig. 9

pjesën fundore të mjedisit (Tab. III). Në këtë mjedis është hapur një derë, afër çikmasë, për të krijuar lidhje të jashtme me çardakun e kullës së re. Mjedisi Nr. 2 është më i kompletuar me disa elementë të rëndësishëm, që janë të nevojshëm për përmbushjen e funksioneve të tij. Mjedisi ka vetëm oxhakun krye-

DO NOT COPY

Fig. 10

Fig. 11

sor të ndërtuar në faqen lindore, në të cilin ndodhet dhe dera që të shpien në ballkonin e tij (Fig. 8), i cili gjatë kohës është murosur e kthyer në dritare (Tab. III Fig. 9). Ballkoni ka shërbyer edhe si çaranik për të mbajtur të freskëta ushqimet. Përkundrejt faqes së oxhakut gjindet qoshku, avdeshanja si dhe nyja sanitare (fig. 10). të gjitha këto, të dala jashtë volumit të ndërtimit. Sipërfaqja e qoshkut qëndron në raportin 1 : 5 me atë që zë mjedisi. Ndryshimi kryesor në këtë mjedis ka qenë humbja e telizit në vazhdim të çoshkut, i cili zinte thuajse të gjithë pamjen jugore të këtij kati. Për këtë dëshmonin mirë trarët konsol që u gjetën të prerë. (Tab. V). Në mjedisin nr. 3, që i përket kullës së re (Tab. III), vihen re disa elemente karakteristike që ndryshojnë ndjeshëm me ato të mjediseve të mësipërme. Këtu tamburi i oxhakut është prej guri (Fig. 11). Mjedisi kufizohet nga ana veriore me një mur të hollë me skelet druri, në të cilën janë ndërtuar dritare me përmasa shumë të mëdha, të mbrojtura me kafazlije druri. Mjedisit i mungon çikmaja karakteristike. Ky fakt përbën një rast të rrallë në kompozimin e mjedisit të katit të sipërmë, sidomos në kullat që përkojnë me periudhën e ndërtimit të tij. Çikmaja është zëvendësuar me një çardak të hapur, që zë thuajse të gjithë pamjen veriore. Nga çardaku kalohet tek një korridor i mbyllur dhe pastaj tek avdeshanja dhe nyja sanitare, të ndërtuara dhe këto jashtë volumit të ndërtimit. Dritaret e mëdha (Fig. 12) dhe çardaku i hapur ia ulin në mënyrë të ndryshme aftësinë mbrojtëse kullës së re. Dritaret e mëdha me kafazlije, të përmendura më sipër, shfaqen sidomos në banesat e Gurit të Bardhë.[4] Gjatë kohës mjedisi në fjalë është ndarë

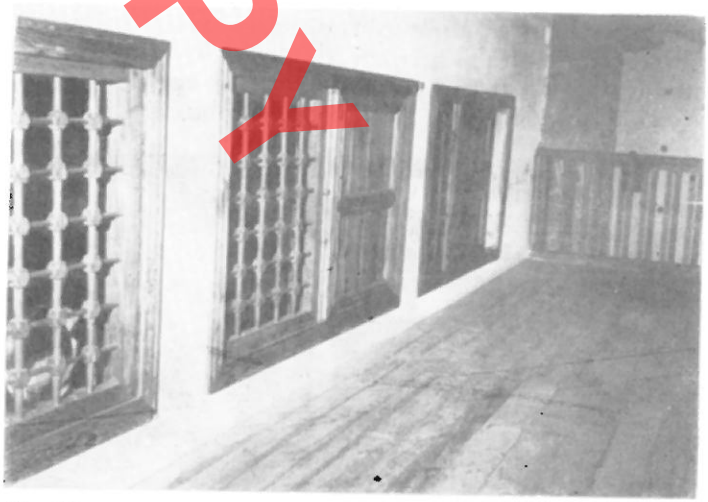

Fig. 12

4) Gjatë restaurimit të banesës dy familjare e ndërtuar në vitin 1870, mbi trojet ku ka pasur shtëpinë patrioti dhe gjuhëtari i shquar Pjetër Budi, u vërejt se i gjithë balli i katit të sipërm i pamjes kryesore kishte dritare të mbrojtura me kafazlije druri.

DO NOT COPY

Fig. 13

në mes me një çatma të suvatuar. Dritaret me kafazlije ishin përgjithësisht të mbyllura. Çardaku ishte ngushtuar, si pasojë e shkurtimit të trarëve të dyshemesë dhe strehës së çatisë. (Fig. 13).

Teknika e ndërtimit

Teknika e ndërtimit tek tre blloqet e kësaj bashkësie banimi është e dallueshme. Në bllokun e hershëm (dy kullësh) muratura është prej guri, e lidhur me llaç balte, e qarkuar me breza druri të dukshëm dhe nga faqja e jashtme e muraturës. Brezat kanë përmasa 8 x 10 cm, ato lidhen ndërmjet tyre me kushakë, tërthor me seksion 6 x 9 cm. Gurët që formojnë rreshtat e muraturës janë kryesisht prej shtufi, ato janë vendosur në formë të rregullt dhe të punuar, sidomos në qoshet e muraturës (Tab. IV, V). Muratura ngushtohet gradualisht nga njëri kat në tjetrin., trashësia e saj varion nga 80 deri 65 cm. Pjesa e sipërme e muraturës së katit të tretë, të kullës së vjetër, është prej qerpiçi, si pasojë dhe çatija kurorëzohet nga një strehë e gjerë dyfishe, që arrin gjerësinë rreth 1 m. Muratura e kullës së re është me gurë gëlqeror të lidhur me llaç gëlqere, e qarkuar dhe kjo me breza druri, që janë të maskuar në faqen e jashtme.

Muret e hollë, që formojnë konturet e nyjeve sanitare, të qoshqeve, janë me skelet druri të formuar nga shtylla vertikale të lidhura me binarë horizontalë. Hapësirat mbushen me gurë porozë. Ato suvatohen nga të dy anët. Vetëm se tek nyjet sanitare, në faqen e jashtme lihen pa suvatuar vetëm shtyllat vertikale. Bënte përjashtim në këtë banesë vetëm qoshku i mjedisit të miqve, që faqen e jashtme e kishte të pasuvatuar fillimisht. Skeleti prej druri i korridorit që të shpie në nyjen sanitare të kullës së re nuk është i mbushur me gurë, por i veshur me dërrasa vertikale vetëm në anën e jashtme. Suvaja e brendshme, e mjediseve të bllokut të hershëm është me llaç balte të përzier me fije kashte (Fig. 14). Suvaja e kullës së re është prej gëlqereje. Dyshemeja është kryesisht prej dërrase, trarët janë të vendosur nga 1-120 larg njëri tjetrit. Seksioni i tyre tërthor varion nga (16 x 22 cm në 20 x 26 cm). Teknika e ndërtimit e dyerve të kësaj bashkësie është e dallueshme. Dyert e hyrjes për në katin përdhes të kullës së hershme janë dy flegërshe, ato mbulohen në pjesën e sipërme me arkitrarë druri të vendosur njëri mbi tjetrin. Flegrat e dyerve nuk qarkohen me fashatura, dërrasat vertikale të afruara njëra me

Fig. 14

DO NOT COPY

tjetrën, mbërthehen në kushakët prej druri me anën e pullalijeve prej hekuri. Dyert sigurohen nga ana e brendshme, me një shul druri, i futur horizontalisht në brendësi të murit. Hapja e derës komandohet nga mjedisi që ndodhet mbi atë të katit përdhes. Këtë e kemi vërejtur dhe gjatë restaurimit të një banese me çardak të mbyllur në fshatin Sopot të Dibrës. Me arkitrarë druri mbulohen dhe të gjithë dyert e brendshme. Ato janë një dhe dy flegërshe, dhe qarkohen me fashatura druri të profiluara. Dyert e jashtme një flegërshe, të podit të poshtëm, janë të mbuluara nga ana e jashtme me hark guri, kurse pjesa e brendshme mbulohet me arkitrarë druri. Dritaret mbulohen me po ato elemente dhe mënyra të ndryshme që përmendëm për dyert. Dritaret e qoshqeve janë paisur me kapak druri rrëshqitës nga ana e brendshme. Dritaret kafazlie të kullës së re janë të qarkuara me fashaturë të profiluar dhe kapakë druri rrëshqitës në drejtim horizontal.

Restaurimi

Restaurimi i këtij monumenti me vlera të veçanta në gjininë e tij, shtronte para nesh disa probleme. Së pari, qëndrimi ndaj fazave të ndërtimit. Për fazën e tretë, që përfaqësohej nga blloku njëkatësh, problemi është më se i qartë, sepse siç përmendëm fillimisht ai duke qenë pa ndonjë vlerë të veçantë dhe i palidhur tipologjikisht me ndërtesën dhe me teknikë të veçantë, mund të hiqej.[5] Lënia e tij cënonte vlerat e oborrit jugor që i përkiste fazës së dytë të ndërtimit.

Problemi kryesor në fakt është se çfarë qëndrimi duhej të mbanin kundrejt fazës së dytë të ndërtimit, që përfaqësohej nga kulla e re dhe muret rrethues, të ndërtuara në të njëjtën periudhë. Megjithëse, qenia e kullës së re, në këtë bashkësi banimi dëmtonte soditjen e pamjes lindore të bllokut të hershëm, u vendos që ajo të mos hiqej. Kulla e re përbënte një nga mënyrat e zgjidhjes së shtimit të volumit të ndërtimit, me rastin e shtimit të familjes, dhe teknika e ndërtimit të saj ishte më e përparuar, ashtu si ajo e shumicës së kullave, të ndërtuara në këtë periudhë. Gjithashtu pamja veriore e kullës së re me çardakun e hapur në katin e sipërmë, krijonte vlera arkitektonike në perceptimin e pamjes veriore. Problem tjetër me rëndësi ishte dhe rindërtimi i pjesshëm apo plotë i elementeve origjinale. Për këtë u vendos s në rast se për këta elemente egzistonin gjurmët atyre origjinale dhe fakte të tjera bindëse, këta elemente duheshin rindërtuar pjesërisht, apo plotësisht Gjithashtu u vendos që disa shtesa të bëra gjatë kohës në mjediset e monumentit, pranija e të cilave cënonte vlerat e monumentit, të hiqeshin. Duke u nisur nga kriteret e mësipërme u vendos që të restauroheshin muret rrethuese dhe dy portat e oborrit verior (Tab. I). Nga muri rrethues gjatësor i këtij oborri i cili së bashku me portën kryesore të tij, ishte prishur 15 vjet përpara ndërhyrjeve restauruese, kishin mbetur ende gjurmë bindëse të qënjes së tij. Gjatë sondazheve të bëra në këtë mur dolën në pah vend dhe shpatullat prej guri si dhe një fragment i vogël i harkut prej guri që mbulonte portën në fjalë. Këto të dhëna përputheshin plotësisht me ato të banorëve Arsye tjetër është se këta elemente së bashku me muret rrethuese, portën e oborrit jugor dhe kullën e re, përbënin fazën e dytë të ndërtimit. Së treti restaurimi i tyre përputhej me funksionin e ri që do të merrte monumenti mbas restaurimit, i cili do të kthehej në muze etnografik të krahinës së Matit. Në dy mjediset e katit përdhes, të bllokut të hershëm u lanë të paprekura dy dyert, që i përkisnin fazës së dytë. Dy dyert e fazës së parë, u çmurosën dhe u restauruan sepse lënja në atë gjendje cënonte rëndë anën funksionale fillestare të këtyre dy mjediseve (Tab. II) si dhe vlerat arkitektonike të pamjes perëndimore të bllokut të hershëm. Në mjediset e katit të parë u bë restaurimi i mjaft elementeve, të cilët ishin pjesërisht të degraduar, si suvatimi, dyshemetë, dollapët e murit, dritaret e tjera. Me rëndësi qenë ndërhyrjet në mjedisin Nr. 2 të bllokut të hershëm. Këtu u hap dera fillestare e hyrjes nga jashtë dhe u mbyll dera e vonë. Si rrjedhim u prish dhe ballkoni i vonë, që zinte të gjithë pamjen jugore të këtij kati (Tab. V). Ndërhyrjet restauruese, në mjediset e katit të dytë ishin më të shumta, ato u bënë përgjithësisht në ato elemente që përmendëm në katin e parë (Tab. III). Në restaurimin e Mjedisit Nr. 1 përveç të tjerash, ndikoi pozitivisht mbyllja e derës që ishte hapur më vonë afër çikmasë, ku përveç anës funksionale u rritën dhe vlerat e pamjes veriore (Tab. IV).

Në këtë mjedis u restaurua dhe ballkoni i ndo-

5) Gjatë punimeve restauruese, faza e tretë nuk u hoq, për arsye që s'kanë lidhje me kriteret.

dhur jashtë volumit të ndërtimit.[6] që fillimisht u gjend mjaft i dëmtuar. Në mjedisin Nr. 2 gjatë rindërtimit të murit perimetral jugor, pati rëndësi, ruajtja e gjurmëve të trarëve konsol, që mbanin skeletin e telizit në vazhdim të çoshkut ekzistues. Ruajtja e gjurmëve të trarëve konsol, që mbanin skeletin e

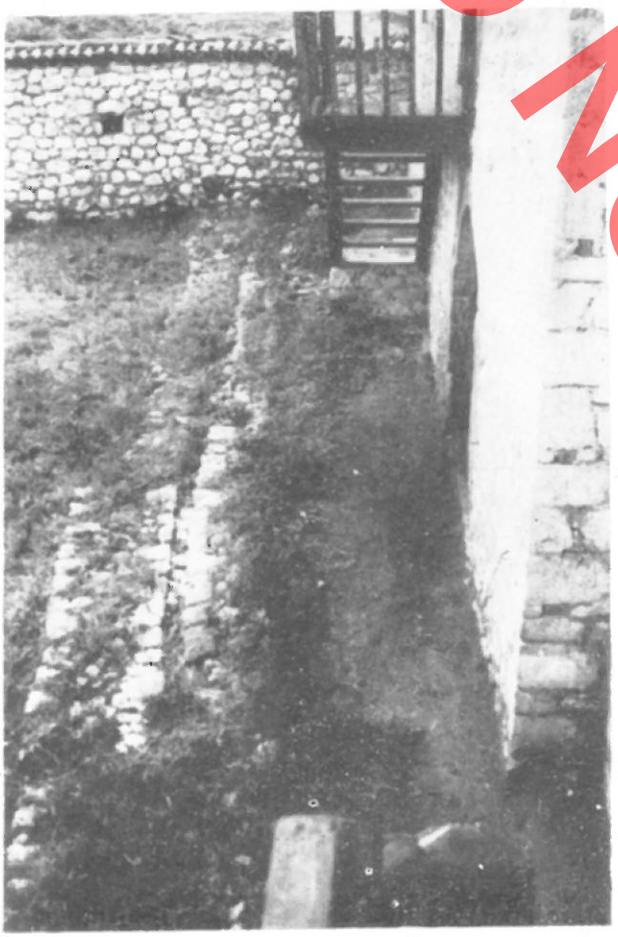

Fig. 15

Fig. 16

telizit në vazhdim të çoshkut ekzistues kishte rëndësi për tipologjinë e kësaj banese.[7]

Në restaurimin e mjedisit Nr. 3, që i përket kullës së re (Tab. III) rëndësi pati përcaktimi i gjerësisë së çardakut, trarët e të cilit si dhe streha ishin shkurtuar nga banorët. Për këtë qëllim ndër të tjera na erdhi në ndihmë dhe kanali me gurë i ndërtuar në oborr (Fig. 15), i cili mblidhte shiun që rridhte nëpërmjet strehës të çatisë së pamjes veriore. Në konsultën që u bë, kur punimet e restaurimit në monument ishin në vazhdim, u vendos që të rindërtohej korridori dhe nyja sanitare e kullës së re që ka qenë në vazhdim të çardakut. Ky vendim u muar duke qenë të qarta gjurmët e qënies së tij. Në pjesën e sipërme dukeshin trarët e dyshemesë si dhe gjurmët e bazamentit prej guri të nyjes sanitare (Fig. 16). Në këtë mënyrë delte më tepër në pah ana funksionale e katit të sipërm të kullës së re, dhe lehtësohej funksionimi i banesës që do të kthehej në muze, njëkohësisht rriteshin vlerat arkitektonike të pamjes veriore,

6) Gjatë studimit për hartimin e projektit të restaurimit u shfaqën mendime të ndryshme për funksionin dhe trajtimin fillestar të këtij elementi. Mendimi fillestar qe se ky element ka qenë një volum i mbyllur që ka shërbyer si çaranik për mbajtjen e ushqimeve. Ky mendim nuk u faktua për këto arsye. Së pari trarèt konsol të dyshemesë ishin më të gjatë, sesa gjerësia e strehës së çatisë, duke bërë të pamundur teknikisht, mbërthimin e shtyllave vertikale tek streha, tek e cila nuk u gjetën asnjë gjurmë gozhdësh. Përkundrazi u gjetën gjurmë të parmakllëkut prej druri që qarkonte ballkonin. Gjithashtu mungesa e gjurmëve të suvasë në faqen e jashtme dhe gjetja e gremçit prej druri që shërbente për vendosjen e pushkëve, faktonte përfundimisht dhe përcuthej plotësisht me të dhënat e të moshuarve se ky element që në fillim ka qenë ballkon ku dilnin e gjuanin me pushkë të zotët e shtëpisë.

7) E. Riza, **Historia e Arkitekturës dhe restaurimi dy disiplina plotësuese,** Monumentet 1, 1984, f. 11.

DO NOT COPY

Fig. 17

DO NOT COPY

që tani luante rolin e pamjes kryesore të bashkësisë së banimit. (Tab. I, IV) pamohuar vlerën arkitektonike të pamjes perëndimore. (Fig. 17). Mbas kryerjes së punimeve restauruese, përveç rritjes së vlerave arkitektonike të pamjeve të ndryshme u shtuan ndjeshëm dhe vlerat e vetë mjediseve të kësaj bashkësie banimi, dhe u sigurua mirë gjendja statike e strukturave përbërëse. Kështu mbas restaurimit, përveç rritjes së vlerave të vetë monumentit, u shtua përvo
e specialistëve që merren me studimin e kësaj gjini
Rishikimi i funksionit të këtij ndërtimi në të ardh
men[8], i cili sot është kthyer vetëm në muze etnogr
fik të krahinës së Matit, do të krijonte kushte më
favorshme për njohjen e të interesuarve me ark
tekturën dhe vlerat etnografike të rrethit.

8) Në të ardhmen, mbasi të krijohet mundësia për prishjen e volumit njëkatësh, ashtu siç është parashikuar në studimin e këtij monumenti, blloku dy kullësh do të qëndrojë me funksionin që ka sot, si muze etnografik i rrethit, kurse kulla e re të kthehej në një lokal çlodhje.

TAB. I

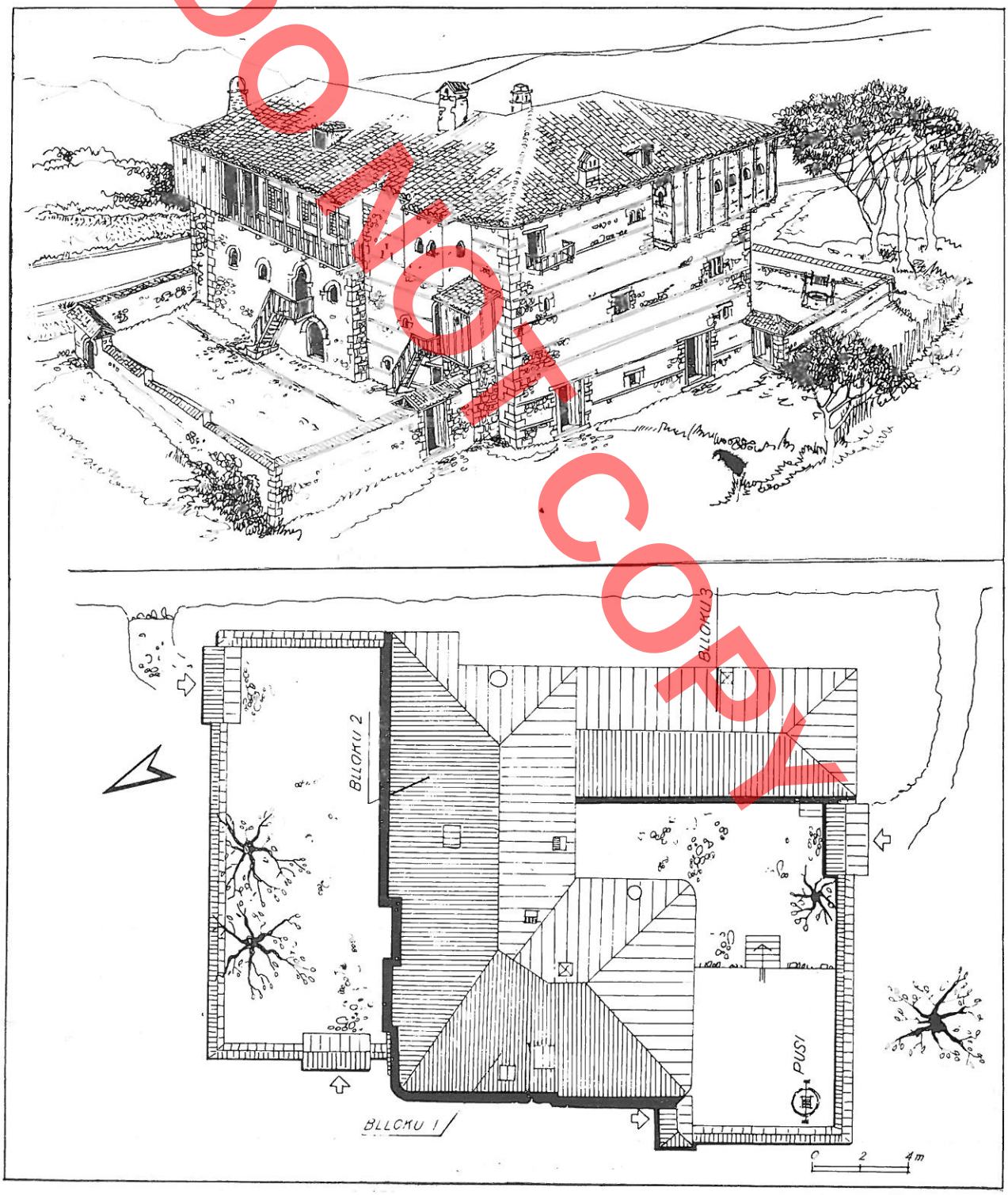

DO NOT COPY

TAB. II

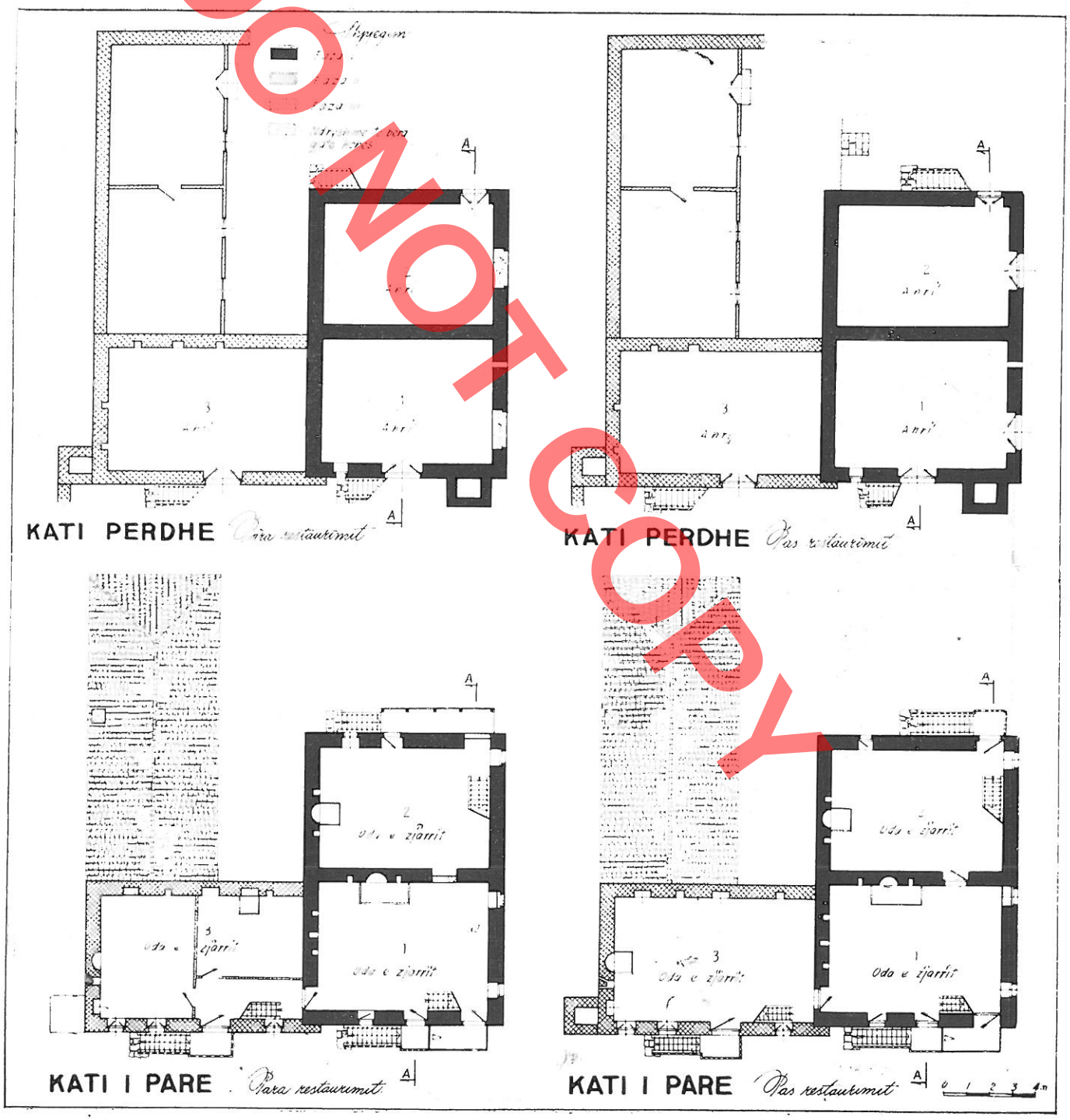

DO NOT COPY

TAB. III

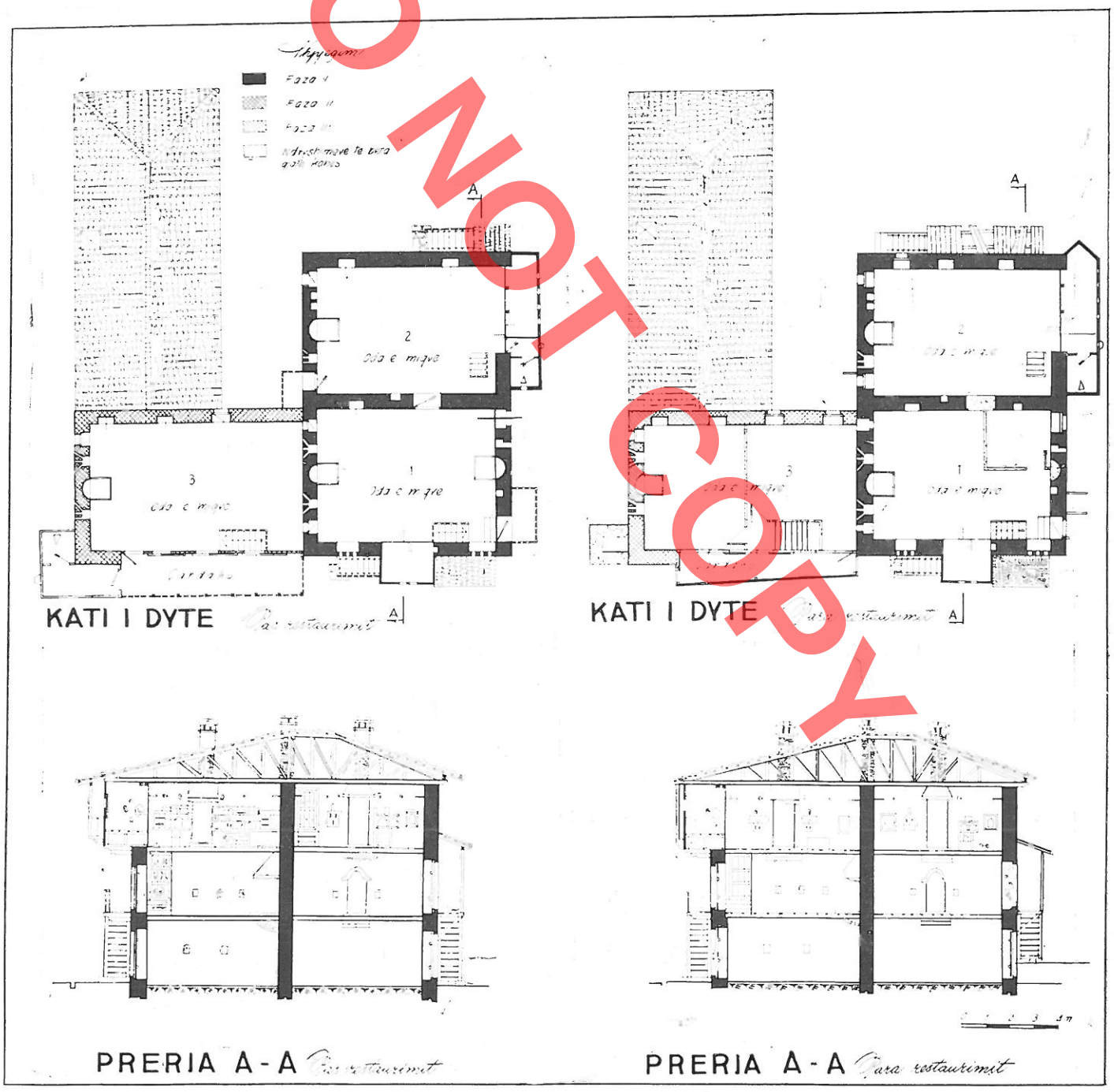

DO NOT COPY

TAB. I

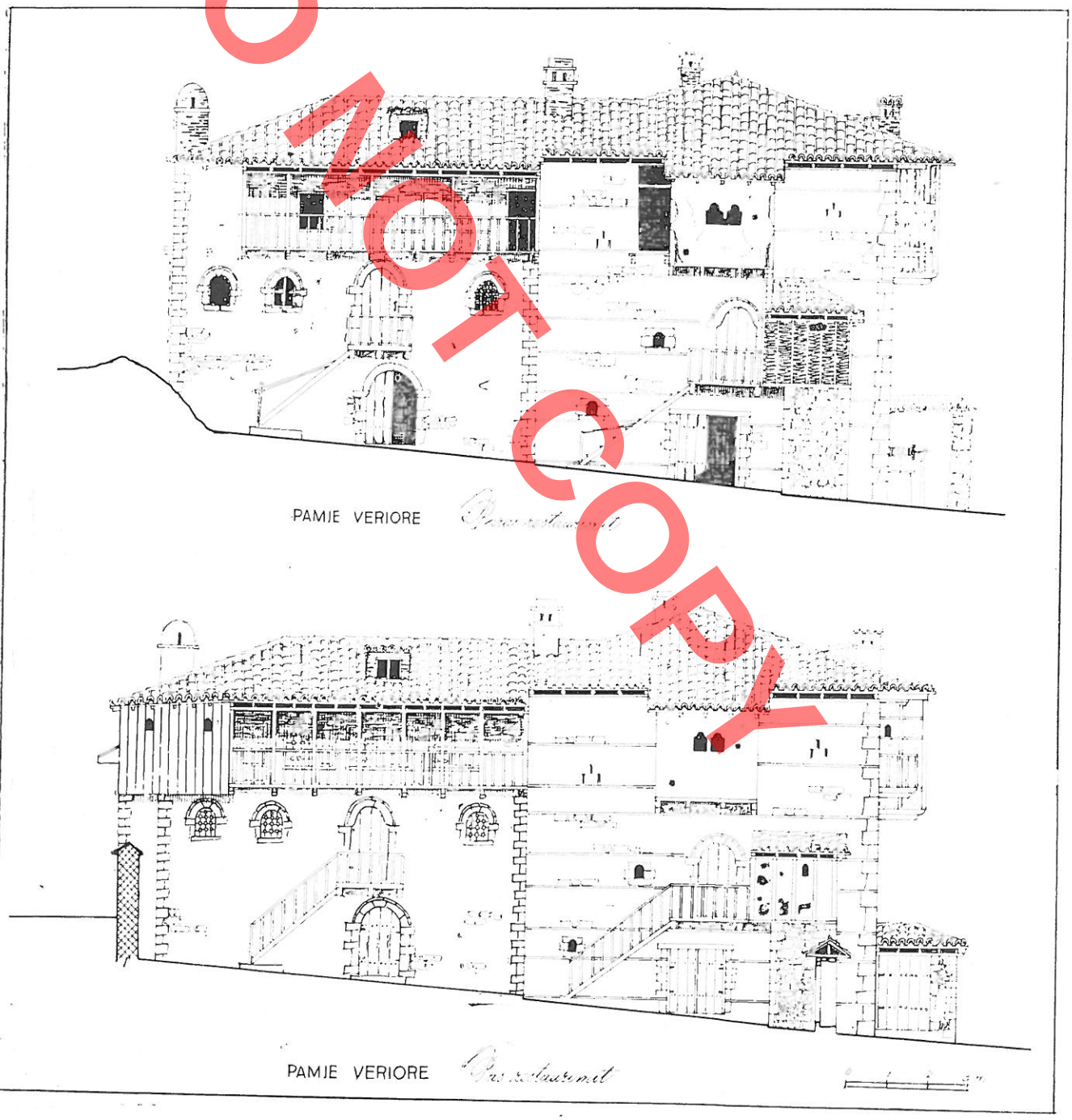

DO NOT COPY

TAB. V

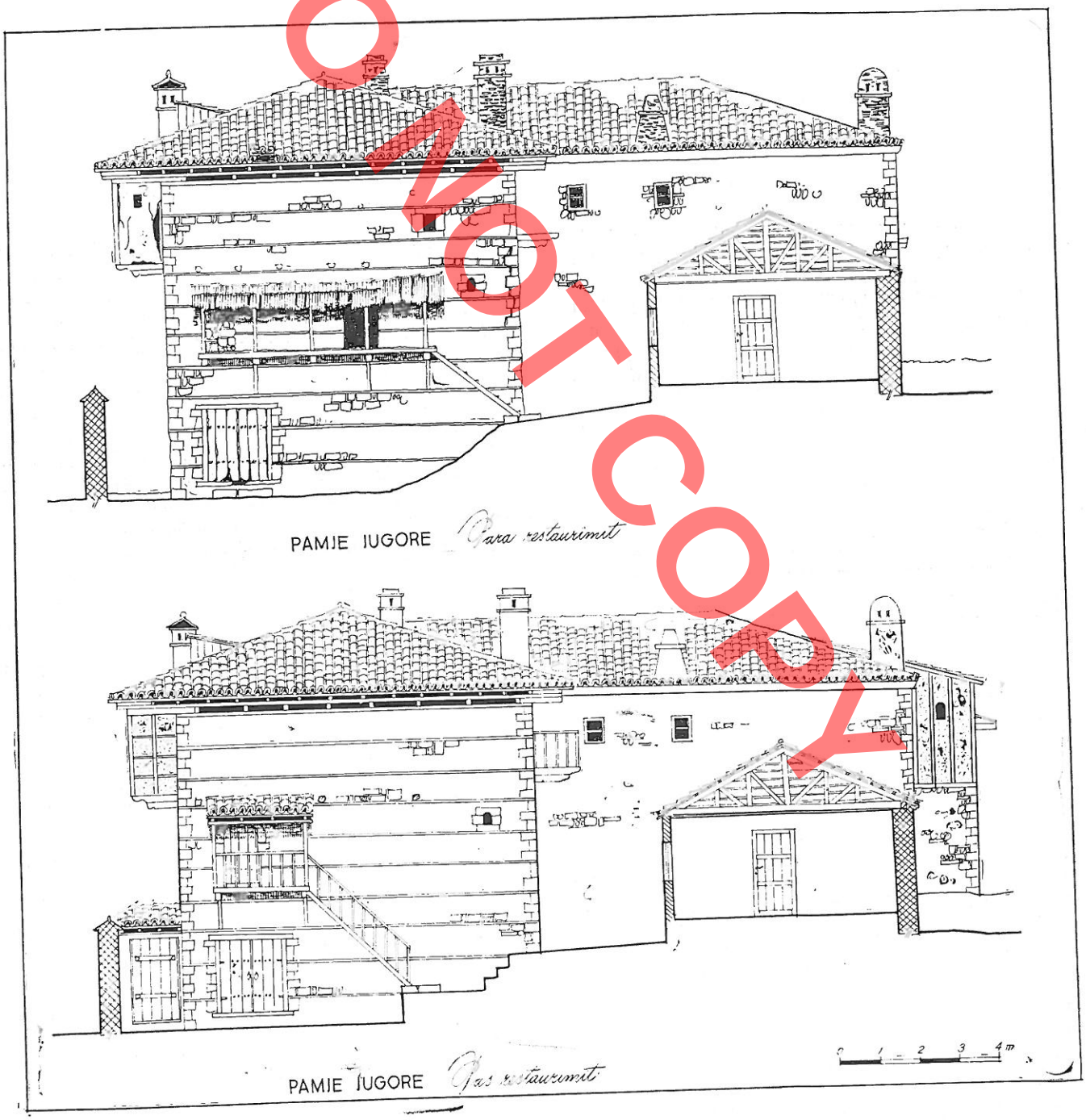

DO NOT COPY

Leonard SULI

DO NOT COPY

L'ARCHITECTURE ET LA RESTAURATION D'UN ENSEMBLE D'HABITATIONS A KLOS-KATUND DE LA REGION DE MAT

RESUME

Au nord de Klos (centre administratif de la région), sur un terrain plein de contrastes qui favorise l'érection des «kullas» sur des points d'où elles peuvent commander toute la zone environnante s'étend le village Klos-Katund. La position dominante met en évidence les traits architectoniques de ces habitations closes et pourvues d'éléments défensifs, qualités marquantes que l'on rencontre souvent dans la région de Mat.

L'ensemble des habitations en question, se situe presque au milieu du village, au bord de la route Klos-Bulqizë (tab. I, fig. 1). Cet ensemble est composé de constructions appartenant à de différentes époques, dont la plus ancienne est représentée par les deux tours construites pendant la première moitié du XIXe sc. Il constitue le plus ancien exemple des habitations de la région et de ses alentours.

Cet ensemble est composé de trois blocs, dont deux, ceux à deux étages, renferment d'importantes valeurs typologiques et architectoniques ainsi qu'une meilleure solution de l'extension de la superficie habitée au cas de l'extension de la famille. Le deuxième bloc est représenté par la nouvelle tour construite à la fin du XIXe sc. Le troisième bloc est composé d'une construction à simple rez-de-chaussée, construit au cours de la première moitié du XXe sc. A part la bonne solution de l'extension des pièces à cause de l'extension de la famille il ne représente aucune valeur typologique et architectonique.

L'état et les modifications qu'a subies le monument dans le temps. Les trois blocs de cet ensemble sont contigus et forment une base en forme de la lettre U. (tab. I). Des deux côtés, nord et sud, l'ensemble est précédé de deux cours entourées de mur en pierres. Dans la cour septentrionale on accède par la porte principale, une porte à deux battants dont la partie supérieure a la forme d'un arc. (tab. I). L'enceinte occidentale est percé d'une porte à un battant qui mène au jardin de l'ensemble (Tab. I). Une troisième porte à deux battants donne accès à la cour méridionale. Le bloc à deux «kullas», le plus ancien de l'ensemble, représente les traits caractéristiques de l'ancienne habitation de la région de Mat, l'époque où deux familles construisaient en même temps des «kullas» adossées.

Le bloc à deux «kullas» ainsi que celui à une «kulla» adossé au premier à l'Est, comme en général les habitations des autres zones de cette région, se ressemblent au point de vue composition, exception faite aux habitations de Guri i Bardhë, qui se distinguent des autres habitations rurales du pays par le caractère spécifique de la composition de planimétrie et de volume ainsi que par le traitement architectonique et décoratif. Malgré les différentes époques de leur construction et les différences quant à la technique de construction et le traitement de quelques éléments particuliers, les deux blocs se trouvent en unité quant aux caractéristiques principales compositionnelles. Chacune des «kullas» est composée d'une seule pièce. (tab. II, III). Leur schéma compositionnel est caractérisé par la superposition des pièces, donc un développement en hauteur, jusqu'à deux étages. Le rez-de-chaussée s'appelle «burg» (prison) et sert à abriter le betail. Le premier étage, que les habitants appellent «pode» intérieur, sert à la préparation des repas et est appelé «shtëpi buke» (salle à manger) alors que le deuxième comprend la chambre d'amis. On accède au rez-de-chaussée par un escalier extérieur en bois, tandis que les étages successifs communiquent entre eux par un escalier intérieur en bois. Comme d'habitude, les rez-de-chaussées des deux blocs sont assez sombres. Avec le temps, dans les pièces nr. 1 et nr. 2, on boucha les deux portes d'entrées et on en perça deux autres dans les faces les plus étroites. Ces modifications s'effectuèrent tout de suite après l'adjonction de la nouvelle «kulla». Au premier étage, on accède déjà au moyen d'une porte à un battant dont la partie supérieure a la forme d'un arc et précédée du palier d'un escalier extérieur en bois à une rampe. Les trois pièces de cet étage se ressemblent du point de vue de la composition des éléments de l'intérieur. Dans chacune des pièces on retrouve le foyer, la cheminée, les fenêtres, les placards etc. qui diffèrent quant au traitement et la place qu'ils occupent dans la composition. (tab. II, III). Dans la pièce nr. 1, au-dessus du foyer (fig. 3) était fixé «kamastra», une chaîne en fer où l'on accrochait les ustensiles pour faire la cuisine. En face de la cheminée se trouve la porte d'entrée, l'escalier en bois qui mène au second étage et la porte d'entrée des toilettes (fig. 4). Dans la pièce nr. 2 la cheminée est sans tambour et les deux tiers de son tuyau sont couverts d'un arc en pierre taillée (tab. III). Dans cette pièce, la porte initiale d'entrée fut bouchée, ce qui amena un élargissement de la superficie du palier qui devint un long balcon. (tab. IV). La pièce nr. 3 se trouve à la nouvelle «kulla». Le tambour de sa cheminée est en pierre. C'est une pièce bien

DO NOT COPY

éclairée par des fenêtres pourvues de grilles en bois. (fig. 5). Dans les pièces du premier étage on s'assayait sur des «postiqe» (la peau naturelle des moutons) ou sur des petits escabeaux. Le repas était servi sur une table basse et ronde («sofër»), que l'on gardait accrochée au mur. Les chambres d'amis, des étages supérieurs, diffèrent de celles du premier étage par le traitement de l'espace intérieur et de ses éléments. Ainsi, dans la pièce nr. 1 on distingue deux cheminées dont l'une servait aux plus âgées. Des deux côtés de cette cheminée il y a une paire de niches pourvues de meurtières ainsi que deux fenêtres qui éclairaient la pièce (tab. III), avant la construction de la nouvelle «kulla». Dans la face occidentale se trouve la deuxième cheminée ainsi que la porte qui mène au balcon. Le «çikma» (encorbellement) représente le plus important élément de cette pièce. C'est une sorte d'encorbellement plus élevé que la pièce, pourvu de petites fenêtres et de nombreuses meurtières, qui se trouve au-dessus de la porte d'entrée du premier étage (fig. 7). On y retrouve l'évier, des placards et des crochets où l'on accrochait les fusils. Avec le temps, cette pièce aussi, a subi des modifications. (tab. III). Dans la pièce nr. 2 on ne retrouve qu'une cheminée (fig. 8) ainsi que la porte qui mène au balcon. Cette porte fut convertie en fenêtre. (fig. 9). Dans cette pièce on retrouve aussi l'encorbellement suivi de l'évier et des toilettes (fig. 10). Dans la pièce nr. 3 le tambour de la cheminée est en pierre. (tab. III, fig. 11). A la différence des autres pièces, ici l'éclairage est assuré par de grandes fenêtres protégées de grilles en bois. On n'y rencontre pas l'encorbellement, ce qui est assez rare dans la composition de l'étage supérieur des «kullas» de la région de Mat, à cette époque. Dès le début, au lieu de l'encorbellement, on construisit un «tchardak», qui occupe presque toute la partie septentrionale de la nouvelle «kulla». C'est par le «tchardak», qu'on passe à l'évier et aux toilettes (fig. 13).

La technique de construction

La maçonnerie de l'ancien bloc est réalisée avec des pierres liées au mortier de boue, alternée, des deux côtés par des planches de bois visibles. (tab. V). La partie supérieure est en terre battue surmontée d'un toit à deux pentes en bois. La nouvelle «kulla» est construite avec des pierres calcaires liées avec du mortier de chaux et des bandes en bois qu'on cache à l'extérieur. Les minces parois qui forment les contours des milieux sanitaires et des encorbellements, sont réalisés par des squelettes en bois remplis de pierres et enduit (tab. V) (à part l'encorbellement de la pièce nr. 2 qui n'est pas enduit à l'extérieur). Les pièces de l'ancienne «kulla» sont enduites avec du mortier de boue mêlé avec de la paille (fig. 14) alors que celles de la nouvelle «kulla» sont badigeonnés avec du mortier de chaux. Les linteaux des portes sont des arcs en pierre ou des architraves en bois. Les fenêtres pourvues de grilles en bois sont entourés de chambranles profilés et protégées par des battants extérieurs.

La restauration

Avant d'entreprendre la restauration de cet ensemble il se posait une question: Quelle attitude devait-on adopter envers les phases de construction et les éléments dégradés? Tout d'abord en décida d'enlever l'adjonction de la troisième phase, une construction à simple rez-de-chaussée sans valeurs architectoniques. On jugea nécessaire de garder la deuxième phase de construction, la nouvelle «kulla» qui renfermait d'importantes valeurs à cause de son «tchardak» ouvert et des fenêtres munies de grille en bois, une composition évoluée par rapport à celle de l'étage supérieur de la «kulla» de cette époque. On procéda à la restauration des murs d'enceinte et de la porte de la cour septentrionale (tab. I) qui correspondaient à la période de construction de la nouvelle «kulla». Après la restauration, l'ensemble serait adopté en musée ethnographique de la région.

On entama d'importants travaux de restauration pour restituer à l'entrée du premier étage, ses fonctions initiales. (tab. V). On intervint aussi aux éléments dégradés des trois étages en se basant toujours sur les traces et les donneés certaines (tab. II, III, IV, V). Dans la chambre des amis (nr. 1) on restaura le balcon dont on conservait de très nettes traces et en boucha la porte près de l'encorbellement. Après la restauration, le tchardak de la nouvelle «kulla» regagna sa largeur initiale. Les traces des poutres (fig. 13) ainsi que le soubassement en pierre (Tab. III, fig. 16) aidèrent à la reconstruction du milieu sanitaire. De cette façon, fut mis en évidence le côté fonctionnel de l'étage supérieur de l'ensemble d'habitations. A l'heure actuelle, l'ensemble en question est devenu musée ethnographique de la région de Mat. On pense qu'en l'avenir, avec l'enlèvement de la troisième phase, la nouvelle tour servira d'un lieu de repos, puisque l'ancien bloc peut assurer la fonction qu'accomplit aujourd'hui tout l'ensemble. Ainsi, il sera possible de visiter aisément le musée et de connaitre l'architecture populaire.

DO NOT COPY

DO NOT COPY

Valter SHTYLLA

NDËRTIMET E VJETRA UJORE TË MJESHTËRVE NGA LUNXHËRIA

Krahina e Lunxhërisë, në verilindje të Gjirokastrës, shtrihet rrëzë malit të Lunxhërisë. Fshatrat e kësaj krahine, (Selckë – Stegopull – Saraqinisht – Tranoshisht – Krinë – Qestorat – Dhoksat – Këllëz – Mingul – Nokovë) vijojnë djathtas lumit Drino, që nga Qafa e Selckës e deri në afërsi të Qafës së Çajupit.

Objektet e ndryshme, që ruhen ende në ditët tona në Lunxhëri, si dhe burimet dokumentare të shekujve të kaluar, tregojnë se mjeshtrit lunxhiotë kanë qenë të njohur për ndërtimin e çezmave, kanaleve, digave, mullinjve, etj. Këto ndërtime, pjesërisht në funksion, i takojnë shekujve XVIII-XIX, por burimet bëjnë fjalë për një traditë më të vjetër. Kështu në mesin e shekullit të XVII Çelebiu shkruan se «mjeshtrit shqiptarë të çezmave dhe të ujësjellsave i kryenin punimet e tyre sipas llogaritjeve të holla e matjeve gjeometrike»[1]. Në një dokument të Prillit 1979 përmenden fshatrat Sujollxhi[2] në kazanë e Gjirokastrës, të ngarkuara me detyrën e sjelljes së ujit. Më tej, në fillimin e shekullit të XIX-të, Pukëvili përmend fshatrat e Lunxhit: Dhoksat, Nokovë e Këllez që «formojnë një bashkësi të vjetër shqiptarësh të cilët ushtrojnë prej kohëve më të lashta mjeshtërinë e terezitjes së ujit ose të çezmaxhinjve publikë»[3].

Në këtë artikull do trajtojmë objektet ujore të kësaj krahine që ekzistojnë në fshatra të ndryshme të saj, e që sipas mendimit tonë, e kanë zanafillën në shekujt XVIII-VIX. Në fund të shekullit XVIII e fillimit të shek. XIX e deri në mesin e shekullit të XIX fshatrat e Lunxhërisë ishin çifligje të Ali Pashë Tepelenës[4]. Ali Pasha punoi për të centralizuar drejtimin ekonomik të çifligjeve duke kryer gjithashtu edhe ndonjë punim bonifikues e vaditës[5]. Këto iniciativa në lëmin e teknikës së ujitjes, gjetën terren të përshtatshëm në krahinën e Lunxhërisë ku ekzistonte një traditë shekullore. Pikërisht në Lunxhëri burimet gojore tregojnë për mjaft ndërtime të tilla, të realizuara në kohën e Ali Pashë Tepelenës. Gjatë shekullit të XIX një nga familjet më të njohura të mjeshtërve ka qenë ajo e Xhahollarëve në fshatin Dhoksat. Në qendër të fshatit, ruhet në gjendje të mirë banesa e tyre e ndërtuar rreth vitit 1830. Kjo banesë dykatëshe, në katin e parë ka një çezmë ndërsa në divanin sipër ka një muslluk. Uji nga burimi deri në çezmë vjen me tuba qeramike. Sipas burimeve gojore mjeshtrit e kësaj familje, pas vitit 1800 punuan dhe në oborrin e Sulltanit. Në gjysmën e shekullit të XIX njihet mjeshtri Jorgaq Xhaho e më pas, në fundin e shekullit të XIX – fillimi i shek. XX, i biri, Thanasi.

Në ditët tona në krahinën e Lunxhërisë, që nga

1) E. Çelebi, **Sejjahatnamesë,** Istanmbul 1721, II, f. 631.
2) Nga turqishtja Su – ujë dhe joll – rrugë, pra të ngarkuar me ndërtimin e ujësjellësve Dokumenti tek S. Pulaha, **Qëndresa e popullit shqiptar kundër sundimit osman nga shekulli XVI deri në fillim të shek. XVIII,** Tiranë 1978 f. 145.
3) F. Pouqueville; **Voyage en Morée, à Constantinople, en Albanie et dans plusieurs autres parties de l'Empire Ottomane pendant les années 1798 – 1801,** Paris 1805, II, f. 17-21.
4) F. Pouqueville, **vep.cit.** II, 17, J.G. Hahn. **Albanesische Studien,** Jena, 1854, I f. 68.
5) L. Mile, **Çështje të historisë agrare shqiptare,** Tiranë, 1984, f. 321.

DO NOT COPY

Selcka, në skajin jugor, e deri në fshatin Nokovë, në skajin verior, ruhen mjaft objekte ujore, të realizuara me zgjidhje të goditura teknike. Të tilla janë bendet (pritat) për vaditje, krojet e ujit të pijshëm, mullinjtë e drithit, urë-kanalet për vaditje, mjaft të dendura e të larmishme për një territor të vogël, të cilët mbështesin burimet e shekujve të kaluar.

Pritat e Ujit (bendet)

Fshatrat e Lunxhërisë ndodhen në rrëzë të malit të Lunxhit, ndërsa tokat i kanë poshtë në fushë. Duke qenë një krahinë e pasur me ujë, banorët kanë menduar për shfrytëzimin e tij sa më racional për vaditjen e tokave. Për këtë qëllim janë ndërtuar prita për grumbullimin e ujit, të cilat vendasit i quajnë «bende». Bendet janë ndërtuar në gryka të përshtatëshme të përrenjve gjatë rrjedhjeve të poshtme të tyre, me mure masive prej guri lidhur me llaç gëlqereje, pas të cilave grumbullohet uji për vaditje. Në qendër të bendit e në nivelin fundor të tij, është lënë një vrimë, e cila mbyllet gjatë natës me dërrasa nga ana e basenit ujëmbledhës. Gjatë natës, në anën e sipërme grumbullohet një sasi e konsiderueshme uji e cila ditën, kur hiqen dërrasat nga vrima e shkarkimit, vadit tokat poshtë. Në Lunxhëri sot ruhen tre bende, në Këllëz, Nokovë, Mingul, dy të parat ende në funksion.

Bendi i Rigës (tab. I). mbi përroin e Gurrës në fshatin Këllëz nuk mbledh shumë ujë. Muri i pritës në nivelin e kreut ka gjatësi 15 m, gjerësi 2 m dhe lartësi 4 m. Ai ka seksion të ndryshueshëm nga 2 m në 2.2 m. Në qendër të tij ndodhet vrima (1.30 x 1.70 m) gjatë natës e mbyllur me dërrasa. Bendi me seksion në formë kontraforti për të përballuar presionin e ujit, nga ana e bjefit të sipërm grumbullon gjatë natës rreth 150 m^3 ujë. Uji i tepërt derdhet nga ana e majtë e bendit ku kreu ka nivele pak më të ulëta.

Bendi i Nokovës (tab. I, fig. 1) është ndërtuar poshtë fshatit mbi përroin e Nokovës, në një distancë rreth 700 m nga banesat e fshatit. Bendi me gjatësi 16 m akumulon gjatë natës një volum uji prej rreth 400 m^3. Prita prej muri guri, me lartësi 5.5. është në formë kontraforti. Në skajin e majtë kreu i bendit ka një ulje prej 0.40 m për shkarkimin e ujërave të tepërta. Në mesin e bendit, poshtë është vrima e daljes së ujit për vaditje (0.6 x 0.6 m), e mbuluar sipër me qemer cilindrik. Muratura e bendit është punuar me gurë vendi të zinj e shtuforë.

Bendi i Mingulit (tab. I) më i goditur nga ana konstruktive, ngrihet mbi përoin e Mingulit, gjatë rrugës që çon në Manastirin e Shpërfytyrimit. Sot ky

Fig. 1

bend nuk shfrytëzohet pasi është mbushur me zhavorr në bjefin e sipërm prej prurjeve të ngurta të përroit. Bendi me gjatësi rreth 17 m, gjerësi 2 m e lartësi në qendër 4 m, në ndryshim nga bendet e tjera, për përforcimin e murit pritë ndaj presionit të ujit, është i pajisur nga ana e poshtme me dy kontraforte. Kontrafortet me lartësi deri në kreun e pritës janë ndërtuar me kënd ndaj murit-pritë. Poshtë në qendër është vrima e daljes së ujit me qemer cilindrik (1.25 x x 1.25 m). Për ndërtimin e bendës është përdorur gur shtufi pllakë. Bendi i Mingulit në qoshen e majtë sipër, nga bjefi i sipërm ka një kamare që ndoshta kishte datën e ndërtimit.

Përsa i takon kohës së ndërtimit të bendeve të Lunxhërisë, nuk ka të dhëna historike. Mendojmë se si objekte të dëmtueshme nga presionet, gërryerjet dhe mbushjet e përrenjve, bendet nuk mund të rezistojnë gjatë, kështu që koha e ndërtimit të tyre vështirë se ulet nën shekullin e XIX-të, kur në Lunxhëri ushtronin aktivitetin mjeshtrit Xhaho nga fshati Dhoksat. Veç bendeve që ruhen në këmbë, në Lunxhëri ka pasur edhe bende të tjerë për vaditjen e tokave. Në fshatin Qestorat në fundin e kodrinave, në një breg buzë fushës, ka pasur një bend për vaditje. Për ndërtimin e tij si dhe për gjithë veprat e artit të nevojshme për të: vepra e marrjes sipër Qestoratit, kanali i furnizimit, etj. sipas vendasve, u investuan nga Ali Pashë Tepelena. Në Qestorat gjatë përrenjve ndërtoheshin dhe prita provizore tërthore prej gardhi me dhe, pas të cilave ngrihej niveli i ujit. Uji me anën e kanaleve shkonte në bend ose direkt për vaditje. Këto prita provizore në këto anë quhen «Nëpërç».

DO NOT COPY

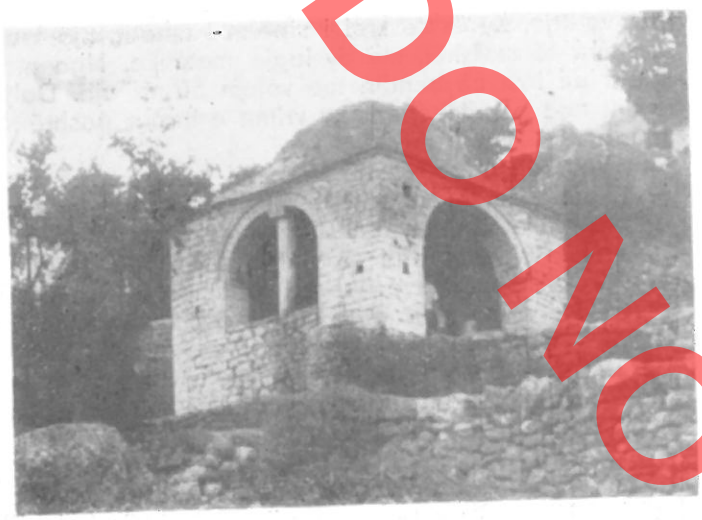

Fig. 2

Fig. 3

Krojet

Në Lunxhëri ka më shumë se një krua në çdo fshat. Krojet e Lunxhërisë janë dy tipash: të mbuluar me çati dhe të pambuluar.

Kroi i Selckës (Tab. II, fig. 2) ka një volum kubik transparent me tre qemere anësore, i cili mbulohet me një kupolë sferike guri. Uji del në murin verior pas të cilit ndodhet rezervuari i grumbullimit të ujit nga burimi. Volumi që mbulon krojet, (4.85 x x 5 m) është punuar me mure me gurë gëlqeror pak a shumë të gdhendur.

Disa nga krojet e Lunxhërisë shfrytëzohen dhe për vaditjen e kopshteve të fshatit ose të tokave pranë fshatit, (dy në Dhoksat e nga një në Këllëz e Qestorat). Në to uji pas daljes nga korita e gurtë, poshtë lugjeve, mblidhet me anën e kanaleve të hapura në një rezervuar të hapur në formë paralelopipedi, prej nga përsëri me kanale të hapura shpërndahet për vaditjen e kopshtijeve të fshatit.

Kroi i Lagjes së Poshtme në Dhoksat (Tab. II, fig. 3) është i mbuluar me qemer cilindrik. Një mbulesë rrasash luan rolin e çatisë me një kullim uji. Kroji furnizohet me ujë nga dy burime në qendër të fshatit, rreth 200 m larg, me anën e tubave prej qeramike. Uji futet në rezervuarin e krojit të suvatuar me llaç harasan, i cili në pjesën e sipërme ka vrimë pastrimi. Uji del në krua nëpërmjet dy lugjeve të gurta. Këto rezervuare për grumbullimin e ujit të krojeve për vaditje në Lunxhëri, quhen gjithashtu «bende». Bendi i kroit të Lagjes së Poshtme të Dhoksatit me anën e një kanali të hapur, 2.5 km të gjatë, vadiste 2 – 3 ha tokë. Sipas thënieve të vendasve të moshuar, kroi është ndërtuar rreth vitit 1820 nga mjeshtrit e familjes Xhaho.

Kroi i Çetës së Mesme (tab. II, fig. 4) i shek. XIX ndodhet në Dhoksat në qendër të fshatit. Këtu ndodhen dy kroje të pambuluar. I majti më i vjetër, me dy harqe të verbër e me dy lugje guri, ka ujë vetëm në dimër, ndërsa i djathti është një mur guri i rrafshët ku dalin dy lugje metalike. Uji i krojit mblidhet në bend ku futet nëpërmjet një vrime 70 x 70 cm. Një kalim fundor e nxjerr ujin nga bendi, i cili nëpër një

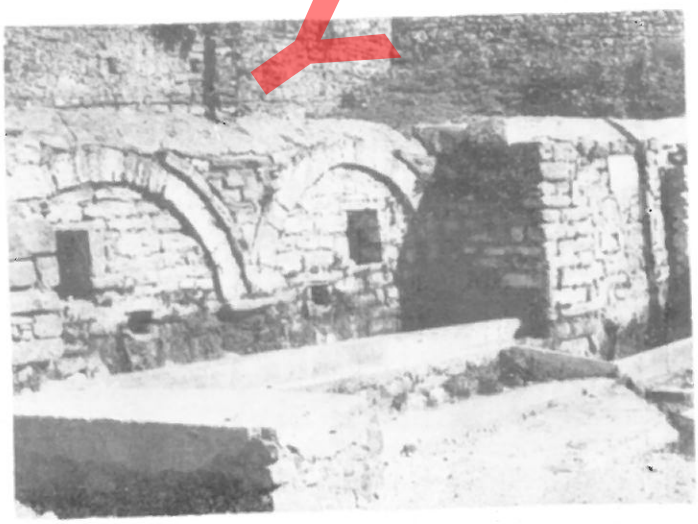

Fig. 4

pus kuadratik kalon në nyjen shpërndarëse, që në Lunxhëri quhet «qastër». Nga qastra uji shpërndahet në dy drejtime duke kaluar nëpër vrimat rrethore të hapura në rrasat e gurit që e kufizojnë. Qastra është ndërtuar me pllaka guri në këmbë me vrima rrethore prej nga uji shpërndahet nëpër dy-tre degëzime.

Kroi i madh i Qestoratit ndodhet në pikën më të lartë të fshatit. (Tab. 3), Ai e merr ujin nga mali në vendin e quajtur «Mëma e Ujit» me anën e dy kanaleve 50 e 100 m të gjatë të ndërtuar me rrasa guri. Ky krua i pambuluar është i thjeshtë, me një mur guri me dy harqe të verbër e me dy lugje guri. Uji nga lugjet bie poshtë në magje, siç quhet nga vendasit korita ose vaska e gurtë ku pijnë ujë kafshët. Nga magjja me anën e një kanali uji i kroit futet në bendin e vaditjes, (fig. 5) suvatuar nga brenda, me volum 35 m^3 ujë. Në daljen nga bendi uji me anën e qastrës dërgohet në dy drejtime për vaditje.

Ujësjellësi i Qestoratit i përket shek. XIX. Nga burimi, «Mëma e Ujit», uji zbriste në fshat, për 500 m me anë tubash plumbi, ku hynte në një dhomë kontrolli me qemer (1.5 x 3.7 m). (fig. 6). Pas kamares së kontrollit, në fundin e së cilës ka një tub pastrimi prej qeramike me diametër 10 cm, uji shkonte përsëri me tuba plumbi[6] deri tek çezma e shkollës. Në Qestorat në kujtesën e popullit ruhet emërtimi «Sujollxhi» i mjeshtërve të ndërtimeve për ujin e pijshëm.

Kroi i Këllezit (tab. II) është i paisur me bend për vaditje. Ky është kroi i sipërm i fshatit, një kru me mur të rrafshët, me dy lugje metalike. Nga ma gjeja uji hyn në bendin me volum 56 m^3 ujë. Dalj e ujit nga bendi bëhet nga vrima e hapur poshtë n murin gjatësor.

Veç këtyre krojeve në Lunxhëri ka dhe mjaft kro je të tjera të thjeshta të realizuara pa pretendim arkitektonike dhe pa funksione ujitëse. Por nga an hidraulike sikurse dhe të tjerat, ata janë zgjidhu mjaft mirë. Shumica e tyre ka tubacion qeramik os kanal me rrasa guri nga burimi tek rezervuari de kantues para lugjeve, rezervuar dekantimi, magj për kafshët poshtë lugjeve, sofate për ulje anash mureve, kamare në muret ballorë ku vendosen ene e pajisje, etj.

Tre krojet e Mingulit janë në qendër të fshati afër njeri-tjetrit. Prej tyre dy janë në funksion, ndërsa më i vjetri sot ka shteruar. Kroji më i vjetër (tab. III fig. 7) nuk ka pasur lugje, uji dilte në të nëpërmje dy vrimave të mëdha në tokë. Muri ballor ka pesë kamare kuadratike. Kroji i dytë ka dy vrima uji po lugje, kurse kroji i tretë, më i voni, ka një lug guri.

Tre krojet e Nokovës, nuk i përkasin së njëjtës kohë. Më i riu, pranë kishës, në verë pa ujë, furnizohet me tuba qeramike nga sipër. Kroi poshtë tij, më i vjetri, i cili sot ka shteruar, ka pasur 4 dalje uji, pesë kamare dhe magjen e ujit përfund. Kroi i poshtëm ka dy lugje metalike dhe magjen nën to. Mbi

Fig. 5

Fig. 6

6) Tubi i plumbit e kishte diametrin e punës 21 mm, dhe trashësinë e mureve 4 mm.

Poor COPY

DO NOT COPY

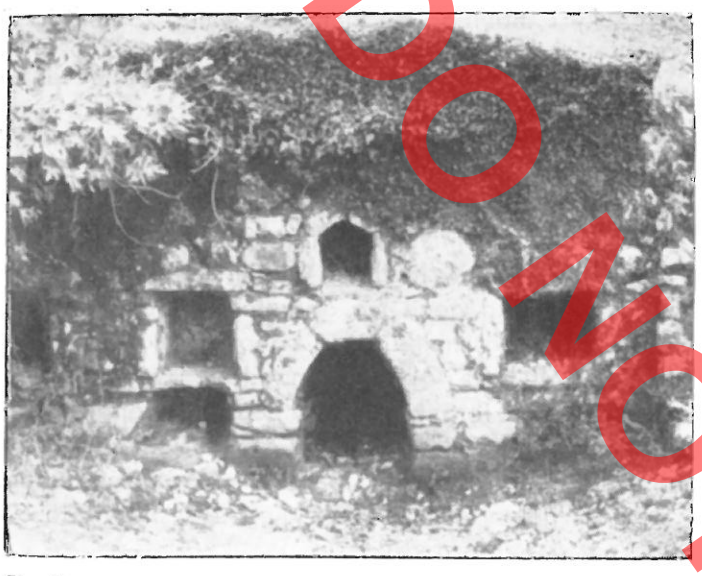

Fig. 7

Fig. 8

kroin është depozita e ujit mbuluar me qemer guri, me një vrimë sipër për pastrimin e dekantimeve.

Kroi i Shulit në Këllëz ka qemer të verbër, me dy lugje guri, i cili shfrytëzohet nga kafshët për pirje uji. Në qendër të fshatit ndodhet kroi i Mesit me dy dalje metalike për ujë e me dy kamare në mur. Ka një magje betoni.

Kroje të thjeshta ka edhe në Stegopull. Mjaft nga këto kroje, të thjeshta por tepër funksionale, janë kryesisht ndërtime të shekullit të kaluar.

Urë – kanalet.

Veç krojeve për ujin e pijshëm, në Lunxhëri uji shfrytëzohet për vaditjen e tokave si dhe për vënien në lëvizje të mullinjve.

Për këto qëllime uji qarkullonte nëpër kanale të hapura gjatë trasesë së të cilave ndërtoheshin vepra arti, si urë-kanale për kalimin e depresioneve të terrenit ose mure mbajtëse në shpatet kodrinore.

Urë kanali mbi përroin e Damos. Mbi të kalon uji i mullirit të Gjatit, që ushqehet nga përroi i Hosit, rreth 500 m nën fshatin Erind. Ky ujë shfrytëzohet për vaditje. Urë kanali ka vetëm një qemer mbi të cilin kalon kanali me seksion 45 x 67 m.

Urë-kanali mbi përroin e Çorrovolicave (tab. IV) me gjatësi 7 m e gjerësi 1.5 m ka seksion në formë U-je me gjerësi 73 cm. Më tej uji i kanalit me gjatësi rreth 3 km. pasi lëviz dy mullinj drithi vadit fushën poshtë Erindit.

Urë-kanali i fshatit Nokovë (tab. IV. fig. 8) ndodhet poshtë bendit të vaditjes. Ujë-kanali me gjatësi 11 m e gjerësi 1 m është punuar me gurë të zinj pllakë.

Urë-kanal i Qestoratit (tab. IV) me gjatësi 7 m ndodhet pranë kroit me bend të këtij fshati. Këtu uji kalon nga bendi i kroit dhe degëzohet nëpërmjet qastrës.

Mullinjtë e Drithit

Në Lunxhëri uji nuk shfrytëzohet vetëm për vaditje, por dhe për vënien në lëvizje të mullinjve të drithit.

Mullinjtë e Këllezit janë në gjendje rrënoje (tab. V). Këta e merrnin ujin me anën e një kanali nga bendi i Rigës në përroin e Gurrës. Mulliri i sipërm mbulohet me qemer me prerje harku të mprehtë që përforcohet me dy harqe rregjiditeti. E gjithë ndërtesa nga ana e poshtme për arsye të terrenit të pjerrët, është përforcuar me dy mure mbajtëse. Ky mulli është i fortifikuar, nuk ka asnjë dritare, po në murin e poshtëm në lartësinë 2.3 m nga toka ka dy frëngji të ngushta. Në murin nga perëndimi ka dhe vatrën me oxhakun. Pranë këtij mulliri disa metra poshtë ndodhet mulliri i dytë, më i vogël se i sipërmi,

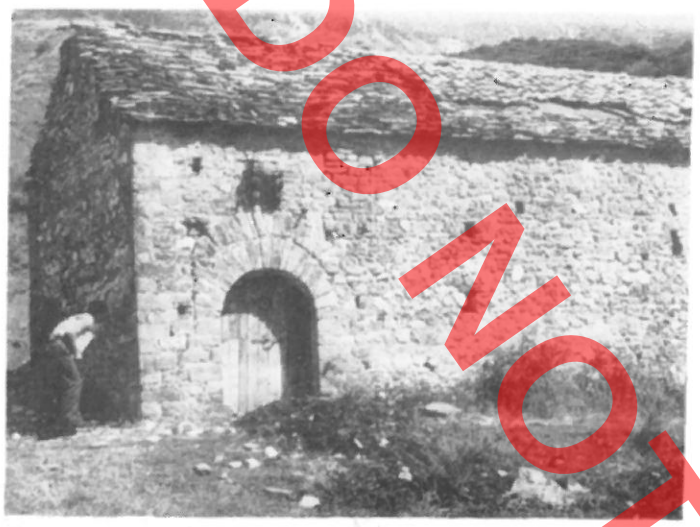

Fig. 9

edhe ky i mbuluar me qemer. Qemeri i mullirit t poshtëm ka dhe tiranta druri në nivelin e themeleve Sipas thënieve të vendasve këta mullinj duhet të je në ndërtuar gjatë shek. XVIII.

Mulliri në fshatin Gjat i njohur me emrin mulli i Zogajve, (tab. V, fig. 9), e merr ujin rreth 500 m më lart me kanal nga përroi i Hosit. Ky mulli i she kullit të XIX-të shfrytëzohej nga fshatrat Karjan, Ka kos, Gjat e Erind. Mulliri i Gjatit me planimetri ka tërkëndëshe ka qenë me dy kate. Me sa duket ka i sipërm, me dysheme druri, banohej nga pronarët mullirit. Mulliri i Gjatit që ndodhet i veçuar jasht fshatit ishte i fortifikuar. Njëmbëdhjetë frengji mbro nin murin gjatësor ballor, ndërsa hyrja kontrollohe nga një frëngji e pjerrët. Muret e mullirit janë punua me gurë gëlqerorë me breza me rrasa shtufi çdo 60 -70 cm dhe breza druri.

DO NOT COPY

TAB. I

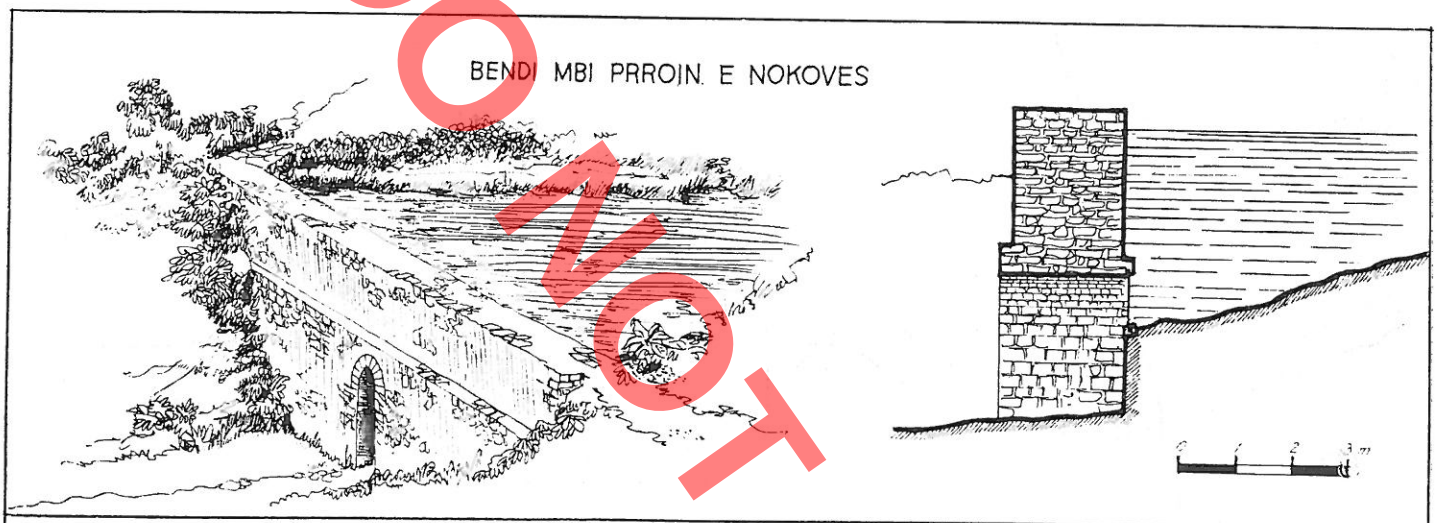

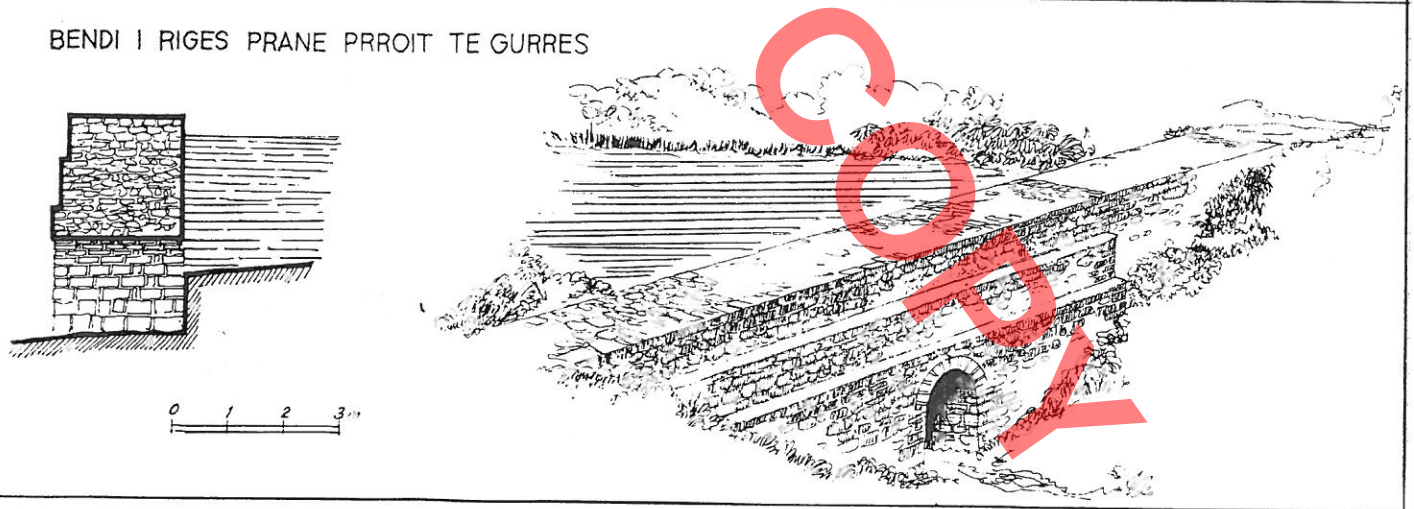

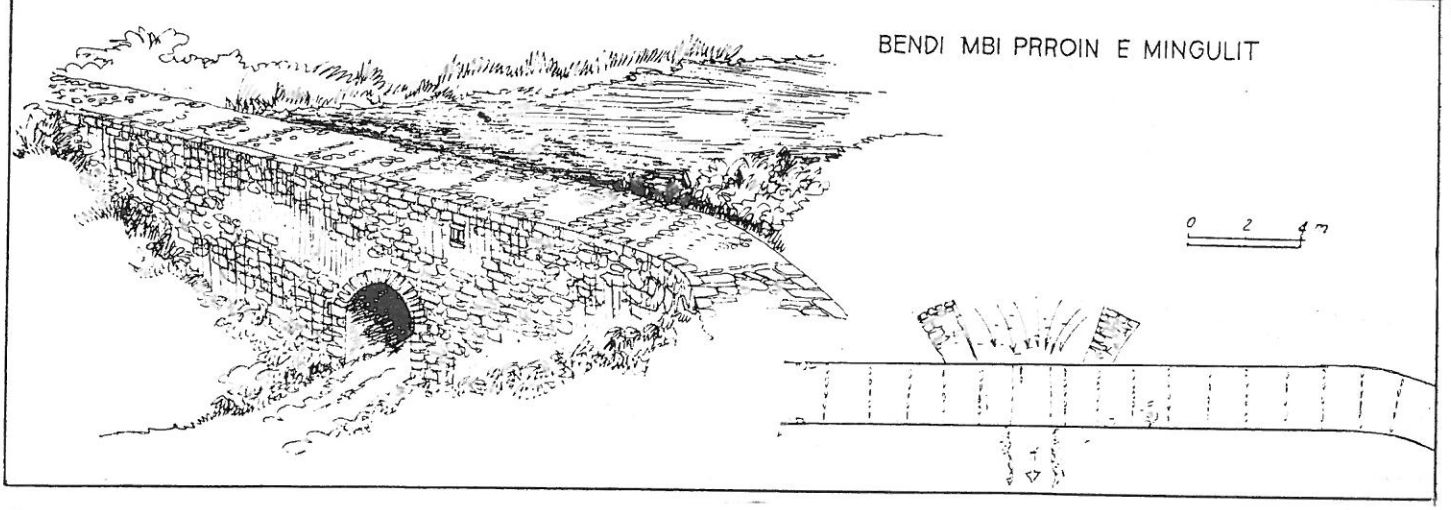

DO NOT COPY

TAB.

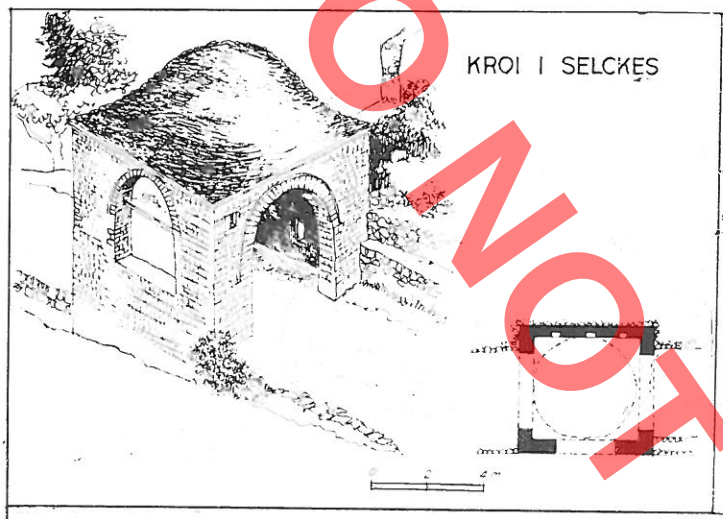

KROI I SELCKËS

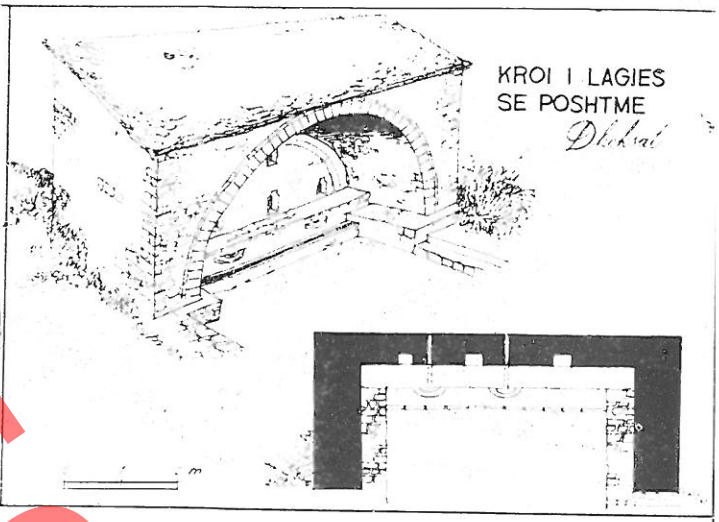

KROI I LAGIES SE POSHTME

Dhëmbaj

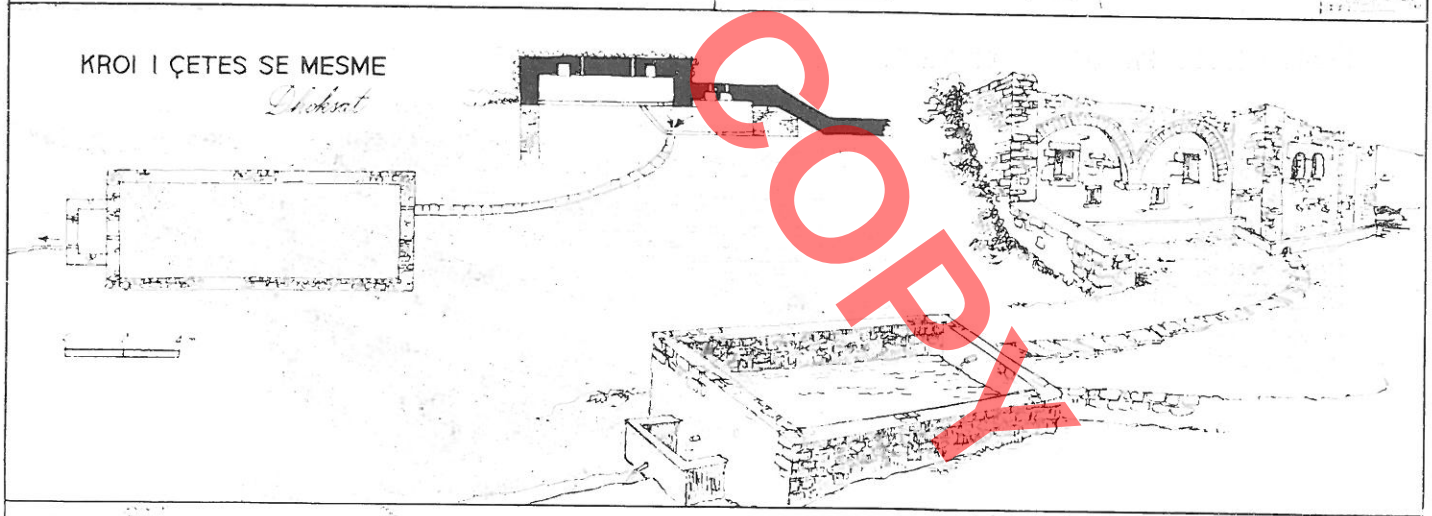

KROI I ÇETES SE MESME

Dhëmbaj

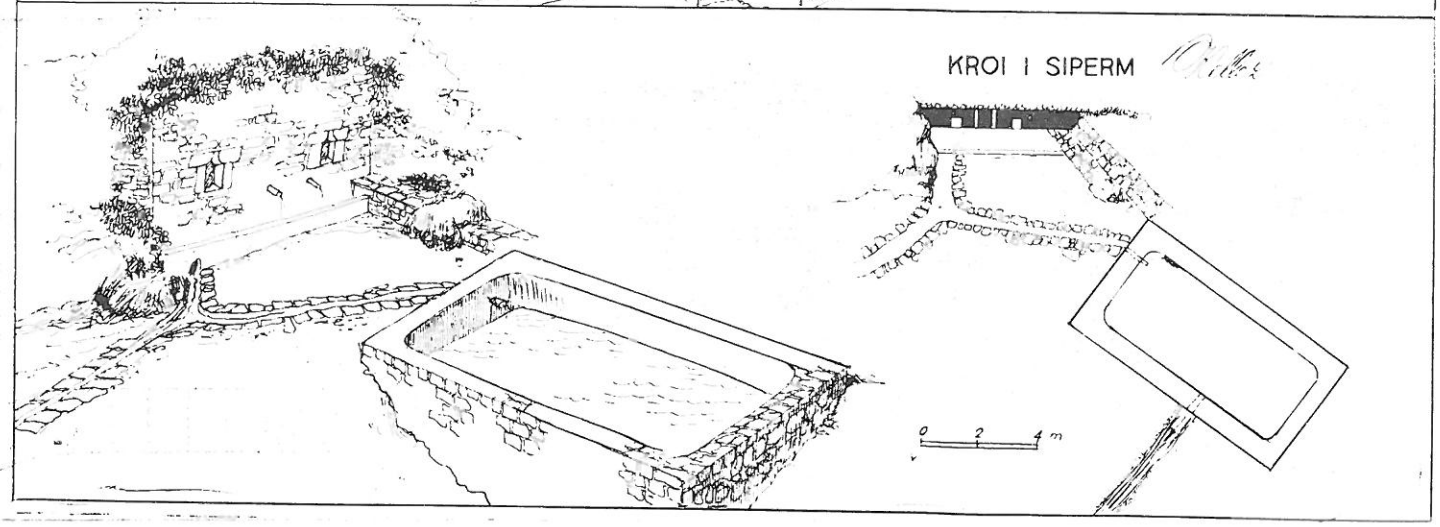

KROI I SIPERM

DO NOT COPY

TAB. III

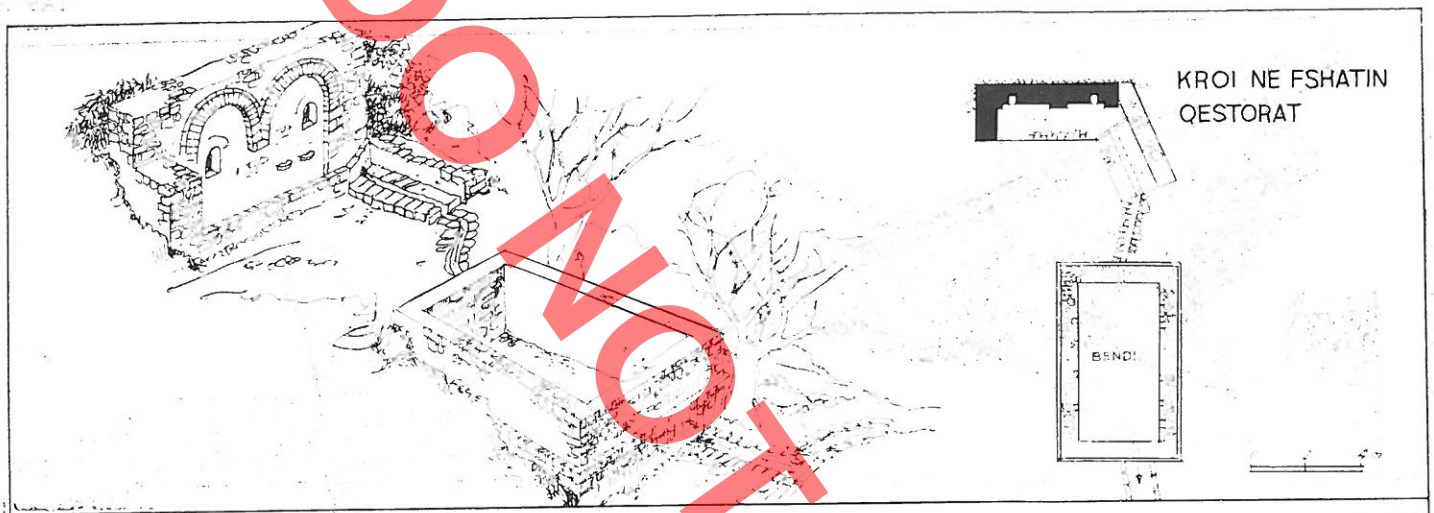

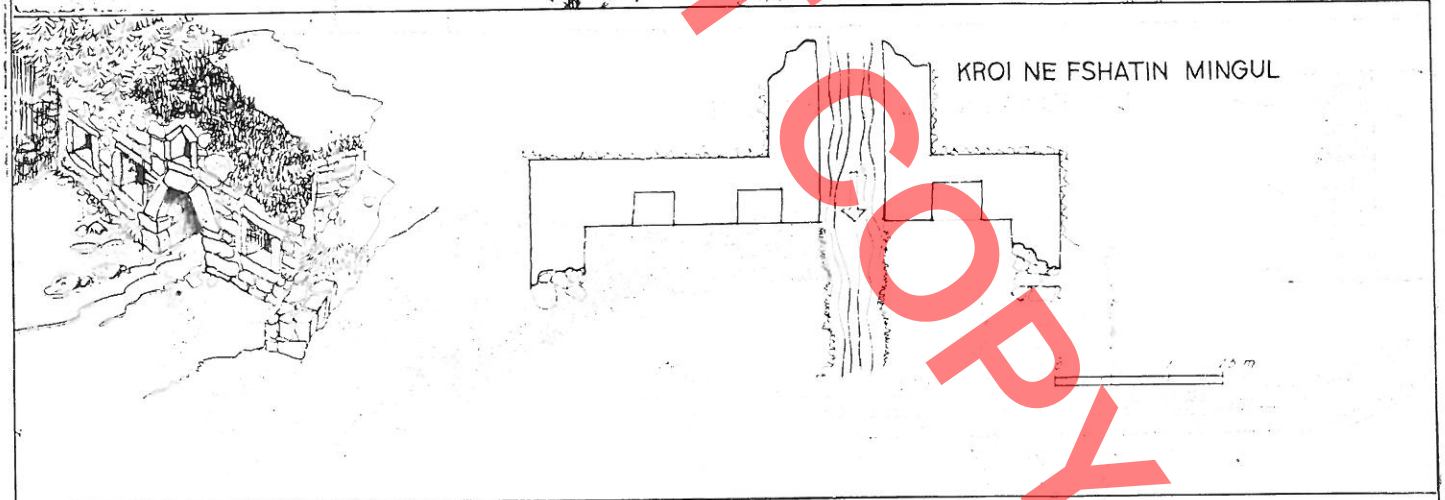

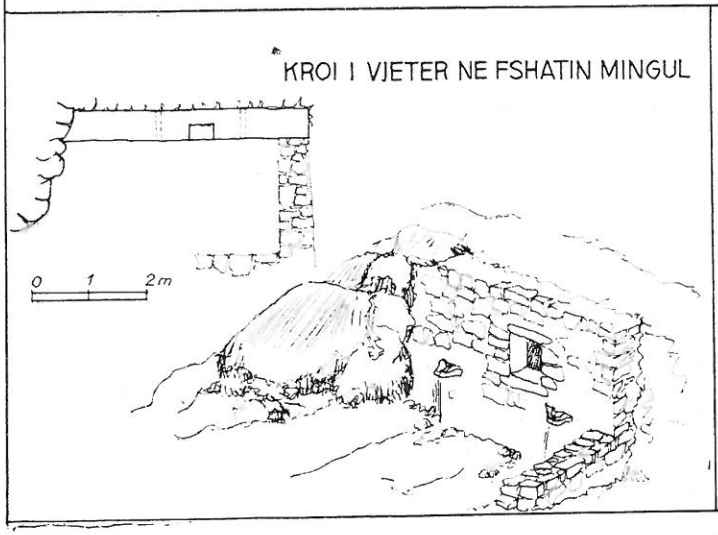

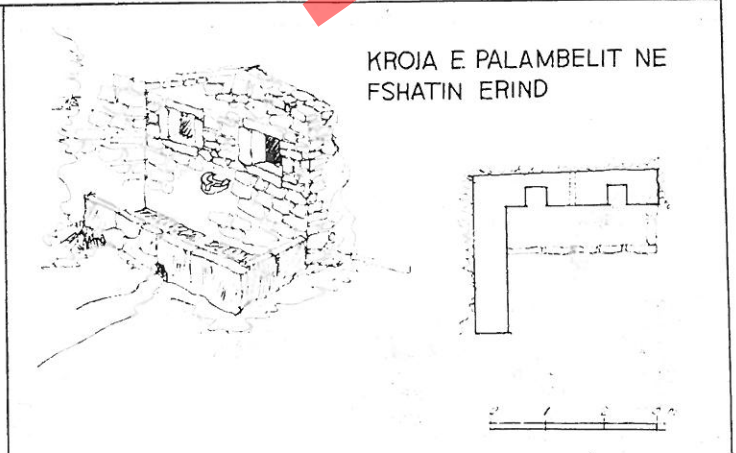

DO NOT COPY

DO NOT COPY

TAB. I

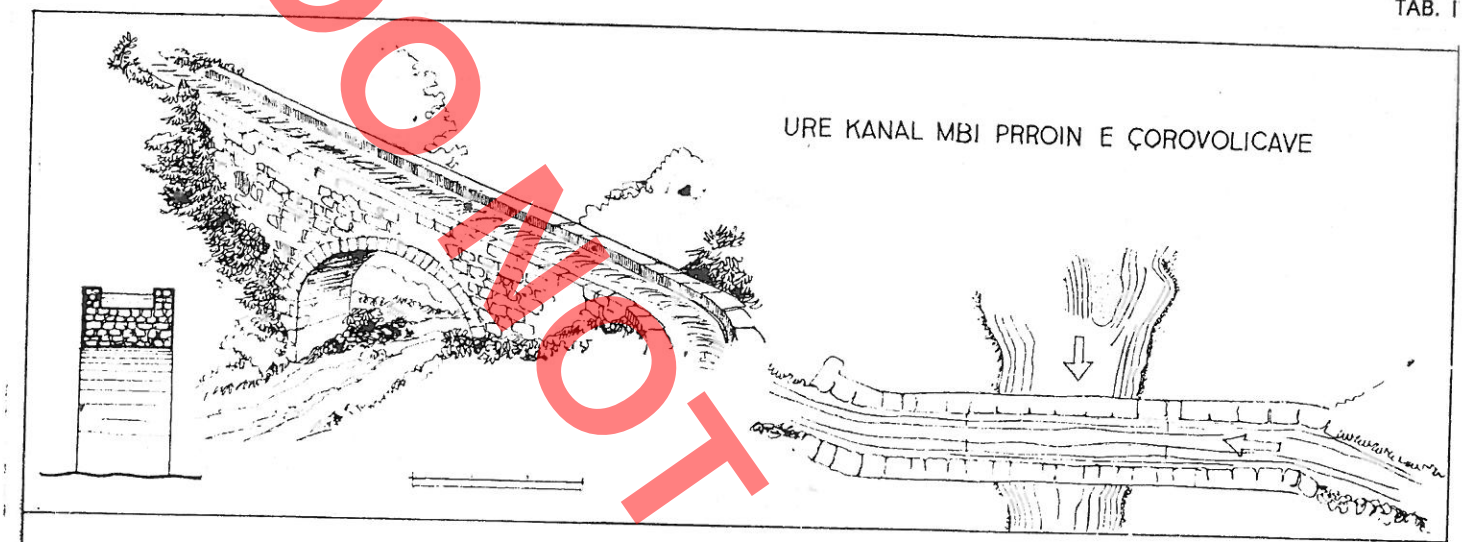

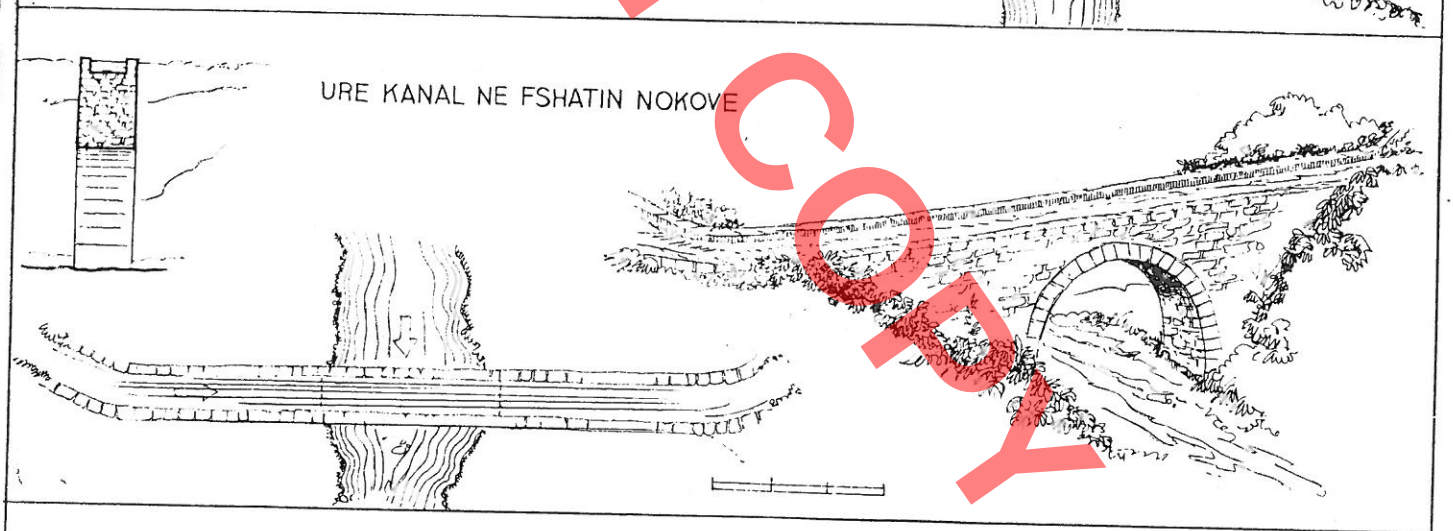

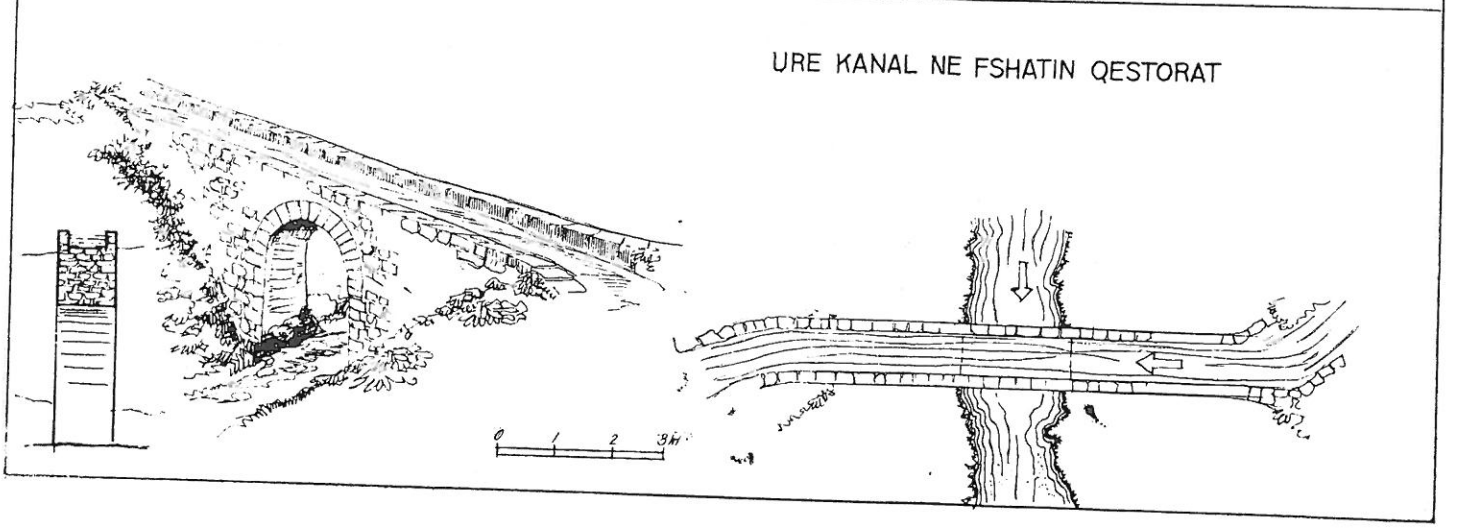

TAB. V

DO NOT COPY

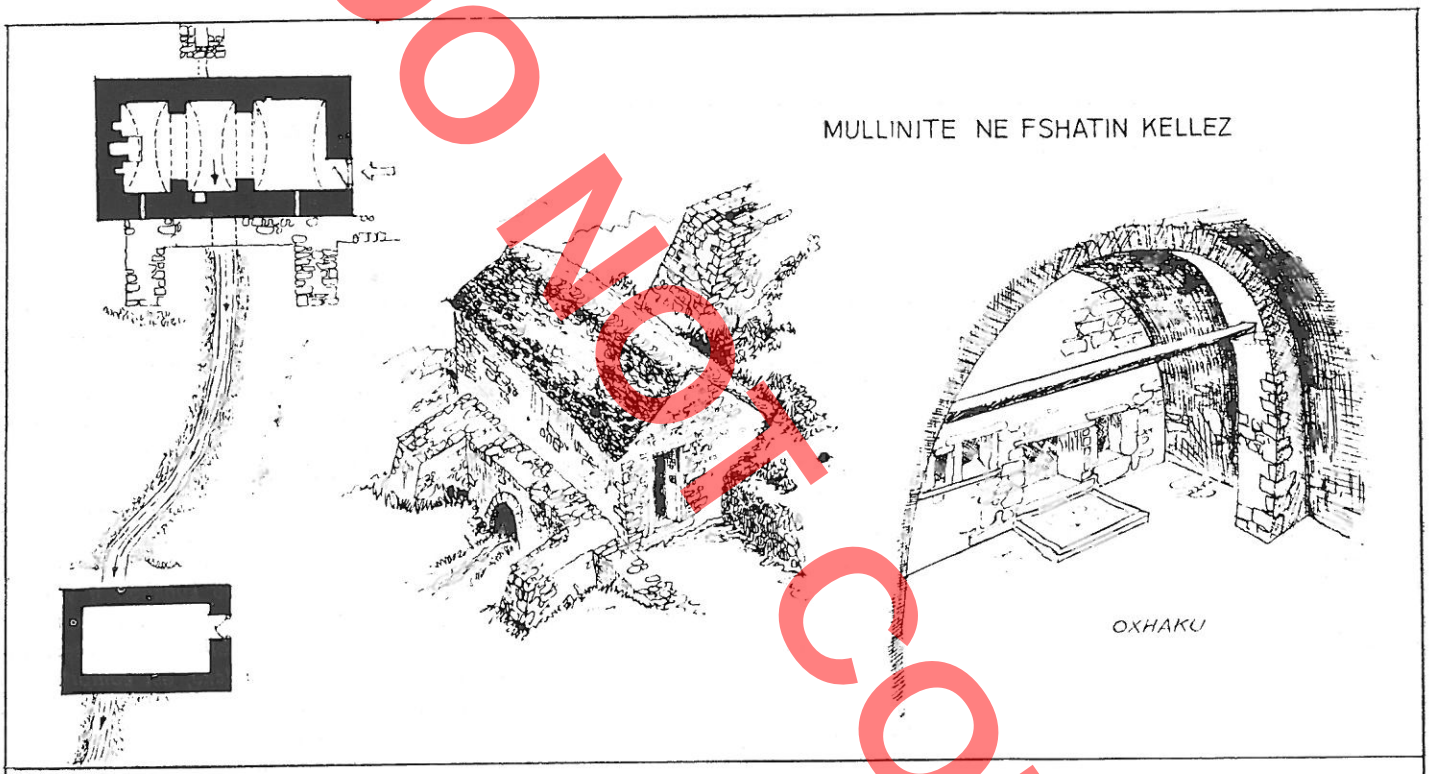

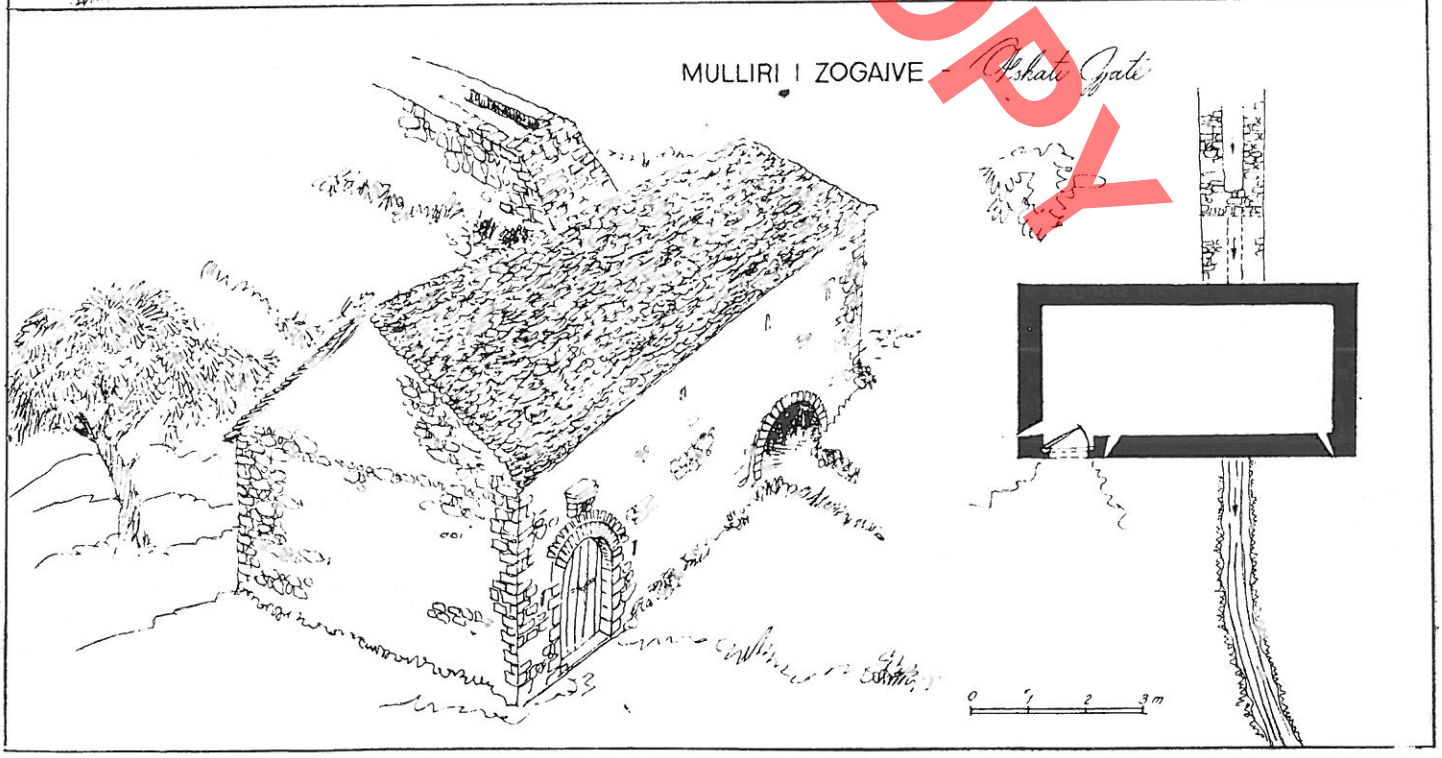

Valter SHTYLLA

DO NOT COPY

ANCIENNES CONSTRUCTIONS HYDRAULIQUES REALISEES PAR LES MAITRES DE LA REGION DE LUNXHERI

La région de Lunxheri s'étend au nord-est de la ville de Gjirokastra, au pied de la montagne de Lunxheri. Les villages s'allongent sur la rive droite du Drino, depuis le col de Selcka jusqu'aux alentours du col de Çajupi, selon cet ordre: Selcke-Skegopull-Saraqinisht-Tranoshisht-Krinë-Qestorat-Dhoksat-Këllëz-Mingul-Nokovë.

Au cours de la période entre les XVe-XIXe sc. au-dessous des villages de Lunxhëri, passait la route commerciale des caravanes qui reliait la vallée de la Vjosa à celle du Drino. Les différents objets hydrauliques conservés jusqu'à nos jours dans cette région, ainsi que les nombreuses sources documentaires des siècles passés, démontrent que les maîtres de Lunxhëri étaient des maîtres renommés dans le domaine de la construction des oeuvres hydrauliques telles des: fontaines, tuyaux, barrages moulins etc. Ces anciens objets conservés qui par ci et par là fonctionnent dans quelques villages de cette région, remontent aux XVIIIe-XIXe sc., alors que les sources historiques parlent d'une plus ancienne tradition dans ce domaine. D'après Pouqueville, ou début du XIXe sc. Dhoksat, Nokovë et Këllez formaient une ancienne unité d'albanais qui exerçaient depuis longtemps déjà dans l'Empire d'Orient, le métier des fontainiers. C'est à leurs ancêtres qu'ils attribuent la construction des aqueducs sur des arcades. Au milieu du XVIIe sc., Tchélébi dit que les fontainiers albanais entammaient leurs travaux après de minutieux calculs et des mesurages géométriques. D'après un document qui date avril 1679, les villges sujollxhinj, de la région de Gjirokastra, étaient chargés à construire les oeuvres hydriques. A la fin du XVIIIe sc. et au début du XIXe sc., les villages de Lunxhëri étaient la propriété d'Ali Pacha de Tepelena. Celui-ci s'efforça de centraliser la direction économique de ses propriétés, en effectuant entre temps par ci et par là quelques travaux de bonification et d'irrigation. Notamment ces initiatives dans le domaine de la technique d'irrigation, trouvèrent appui dans la région de Lunxhëri, où il existait déjà une très ancienne tradition. D'après les données orales, c'est justement à Lunxhëri qu'on rencontre plusieurs constructions hydriques réalisées à l'époque d'Ali Pacha de Tepelena.

Les barrages d'eau

Les villages de Lunxhëri se situent au pied de la montagne de Lunxhëri alors que leurs terres se trouvent tout au-dessous, en plaine. Puisque dans cette région l'eau est abondante, l gens pensèrent à l'utiliser le mieux possible pour l'irrigatic des barrages avec des pierres liées au mortier de chaux. A milieu de ce barrage, tout en bas, on a laissé un trou, qui pe dant la nuit est bouché avec des morceaux de bois, à l'int rieur du bassin. L'eau collectée au cours de la nuit, est utilis pendant le jour pour l'irrigation des terres.

Des trois barrages conservés dans cette région, celui d Këllëz, celui de Nokov et celui de Migul, probablement d XIXe sc., seulement les deux premiers fonctionnent encore.

Les sources d'eau. Dans la région de Lunxhëri il y a plu d'une source d'eau pour chaque village. On en rencontre de deux types: celles couvertes d'un toit et celles découvertes. L'un des premières sources d'eau, celle de Selckë, est comprise dan une construction cubique, avec trois arcs latéraux, surmonté d'une coupole sphérique en pierre.

Certaines des sources de la région de Lunxhëri sont utilisée même pour l'irrigation des potagers du village et des terres qu s'y trouvent. On en rencontre deux à Dhoksat, une à Këllez e une autre à Qestorat. Après son emmergence, l'eau est col lectée au moyen de quelques cannaux dans un réservoir ouver en forme de parallélépipède d'où, par un autre système d captage est distribuée à l'irrigation des potagers du village.

Dans le village de Qestorat, on rencontre les traces d'u aqueduc du XIXe sc. Au moyen de tuyaux de plomb 500 m d long l'eau descendait de la source «Mëma e Ujit» (La mère d l'eau) passaient dans la chambre de contrôle surmontée d'une voûte et allaient jusqu'à la fontaine de l'école.

Les ponts-aqueduc — Dans la région de Lunxhëri l'eau es utilisée à irriguer les terres et à mettre en mouvement les moulins. Dans ce but, l'eau était captée dans des canaux ouverts qui parfois exigeaient la construction d'oeuvres d'art tels des ponts-aqueduc (à Erind, Nokovë) des murs de soutènement etc.

Dans le village Qestorat, il y a un petit pont-aqueduc près de la source à barrage du village.

Les moulins de Drisht. On n'y conserve que trois moulins, deux au village Këllëz et l'autre au village Gjat. Celui-ci, prend l'eau du torrent de Has 500 m plus haut, au moyen d'un canal. Le moulin de Gjat se trouve écarté du village, c'est pourquoi il fut un objet fortifié, muni de onze meurtrières tout au long du mur frontal, alors que l'entrée était dôtée à sa droite, d'une meurtrière en pente.

DO NOT COPY

Aleksandër MEKSI

RRETH ARKITEKTURËS SË XHAMIVE TË SHEKUJVE XV – XVI NË SHQIPËRI

Arkitektura e xhamive të shekujve të parë të pushtimit osman në Shqipëri, ka qenë objekt punimesh të veçanta, që trajtojnë aspekte të ndryshme historiko – artitektonike të saj[1]. Në këtë shkrim do të diskutojmë për problemin e fillimit të ndërtimit të faltoreve të kultit mysliman në Shqipëri, vendosjen në kohë të disave prej tyre, si dhe mbi karakteristikat e përgjithshme të kësaj arkitekture dhe etapat e zhvillimit të saj. Shtytjen për këtë na e dha artikulli i Gj. Frashërit dhe S. Dashit **«Zhvillimi i arkitekturës islamike shqiptare të xhamive (probleme të Periudhizimit)»**, me të cilin nuk jemi të një mendje në disa pika.

Për kohën e fillimit të ndërtimit të faltoreve të para islamike në vendin tonë, janë shprehur mendime të ndryshme, M. Kiel mendon se që nga fillimet e pushtimit të trojeve shqiptare në vitet 80-të të shek. XIV e deri në përfshirjen e tyre në shtetin osman nga ana e Sulltan Muratit II, rreth vitit 1430, ka pak mundësi që të jenë ndërtuar faltore islamike, ndërsa vendosja e një administrate të rregullt me nëpunës dhe ushtarakë sjell nevojën për faltore dhe institucione, për kulturën islame[3]. Gj. Frashëri dhe S. Dashi janë shprehur se «xhamitë më të hershme të ndërtuara në Shqipëri i takojnë pjesës së parë të shek. XV, kur ajo u përfshi në organizimin politiko-shoqëror dhe administrativ të perandorisë osmane» dhe se «xhamitë e periudhës së parë qenë, me ndonjë përjashtim të rrallë, të thjeshta, pasi ato u ngritën me shpejtësi për nevojat e garnizoneve ushtarake të pushtuesve». Në artikull, objekt i këtij diskutimi, Gj. Frashëri dhe S. Dashi shprehen se xhamitë e para janë ndërtuar menjëherë me pushtimin e qyteteve, pra për nevojat e garnizoneve dhe jo për nevojat e popullsisë qytetare, mendim edhe sipas nesh i drejtë[4].

Nga burimet historike të drejtpërdrejta, xhamia më e hershme, që njihej deri më sot, ishte ajo e Fatihut ndërtuar në kalanë e Elbasanit në vitin 1466[5]. Nga kërkime më të hollësishme në burimet, na rezulton se «në kalanë e Krujës, kisha brenda kullës u shndërrua për t'u përdorur gjysma për mexhide, ndërsa gjysma tjetër për banim». Këtë dëshmi e kemi në numërimin e pronave të timarit të Kadiut të Akçe-

1) M. Kiel, **Aspects of attoman-turkish architecture in Albania,** Fifth International Congres of Turkish Art, Budapest 1978, 541-548, Gj. Frashëri – S. Dashi, **Karakteristika arkitektonike të disa xhamive në vendin tonë,** Monumentet historike në vendin tonë, Tiranë, 1978, 41 – 48, A. Meksi, **Ndërtimet e kultit mysliman në Shqipëri,** Studime historike 1, 1980, 189-218. M. Kiel, **Some reflections on the origins of provincial tendencies in the ottoman architecture of the Balkans,** Islam in the Balkans, Edinburgh 1979, 19 – 23.

2) Në Monumentet 2, 1986, f. 51 – 76.

3) M. Kiel, **Aspects...,** 542.

4) A. Meksi, **Vep.cit,** 190, **Historia e Arkitekturës Shqiptare, Maket,** Tiranë 1979, 347 «... sigurisht që për nevojat e trupave pushtuese në kalatë e garnizoneve, që në periudhën e parë të pushtimit u ndërtuan faltore të kultit islamik, të cilat nuk kanë arritur deri në ditët tona».

5) Gj. Frashëri, S. Dashi, **Vep.cit,** 54 – 55.

hisarit, sipas defterit të regjistrimit të vitit 1431 – 32 (835 H)[6]. Një dëshmi tjetër pak më të vonë, na e jep defteri i regjistrimit të Përmetit dhe Korçës, në shënimet shtesë të të cilit përmenden timaret e imamit të Korçës dhe atij të Përmetit[7], që tregojnë për bashkësi të organizuara islame.

Në artikullin e mësipërm, duke u mbështetur në të dhëna të këtyre dy deftereve, autorët shprehen se «në Krujë, Korçë, Përmet garnizonet ushtarake osmane duhet të jenë vendosur qysh në kohë të Sulltan Bajazitit I (1389 – 1402) dhe me shumë probabilitet në vitet e fundit të shek. XIV»[8]. Sipas tyre, megjithëse defterët flasin për Krujën, Korçën dhe Përmetin, kjo nuk përjashtonte mundësinë e pranisë së garnizoneve perandorake në fund të shek. XIV edhe në qytetin e Beratit, Vlorës, Kaninës apo Gjirokastrës, mendim i cili, ndryshe nga historiografia, e çon pushtimin e qyteteve kryesore të Shqipërisë në fund të shek. XIV.

Ne mendojmë se përcaktimi i kohës së pushtimit të trojeve shqiptare nga turqit dhe në mënyrë të veçantë i qyteteve dhe vendosjes në to të garnizoneve dhe administratës, paraqet rëndësi për problemin që shtrojmë, përderisa ndërtimi i xhamive të para lidhet me vendosjen e garnizoneve dhe administratës osmane. Inkursioni më i hershëm turk, që dëshmohet në trojet e shqiptarëve, është ai i viteve 1382-83 kur trupat turke, nën drejtimin e Timur Tashit u futën në zonën e Korçës, pas marrjes së Manastirit[9]. Më vonë, një ekspeditë tjetër, gjithashtu nën komandën e Timur Tashit, futet në fushën e Savrës (Lushnjë) ku ndeshet me një koalicion feudalësh shqiptarë me në krye Balshën e II, i cili vritet në këtë betejë. Fillon në këtë mënyrë një periudhë e gjatë sulmesh të trupave turke, në gjithë territorin shqiptar, në formën e ekspeditave, të cilat tërhiqeshin pasi siguronin vasalitetin e feudalëve vendas nda Sulltanit dhe pagimin e haraçit. Në këto kushte, ku si rezultat i rrethanave historike, feudalët rifitonin pa varësinë, në këtë rast, deri në vendosjen përfundimtare të pushtimit osman që shoqërohej me vendosjen e garnizoneve dhe administratës, as që munc të flitet për ndërtim faltoresh islamike.

Trojet shqiptare që pushtohen më herët nga turqit janë ato të Shqipërisë Juglindore, me qendër Korçën. Të dhëna të drejtpërdrejta për kohën e pushtimit të saj nuk ka; por ajo mund të përcaktohet duke u nisur nga pushtimi i Manastirit në vitin 1383 dhe Ohrit në vitin 1394[10]. Nga ana tjetër në defterin e regjistrimit të Korçës dhe Përmetit, për disa nga timaret e Korçës thuhet qartë se «janë që në kohën e Sulltan Bajazitit» (1389 – 1402)[11], e cila duhet të jetë dhe koha e pushtimit të krahinës, ndërsa për timaret e Përmetit, me përjashtim të njërit[12], nuk përmendet Sulltan Bajaziti, por thjesht «e gëzojnë që nga koha e Sulltanit të ndjerë», d.m.th. Sulltan Mehmetit të I (1402 – 1421).

Historiografia e huaj dhe ajo shqiptare, të mbështetura në burimet dhe dokumentacionin e kohës, kanë arritur të përcaktojnë mjaft qartë se qyteti i Beratit ra në duart e Turqve në vitin 1417[13]. Po atë vit turqit morën dhe Vlorën,[14] më 1418 Gjirokastrën[15], ndërsa Krujën kishin arritur ta shtinin në dorë në vitin 1415[16]. Kështu mendimi i shprehur nga Gj. Frashëri dhe S. Dashi për kohën e pushtimit të qyteteve të mësipërme në fund të shek. XIV nuk qëndron, sepse kundërshtohet nga të dhënat historike. Përsa i përket Krujës, në artikullin në diskutim autorët shprehen se pushtimi i Krujës dhe vendosja e garnizoneve turke ka ndodhur në kohën e Sulltan Bajazitit. Për këtë ata nisen nga shënimi në Defte-

DO NOT COPY

6) H. Inalçik, **Hicri 835 tarihli, Suret-i Defter-i Sançak-i Arvanid,** Ankara 1954, 107 (timari 287).

7) **Defteri icmal vilayeti Gorice, Premedi ve Konica, Basbakanlik Arsivi, maliyéden mudevver, defter n – 231,** 18 – 19 dhe 106.

8) Gj. Frashëri, S. Dashi, **Vep.cit,** 55.

9) **Lufta shqiptaro-turke në burimet osmane,** (Përgatitur nga S. Pulaha) Tiranë 1968, 128 (Idriz Bitisi)

10) S. Pulaha, **Popullsia shqiptare e Kosovës gjatë shek. XVI-XVII,** Tiranë 1984, 1803 mendon se kjo do të ketë ndodhur me mjaft gjasë në dhjetëvjeçarin e fundit të shek. XIV, kur dhe krijohet njësia e parë administrative apo e Korçës, Përmetit dhe Korçës.

11) **Defteri içmal vilayeti Gorice, Premedi ve Konica, Basbakanlik Arsivi, maliyeden mudevver, defter-i -231,** 29, 83, 88, 104, 107, 108, 109, 110.

12) **Po aty,** 42, Timari i Milos.

13) N. Iorga, **Notes er extraits pour servir a l'histoire des croisades XV siecles,** Paris, 1989, seconde serie, 160 – 161 (lajm i datës 26.8.1417).

14) **Historia e Shqipërisë,** Tiranë 1959, 248.

15) **Burime tregimtare për historinë e Shqipërisë, shek. X-XV** Tiranë 1975, 314, shën. 69 (Kronika e Tokove).

16) **Historia e Shqipërisë,** f. 248.

rin e vitit 1431-32 për timarin e Akçehisarit (133 a), se banorët e kalasë nuk duhet të paguajnë asnjë taksë, përveç haraçit dhe përveç kësaj kanë dhe dokumenta të lëshuara nga Jakut Pasha dhe Hoxha Firuz Pasha, të cilët sipas Inalçikut ishin bejlerbejë të Rumelisë të kohës së Sulltan Bajazitit. I. Por Inalçiku shprehet se pavarësisht nga kjo, nuk mund të flitet për vendosje të sistemit të timarit në Krujë në këtë kohë, sepse në Defter cilësohet qartë koha kur përfshihet Akçehisari në sistemin e timarit (koha e Sulltan Mehmetit I), dhe se nga të dhëna të tjera rezulton që pushtimi i tij ka ndodhur në vitin 1415.[17] Nga burime venedikase mësojmë se në vitin 1395, Senati vendos të mos u japë më 100 dukatet e caktuar si provizion, sunduesve të Krujës, Mark Barbadigos dhe gruas së tij Helena Topia, për shkak se i kanë dorëzuar turkut kalanë e Krujës.[18] Mundet që dokumentet e mësipërme, kur sunduesit e përmendur janë vasalë të turkut dhe eventualisht kemi një pushtim të përkohshëm të kalasë nga ana e turqve, t'i takojnë kësaj kohe.

Njohja e dinamikës së pushtimit osman të trojeve shqiptare, që fillon me ekspeditat plaçkitëse, vijohet me ekspeditat që sigurojnë nënshtrimin dhe vasalitetin me pagimin e haraçit, dhe përfundon me pushtimin e mirëfilltë dhe vendosjen e garnizoneve turke, si dhe përfshirjen e trojeve të pushtuara në sistemin e timarit, është me rëndësi për çështjen që trajtojmë. Duke mos qenë të pushtuara njëherësh të gjitha tokat e banuara nga shqiptarët, kuptohet që dhe ndërtimi i faltoreve islamike nuk është kudo i njëkohshëm. Ndërtimet më të hershme duhet t'i takojnë me mjaft gjasë Shqipërisë Juglindore që pushtohet nga turqit më përpara. Një sërë kryengritjesh të shqiptarëve gjatë viteve 30 të shek. XV të pasuara nga epopeja e Gjergj Kastriotit Skënderbeut, sjellin dhe ndërprerjen e pushtimit osman në disa qendra, një ndër të cilat ishte dhe Kruja. Në të tilla raste shqiptarët rrënuan faltoret islamike, që i takonin ideologjisë së pushtuesit, të cilin e luftonin, ndërkohë që fenë islame e kishte përqafuar vetëm një pakicë feudalësh. Rasti i Krujës, ku u prish xhamia e ngritur mbi kishën e kështjellës dhe u rindërtua një kishë tjetër mbi themelet e së parës,[20] e tregon qartë këtë.

Që me ekspeditat e para turke u pa qartë rreziku që përbënin ato për pavarësinë e vendit. Kundër këtij rreziku, popullsia vendase krijon koalicione për t'i përballuar me luftë dhe beteja të përgjakshme, si ajo e Fushë Kosovës në vitin 1389. Në të njëjtën kohë qytetet e bregdetit si Durrësin, Shkodrën e Lezhën kërkon t'i marrë Venediku. Këtë gjë Sinjoria e bëri për Durrësin në vitin 1391, duke e marrë nga Topiajt,[21] Lezhën në vitin 1393 nga Dukagjinët[22] dhe Shkodrën në vitin 1395[23].

Pushtimi turk u ndërpre për një pjesë të territoreve shqiptare gjatë periudhës së Skënderbeut. Por pas vdekjes së tij bijen Kruja me Lezhën, në vitin 1478, dhe Shkodra, në vitin 1479. Kështu që gjithë vendi, me përjashtim të Durrësit u fut nën zgjedhën Osmane. Megjithkëtë, zona të tëra të vendit ngrinin krye duke i rezistuar pushtimit osman, i cili për historiografinë tonë, quhet i përfunduar në vitin 1506 me rënien e ishullit të Lezhës.[24] Ndërkohë më 17 Gusht 1501 në duart e turqve bie dhe Durrësi.[25]

Dy të dhëna burimore flasin për ndërtimin e xhamive, menjëherë me pushtimin e kalave. Në Fetihnamenë e Krujës përmendet qartë prishja e kishave, ndalimi i këmbanave dhe ndërtimi i medreseve e sundimi i fesë islame.[26] Po kështu në përshkrimin e marrjes së Shkodrës nga turqit, thuhet qartë që kishat u kthyen në xhami.[27]

Gjatë shek. të XV kur akoma nuk ka një politikë të mirëfilltë islamizimi me dhunë, kështu për mbrojtjen e kështjellave shërbenin dhe të krishterët, ndërsa gjatë shek. XVI kjo detyrë iu ngarkohej vetëm myslimanëve.[28] Në periudhën e parë të pushtimit, kërkohet vetëm pagimi i haraçeve dhe dërgimi

17) H. Inalçik, **Vep. cit,** XV Timari 276. Timari i Subashit të Akçehisarit Hizer Beut, nefsi i Akçehisarit (133 a).
18) **A. Alb,** II, 535 (8.6.1395).
19) **A. Alb.,** II, 513, 514, 526, **Historia e Shqipërisë,** 243.
20) Gj. Frashëri, **Konservime arkeologjike në kalanë e Krujës,** Monumentet 1, 1985, 42.
21) **Acta Albaniae,** II dok. 487.
22) **Po aty,** dok. 501.
23) **Po aty,** dok. 526.
24) **Dokumente për historinë e Shqipërisë, 1479-1506,** II 1499-1506 (Përgatitur nga I. Zamputi, 448-449).
25) **Po aty,** 299 (dok. 231).
26) **Burime osmane....,** 382.
27) **Po aty,** (Mehmet Neshri 217), (Sollakzade 259).
28) S. Pulaha, **Qytetet shqiptare nën regjimin feudalo ushtarak osman të shekujve XV – XVI,** Monumentet, 1, 1984, 20.

fushatë kundër ishullit të Lezhës dhe për këtë u angazhuan Sanxhakbej të ndryshëm, si Feriz Beu i Shkodrës, Sanxhak beu i Krujës, ai i Elbasanit dhe ai i Durrësit,[56] por asnjëherë nuk del që ka trupa turke në fortesën e Lezhës, pra ajo vazhdon të jetë e braktisur. Mbas marrjes së Ishullit të Lezhës, kalojnë një sërë vitesh, deri sa kalaja të rindërtohet në vitin 1521 – 22 (928 H), nga ana e Muhamed Dervish Uzgurit me urdhër të Sulltan Sulejmanit, siç e mësojmë nga mbishkrimi ndërtimor.[57] Kësaj kohe i takon sipas nesh dhe ndërtimi i xhamisë së parë në këtë kala.

Përsa i përket xhamisë së Bardhë në kalanë e Beratit, e ndërtuar në kështjellë brenda rrethimit të dytë, Çelebiu na e cilëson një herë si të Bajazitit Hanit, kur flet për kështjellën e brendshme, ndërsa kur flet për ndërtesat e kultit mysliman në këtë qytet, e cilëson si xhami e Hyngjarit apo «Fathije xhami». Duhet thënë se ndërsa në përmendjen e parë është e qartë se për kë flitet, në rastin e dytë thuhet «Iart në kala». Në këtë mënyrë nuk mund të jemi të sigurtë se është fjala për të njëjtën xhami, prandaj këto të dhëna të papërputhura nuk lejojnë që ndërtimin në fjalë ta datojmë në vitet 60 të shek. XV[58]. Sidoqoftë vetë monumenti nuk ofron të dhëna për një datim të sigurtë. Me vendndodhjen e saj brenda kështjellës është evidente se ajo i shërbente si garnizonit ashtu dhe administratës, prandaj mund të ishte xhamia më e vjetër e qytetit. Por teknika e ndërtimit nuk na ndihmon për ta datuar, ashtu siç nuk mund të shprehemi në se ajo çka ruhet sot është ndërtimi i parë, një rindërtim apo dhe një ndërtim rishtas, më i vonë se xhamia apo mesxhidi më i vjetër në atë kala.

Një ndërtim tjetër për datimin e së cilës ka vend për të diskutuar, është xhamia Muradie në Vlorë. Për kohën e ndërtimit të saj janë shprehur mendime të ndryshme. Së pari, Kiel shprehet se xhamia duhet të jetë ndërtuar rreth vitit 1430[59], ndërsa Gj. Frashëri dhe S. Dashi në fillim janë shprehur se kjo ndërtesë duhet të jetë ndërtuar ndërmjet vitev 1421 – 1457[60], me sa duket të nisur nga emri i s «Muradie». Këtë mendim e kemi kundërshtuar të nisu nga përdorimi i trompave parabolike në qoshe dh nga format arkitektonike të hedhura, duke u shpre hur se xhamia është një ndërtim i mesit të she XVI[61]. Më tej kemi menduar se për një datim më t saktë na ndihmon Çelebiu, i cili përmend në Vlorë si xhami të mbuluar me plumb (dmth me kupolë vetëm një, atë të Sulltan Sulejmanit, e cila nga mbi shkrimi rezulton të jetë ndërtuar në vitin 1542 dh kishte të shembur minaren.[62] Më vonë, Gj. Frashër dhe S. Dashi u shprehën se xhamija është ndërtua nga arkitekt Sinani, gjatë pjesëmarrjes së tij, të su pozuar, në ekspeditën e Sulltan Sulejmanit në viti 1537[63]. Tashti së fundi ata e përsërisin këtë tez duke e lidhur mbishkrimin me datën 1542, me xhami në e Pashallarëve ku ai ruhej.[64] Deri në fillim të shekullit tonë xhamia Muradie quhej Kurshumli xha mi (dmth e Plumbit) dhe emrin e ndërroi pasi u shemb xhamia e vjetër e lagjes Muradie[65], prandaj kjo duhet identifikuar sipas nesh, me xhaminë e përmendur nga Çelebiu, që sipas mbishkrimit u përfundua në vitin 1542 dhe në të u fal Sulltan Sulejmani.

Fillimisht xhamitë në trojet shqiptare u ndërtuan në qendrat kryesore apo kështjellat, mbas pushtimit të tyre për t'iu shërbyer garnizoneve dhe administratës osmane. Ndër të tjera, të dhënat e kronistëve për kthimin e kishave në xhami menjëherë me pushtimin, flasin qartë që ndërtimi i xhamive të para, veç nevojës për to ishte dhe një akt dhune. Të ndërtuara me nxitim dhe pa pretendime, me materiale të dobëta dhe përmasa modeste, këto ndërtesa vetëm në pak raste kanë arritur deri në ditët tona.

Periudha që fillon me faltoret e ngritura në fundin e shek. XV, të cilat lidhen me emrin e Sulltan Bajazitit II, karakterizohet nga ndryshime që nuk prekin as tipologjinë dhe as vlerat kryesore të tyre. Ndryshimet në elemente të veçanta, si teknika e ndër-

56) **Dokumente ...**, 365 – 6 (dok. 326, 17-12, 1503), 374 (dok. 336 Dhjetor 1503). **Po aty,** (dok. 435, 5-3, 1506). **Po aty,** 326 (dok. 261, 14, 12, 1502.
57) V. Buharaja, **Mbishkrimet ...**,
58) Gj. Frashëri – S. Dashi, **Zhvillimi ...**, 57.
59) M. Kiel, **Vep.cit,** 545.
60) Gj. Frashëri – S. Dashi, **Karakteristika.**, 42.
61) A. Meksi, **Vep.cit,** 200-201, dhe shën. 51. Sipas nesh kjo xhami gjason me disa ndërtime të Sinanit dhe ka të ngjarë të jetë porositur nga Sulltani, kur ishte në Vlorë.
62) E. Çelebi, **Shqipëria ...**, 81. Mbishkrimet i gjejmë dhe tek V. Buharaja, **vep.cit,** i cili thotë që atë e gjeti tek xhamia e Pashallarëve në Vlorë.
63) Gj. Frashëri – S. Dashi, **Ku lindi Sinani i madh,** Nëntori, 2, 1981;
64) Gj. Frashëri – S. Dashi, **Zhvillimi...**, Shën. 52.
65) Këtë të dhënë ja detyrojmë shokut Llambi Durolli, të cilin me këtë rast e falenderojmë.

Po kopjuar

timit, forma dhe shtrirja e portikëve, përpjesëtimet e minares ndaj përmasave të vetë ndërtesës, nuk përbëjnë ndryshime të tilla thelbësore, për të shikuar periudha të tjera të zhvillimit të kësaj arkitekture. Studimi i monumenteve tregon qartë se gjatë gjithë shek. XVI me një sërë shembujsh xhamish të tipit sallë me kupolë, si ajo e Mirahorit e Muradies, e Plumbit në Berat, e Allajbegisë në Dibër dhe xhamia e Nazireshës nga njëra anë, dhe në xhaminë e tipit mbuluar me çati druri, si xhamia Mbret në Elbasan e të tjerat që e pasojnë, janë formuar qartë tiparet e arkitekturës së xhamive të Shqipërisë. Për të parat, janë tipare dalluese vëllimi i përgjithshëm i kubit nga ana e jashtme me çatitë e ulura trekëndëshe në qoshet, tamburet e ulëta si vijim i faqeve të jashtme të kubit, prezenca e portikut si dhe vendosja në tri radhë e dritareve nga të cilat të poshtmet drejtëkëndëshe. Është e kuptueshme se në ndërtime të veçanta do të ketë dhe dallime në elemente të veçanta. Ashtu siç do t'i përmbahen një zgjidhjeje pak a shumë të njëjtë një sërë elementesh përbërëse të formës (dritare, porta, trompat, mihrabet, etj). Për ndërtimet e tipit me çati druri të vendit tonë, është karakteristike vëllimi paralelopipedik i sallës së lutjeve me dritare të shumta në të gjitha faqet, përfshirja në këtë vëllim e portikut, duke u veçuar prej tyre vetëm minarja. Në ndërtimet e mëdha në brendësi të sallës ka kolona për mbajtjen e strukturave të çatisë, ndërsa në të voglat ka afëri të dukshme me arkitekturën popullore.

Në kushtet e shekujve të mëvonshëm, me rritjen e përmasave të islamizimit të vendit, ndërtimet e kultit mysliman shtohen në numër, ngrihen tashmë në çdo qendër të banuar, në qytetet në çdo lagje në komplekse ndërtimore me ndërtime kulti që kushtëzojnë dhe formulimin urbanistiko-arkitekturor të tyre. Këto ndërtime kryhen sipas tipologjisë tashmë të formuar, madje rrallë herë i kalojnë në planin e vlerave, qoftë dhe në përmasa, ndërtimet e fundit të shek. XV – XVI.

DO NOT COPY

Aleksandër MEKSI

DO NOT COPY

SUR L'ARCHITECTURE DES MOSQUEES DES XVe-XVIe SC. EN ALBANIE

RESUME

Dans cet article nous allons discuter, sur le problème du commencement de la construction des temples du culte musulman en Albanie, sur la datation de quelques-uns d'eux, ainsi que sur les caractéristiques générales de cette architecture et les étapes de son évolution, partant de l'article de Gj. Frashëri et S. Dashi «L'évolution de l'architecture islamique albanaise des mosquées».

Sur le début de la construction des premiers temples islamiques dans notre pays, il y a de différentes opinions. M. Kiel avance l'opinion qu'il y a peu de possibilités que des temples islamiques fussent construits depuis l'occupation des contrées albanaises dans les années 80 du XIVe sc. jusqu'à leur inclusion dans l'État ottoman par Sultan Murat II vers l'année 1430. D'après lui ce fut l'établissement d'une administration régulière civile et militaire qui nécessita la construction des temples et des institutions islamiques. Gj. Frashëri et S. Dashi mentionnent que les plus anciennes mosquées construites en Albanie remontent au début du XVe sc., quand elle fut incluse dans l'organisation politique-sociale et administrative de l'empire ottoman. Sur ce problème, nous nous sommes déjà exprimés que, pour satisfaire aux besoins des occupants, dans les forteresses des garnisons furent construites des temples islamiques qui ne résistèrent pas jusqu'à nos jours, parait-il, à cause de la mauvaise qualité du matériel utilisé pour leur construction. D'après les sources historiques, la plus ancienne mosquées connue jusqu'à l'heure actuelle, était celle de Fatih construite en 1466 dans la forteresse d'Elbasan. D'après une plus minutieuse étude des sources, il résulte que l'église à l'intérieur de la tour dans la forteresse de Kruja, fut modifiée pour être utilisée une moitié pour mesdjide l'autre pour l'habitation. Cela est témoigné par l'énumération des propriétés de Kadi d'Akçehisar selon le tefter de l'année 1431-32 (835 H.) Un autre témoignage plus tardif en est le tefter de Përmet et de Korça dont les notes ajoutées plus tard, mentionnent les timar de l'imam de Korça et de celui de Përmet.

Dans l'article déjà mentionné, prenant en considération les données de ces deux tefters, les auteurs soulignent que les garnisons militaires ottomans ont dû être établis à Korçë, à Kruje et à Përmet depuis le temps du Sultan Bayazid I (1389-1402) et plus probablement dans les dernières années du XIVe sc. D'après ces auteurs, le fait que ces tefters parlent de Kruja, de Korçe et de Përmet, n'exclue pas la possibilité de la présence des garnisons de l'empire, à la fin du XIVe sc. même dans les villes de Berat, de Vlorë, de Kanine ou de Gjirokastra. La plus ancienne incursion témoignée turque dans les contrées albanaises, fut celle des années 1381-83, quand les troupes turques dirigées par Timur Tashi, occupèrent la zone de Korça après avoir pris Manastir. Plus tard, une deuxième expédition dirigée par Timur Tashi, heurta dans la plaine de Savre (Lushnjë) à une coalition de féodaux albanais avec à leur tête Balsha II qui fut tué au cours de cette bataille.

Les premières contrées albanaises occupées par les turcs sont celles du Sud-Est de l'Albanie, avec leur centre la ville de Korça, sa forteresse et son centre épiscopal et Selastor dans le village de Peshkëpi. Il n'y a pas d'autres données directes sur l'époque de son occupation, mais cela peut être définie par les données sur l'occupation de Manastir en 1383 et celle d'Ohrid en 1394. D'autre part, le tefter de Korça et de Përmet, nous renseigne que quelques-uns des timars de Korça datent de l'époque du Sultan Bayazid (1389-1402) qui doit correspondre aussi à l'époque de l'occupation de la région. Pour les timars de Përmet, le tefter ne mentionne pas Sultan Bayazid, mais tout simplement «ils en jouissent depuis le temps du défunt Sultan», c.à. d. Sultan Mehmet (1402-1421), à l'exception seulement d'un timar.

L'historiographie albanaise ainsi que celle étrangère, appuyées sur les sources et la documentation de l'époque, ont clairement précisé que la ville de Berat tomba dans les mains des turcs en 1417 et c'est au cours de cette année que les turcs occupèrent la ville de Vlora, puis en 1418 celle de Gjirokastra, alors que la ville de Kruja était déjà occupée depuis 1415. D'après l'article déjà mentionné, la ville de Kruja et l'établissement des garnisons turques, eurent lieu à l'époque de Sultan Bayazid. Ils tirent cette conclusion par la note dans le tefter au timar d'Akçehisar qui renseigne que les habitants de la forteresse ne doivent payer aucun autre impôt que le «haraç», et à part cela il y a des documents de Jakut Pacha et Hodja Firuz Pacha, des beys de Roumélie à l'époque de Bayazid. Inalçik souligne clairement que, indépendamment de cela, on ne peut pas parler d'un établissement du système de Timar à cette époque-là à Kruja, parce que le tefter précise bien quand Akçehisar fut compris dans le système de Timar (le temps du Sultan Mehmet I) parce que d'après d'autres données

NO COPY

données il résulte que son occupation eut lieu en 1415. On sait déjà qu'en 1395, les dominateurs de Kruja, Mark Barbadigo et Hélène Topia livrèrent aux turcs la forteresse de Kruja, devenant ainsi pendant un certain temps leurs vassaux. C'est peut-être de cette époque que datent ces documents.

La ville de Shkodra, qui se trouvait sous la domination de Shahin, commandant turc, fut occupée en 1394-95. Puis elle fut prise par Balsha et tout de suite après, en 1396 par Venise.

Puisque toutes les contrées habitées par les albanais ne furent pas occupées en même temps, la construction des temples islamique ne s'effectua pas partout simultanément. Les plus anciens doivent être ceux du Sud-Est de l'Albanie, la première région occupée par les turcs. De nombreux soulèvements armés des albanais dans les années 30 du XVe sc., suivis de l'épopée de Georges Kastriote (Skanderbeg), empêchèrent l'occupation ottomane de la ville de Kruja et de quelques autres centres. A cette époque-là, les albanais ravagèrent les temples islamiques qui représentaient l'idéologie des occupants.

Il y a deux données documentaires sur la construction des mosquées tout de suite après l'occupation des forteresses. A Fetihnamé de Kruja on mentionne clairement la destruction des églises, l'interdiction des clochers, la construction des écoles religieuses et la domination de la religion islamique. De même, dans la description de la prise de Shkodra par les turcs, on mentionne le convertissement des églises en mosquées.

Au cours du XVIe sc. puisqu'il n'existait pas encore une vraie politique d'islamisation par la force, les chrétiens aussi étaient de service à la défense des forteresses, tandis qu'au cours du XVIe sc. ce devoir n'incombait qu'aux musulmans. Pendant la première période de l'occupation, on n'exigeait que le paiement des haraç et l'envoi des enfants des féodaux du pays en otage au centre de l'Empire. Il y eut beaucoup de féodaux qui convertirent en religion islamique, parce que de cette façon ils pouvaient faire carrière dans un Etat féodal-militaire centralisé ottoman. Jusqu'à l'occupation presque complète de l'Albanie, c'étaient les turcs eux-mêmes qui adoptaient une attitude prudente envers la religion à cause des conditions locales, l'insoumission de la population autochtone et les nombreux soulèvements armés.

A l'heure actuelle, à part la mosquée de Kruja, on connaît aussi la mosquée de Sultan Mehmet à Elbasan, construite en 1466 dans la tour d'entrée de la forteresse par la technique du cloisonnage avec deux briques verticales et deux rangées horizontales. Au nom de Tchelebi se rattache la mosquée de Shtëpan construite en 1479-80 (884 H.) ainsi que la mosquée de la forteresse de Shkodra construite en 1479. D'après Tchelebi, d'autres mosquées furent construites à cette époque à Delvine et Kanine, c'est à cette époque que date aussi la mosquée de la forteresse de Kruja. On ne dispose pas de données sur les autres mosquées construites à cette période.

Une nouvelle phase dans la construction des temples islamiques commence après l'occupation en lignes générales du Pays, avec les temples construits à la fin du XVe sc., qui se rattachent au nom de Sultan Bayazid II (1481-1512). Cette période représente une longue voie d'évolution et de construction qui se termine au début du XIX sc. avec la renaissance nationale. C'est de cette époque que doivent dater les mosquées construites à Elbasan, Berat, Shkodër, Gjirokastër, Tepelenë, Përmet, Delvinë et Skrapar.

La mosquée surnommée «rouge», de la forteresse de Berat, construite près des murs de l'acropole et du mur d'enceinte, dans l'article déjà mentionné, nous est donnée comme une construction de style ancien, avec un minaret en céramique et en gargir, construit par Bayazid Khani. Premièrement il faut remarquer que l'épithète «Khan», donné par Tchelebi, est utilisé aussi pour Bayazid II. C'est ainsi que le qualifie l'inscription de la construction de la mosquée de Selvi à Shkodra et celle de la forteresse de Lezha. Deuxièmement, on ne peut pas parler de construction de mosquée dans une ville qui n'est pas encore occupée par les turcs alors qu'il n'y a aucun témoignage historique sur une représentation diplomatique chez Mazakaj. Quant aux arguments architectoniques témoignant d'une ancienne datation, tels la forme et le mode de construction du minaret on pouvait dire que le choix de ces exemples si lointains n'est pas justifié tandis que la technique en rangées de briques et de pierres se rencontre à Shkodër et à Elbasan (la mosquée de Nazireshe) alors que le soubassement en cloisonnage apparait dans toutes les mosquées de la fin du XVe sc. en Albanie.

Dans l'article en question, la mosquée de Durrës est datée entre les années 1479-81, quand les ottomans prirent pour peu de temps la ville de Durrës et Ahmet Gedik Pacha se trouvait en Albanie. D'après l'historiographie on connait bien la date de l'occupation de Durrës précisément le 17 août 1501. On ne trouve aucun témoignage d'une pareille occupation de la forteresse de Durrës chez les chronistes et les historiens ottomans, qui n'auraient pas laissé en silence un fait pareil alors qu'ils appelaient Durrës, un deuxième Constantinople, et donnaient des détails sur son occupation de l'année 1501. Même Bitlisi dit que la ville était si forte que jusqu'alors on n'avait pas pu prendre sa forteresse. Une telle occupation n'est pas mentionnée même par les chronistes de l'Occident.

Nous aurions voulu préciser aussi l'époque de la construction de la mosquée de la forteresse de Lezha, laquelle d'après ces auteurs, fut bâtie en 1480. Les sources ottomanes nous font savoir que après la prise de la forteresse en 1478, ses défenseurs lui mirent le feu avant de la quitter, et les turcs la ravagèrent. Au cours des années 1502-1506 les turcs préparèrent plusieurs campagnes contre l'île de Lezha et pour cela ils engagèrent de différents Sandjakbeys: Feris Bey de Shkodra, Sandjak Bey de Kruja, d'Elbasan, de Durrës, donc il n'y a pas de troupes turques dans la forteresse de Lezha, elle est toujours abandonnée. D'après l'inscription sur sa construction, c'est seulement quelques années après la prise de Lezha en 1521-22 (928 H.) que sa forteresse fut reconstruite par Muhamed Dervish Uzgur, sous l'ordre de Sultan Sulejman. C'est certainement à

cette époque qu'appartient aussi la construction de la première mosquée de cette forteresse.

En ce qui concerne la mosquée «blanche» de la forteresse inférieure, Tchelebi dit qu'elle fut construite par Bayazid Khan, tandis que quand il parle des constructions de culte musulman de cette ville il souligne que c'est une mosquée de Hyngjar ou «Fethi mosquée». Sa position à l'intérieur de la forteresse, démontre qu'elle servait au garnison et à l'administration et cela nous indique de la considérer comme la plus ancienne mosquée de la ville. Mais la technique de construction ne nous aide pas à sa datation, nous ne pouvons pas préciser si les murs conservés appartiennent à la première construction, à la reconstruction, ou à une nouvelle construction ultérieure à celle de la plus ancienne mosquée de cette forteresse.

Une autre construction dont on doit discuter la datation, est la mosquée de Muradie à Vlore. Il y a déjà de différentes opinions sur l'époque de sa construction. Kiel pense que la mosquée a dû être construite vers l'année 1430 tandis que Gj. Frashëri et S. Dashi, au début soulignèrent que c'était une construction réalisée entre les années 1452-1457.

Nous avons déjà contrarié cette opinion parce que l'utilisation des trompes parabolyques, dans les coins et les formes architectoniques élancées, la remonte au milieu du XVIe sc. et parce que Tchelebi, mentionne seulement une mosquée couverte de plomb (c.à. d. avec couple) dans la ville de Vlora, celle de Sultan Sulejman, qui d'après l'inscription résulte être construite en 1542. Plus tard Gj. Frashëri et S. Dashi soulignèrent que la mosquée fut construite par l'architecte Sinan pendant sa participation supposée dans l'expédition de Sultan Sulejman en 1537. Dernièrement il le répète en rattachant cette fois-ci l'inscription en question à la mosquée des «Pchallar», où elle était conservée. Jusqu'au début de notre siècle, la mosquée Muradie était appelée «Kourchoumli» (c. à. d. de Plomb) et elle changea de nom après la destruction de l'ancienne mosquée du quartier Muradie, donc il faut l'identifier selon nous, avec la mosquée déjà mentionnée par Tchelebi.

L'étude de l'architecture du culte musulman au cours de XVe-XVIe sc. par les monuments conservés, les données de documentation historique et des voyageurs, crée un net tableau sur la voie suivie pour la formation et l'affirmation de cette architecture dans les contrées albanaises, ses valeurs et ses caractéristiques générales.

Au début, les mosquées furent construites dans les principaux centres ou dans les forteresses, après leur occupation, pour servir aux garnisons et à l'administration ottomane. La période qui commence avec les temples construits à la fin du XVe sc. les quels se rattachent au nom de Sultan Bayazid II, se caractérise par des modifications qui ne touchent ni la typologie ni leurs principales valeurs. La modification des éléments particuliers tels la technique de construction, la forme et l'étendue des portiques les dimensions du minaret par rapport à celles de la construction, ne représentent pas de modifications essentielles pour parler d'autres périodes de l'évolution de cette architecture.

L'étude des monuments montre clairement que tout au long du XVIe sc. dans une série d'exemples de mosquées du type salle avec couple comme par exemple dans celle de Mirahor et Muradie, et celle de Plomb à Berat, dans celle d'Allabegi à Dibër et celle de Naziresh ainsi que dans les mosquées couvertes en toit de bois, comme par exemple dans celle Mbret à Elbasan et dans les autres qui la suivirent, sont déformés nettement les traits de l'architecture des mosquées d'Albanie.

Pendant les siècles qui suivirent, l'avancement de l'islamisation du pays apporta une multiplication des constructions de culte musulman. On en trouve déjà partout dans les centres habités, dans chaque quartier des villes. Ces constructions sont réalisées selon une typologie déjà formée et c'est rarement qu'elles dépassent les valeurs et les dimensions des constructions de la fin du XV-XVIe sc.

DO NOT COPY

DO NOT COPY

Çmimi 10 lekë